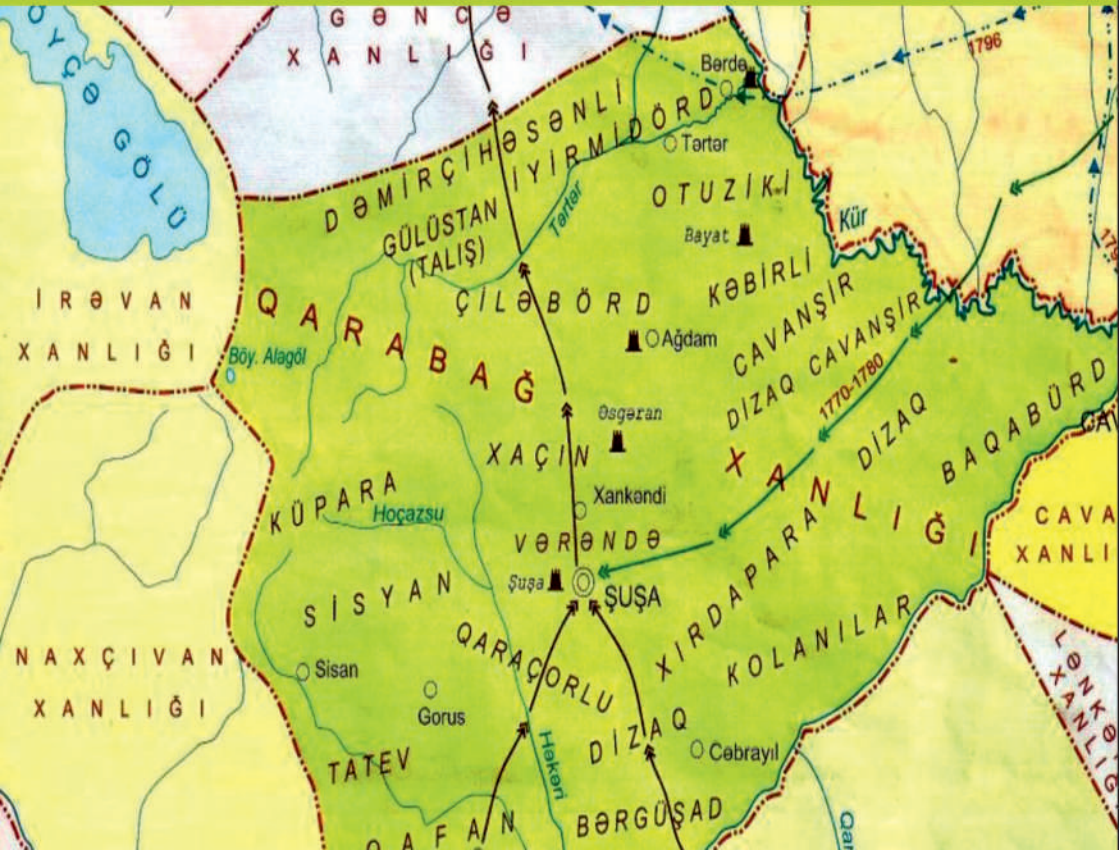

CƏMİL QULİYEV

QAFQAZ ARXEODRAFİYA
KOMİSSİYASININ AKTLARI
ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA
TƏRƏFİNDƏN İŞĞALINI
ÖYRƏNMƏK ÜÇÜN MƏNBƏ KİMİ

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

CƏMİL ŞAMİL oğlu QULİYEV

**QAFQAZ ARXEQRAFİYA KOMİSSİYASININ
AKTLARI ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA
TƏRƏFİNDƏNİŞĞALINI ÖYRƏNMƏK
ÜÇÜN MƏNBƏ KİMİ**

M O N O Q R A F İ Y A

*Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət
göstərən D.02.161 Dissertasiya Şurasının
22 noyabr 2014–cü il tarixli iclasının qərarı
ilə təsdiq olunmuşdur (protokol № 24).*

**“Elm və təhsil”
Bakı – 2018**

Elmi redaktor və ön sözün müəllifi:

Anar İsgəndərov

Bakı Dövlət Universitetinin “Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika” kafedrasının müdiri, tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər:

İradə Hüseynova

Bakı Dövlət Universitetinin “Qafqaz xalqları tarixi” kafedrasının müdiri,

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Hacı Həsənov

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsinin müdiri, Elm üzrə Dövlət mükafatı laureatı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Musa Quluzadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının

“Tarix” kafedrasının professoru, tarix üzrə elmlər doktoru

t.ü.f.d. Quliyev Cəmil Şamil oğlu. “Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını öyrənmək üçün mənbə kimi”.

Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2018. 150 səh.

Tarixi hadisələrlə zəngin olan XVIII əsrin II yarısı Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm bir dövrü təşkil edir. 1813–cü il Gülüstan və 1828–ci il Türkmənçay müqavilələri ilə tarixi Azərbaycan torpaqlarının Qacarlar İrani və Çar Rusiyası tərəfindən işğalı QAKA-nın sənədləri əsasında araşdırılmışdır. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Cəmil Quliyevin oxuculara təqdim etdiyi ilk monoqrafiyasından tarix müəllimləri, ali təhsil müəssisələrinin tarix fakultəsinin bakalavriyat, magistrant və doktorantları eləcə də 5503.02 “Vətən tarixi” ixtisası üzrə müxtəlif elmi–tədqiqatlarla məşğul olan alimlər, mütəxəssislər, dissertantlar və digər şəxslər fayalana bilərlər.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2018/150>

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ (A.C.İsgəndərov)4

GİRİŞ7

I FƏSİL

**ŞİMALİ AZƏRBAYCAN XANLIQLARININ
İCTİMAİ-İQTİSADİ VƏ SİYASİ HƏYATI QAFQAZ
ARXEOQRAFİYA KOMİSSİYASININ
AKTLARINDA....20**

1.1. Kənd təsərrüfatının vəziyyəti və torpaq sahibliyi....20

1.2. Siniflər, vergi və mükəlləfiyyətlər

II FƏSİL

**ŞİMALİ AZƏRBAYCAN XANLIQLARININ RUSİYA
TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI QAFQAZ ARXEOQRAFİYA
KOMİSSİYASININ AKTLARINDA ƏKS OLUNMASI.53**

III FƏSİL

**ŞİMALİ AZƏRBAYCAN XANLIQLARININ
MÜSTƏQİLLİYİNƏ SON QOYULMASI VƏ
AZƏRBAYCANLI ƏHALİYƏ QARŞI HƏYATA
KEÇİRİLƏN MİLLİ, DİNİ VƏ SİYASİ
BƏRABƏRSİZLİYİN BU AKTLARINDA ƏKS
OLUNMASI91**

NƏTİCƏ..124

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT..129

***Monoqrafiya Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin
yaradılmasının 100 illik yubileyinə həsr olunur***

ÖN SÖZ

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Cəmil Quliyevin “Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını öyrənmək üçün mənbə kimi” mövzusunda araşdırması çox diqqətəlayiqdir. Tarixi hadisələrlə zəngin olan XVIII əsrin II yarısı Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm bir dövrü təşkil edir. Əsrin sonlarında Azərbaycan xanlıqları özlərinin siyasi varlıqlarını qorumaq üçün həlli çətin olan mübarizə meydanına atılmağa məcbur oldular. Bir tərəfdən daxili siyasi çəkişmələr, digər tərəfdən isə yadelli hücumları Azərbaycan xanlıqlarının siyasi mövcudluğu üçün ciddi təhlükəyə çevrilmişdi. Öz varlıqlarını qorumaq üçün daim mübarizə aparan Azərbaycan xanlıqları, siyasi müstəqilliklərini itirməmək naminə qonşu xanlıqlar və dövlətlərlə müəyyən münasibətlərə girmək məcburiyyətində qalmışlar. Mürəkkəb və ziddiyyətli zamanın gedişi heç də dövlətçilik tariximiz üçün asan başa gəlmədi. 1813–cü il Gülüstən və 1828–ci il Türkmənçay müqavilələri ilə tarixi Azərbaycan torpaqları Qacarlar İrənı və çar Rusiyası arasında ikiye parçalandı. Azərbaycan xanlıqlarının müstəqilliyinə son qoyuldu. Müəllif monoqrafiyada qeyd etmişdir ki, Qafqaz Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edildikdən sonra, Tiflis şəhəri Cənubi Qafqazın inzibati və mədəni mərkəzi kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Çar Rusiyası Qafqazda yaşayan yüzlərlə xalqı idarə etmək üçün orada bir sıra inzibati təşkilat, idarə və cəmiyyətlər açmış, müxtəlif elmi və mədəni müəssisələr təşkil etmişdir. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən, həmin idarə və

təşkilatlar müxtəlif kitab, məcmuə, jurnal və qəzetlər çap etməyə başlamışdır. Bunların arasında çoxhəcmliyi və elmi əhəmiyyəti ilə fərqlənən QAKA-nın topladığı 12 cildlik sənədlər toplusu mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qafqazda yaşayan digər xalqlarla yanaşı, Azərbaycan tarixinə dair mühüm mənbə sayılan bu toplularda Azərbaycan xanlıqlarının ictimai–iqtisadi, siyasi həyatı öz əksini tapmışdır. Monoqrafiya hər şeydən əvvəl QAKA əsasında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tədqiq edilməsi olduqca təqdirə layiqdir. Şimali Azərbaycan xanlıqlarının yaranması, sosial–iqtisadi və siyasi həyatı ayrı–ayrı müəlliflərin əsərlərində istər Sovetlər dönəmindən əvvəl, istər Sovet dövründə, istərsə də müstəqillik illərində geniş şəkildə araşdırılmış, sanballı elmi axtarışlar aparılmışdır. Müəllif ilk dəfə olaraq Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı problemini QAKA əsasında tədqiq etməyi qarşısına məqsəd qoymuş, elmi əhəmiyyəti ilə seçilən 12 cildlik sənədlər toplusunu mənbə kimi dövriyyəyə cəlb etmişdir.

Müəllif Şimali Azərbaycan xanlıqlarının ictimai–iqtisadi və siyasi həyatını QAKA əsasında tədqiq etmiş və çoxsaylı sənədləri təhlil edərək Azərbaycan və Gürcüstan arxivlərində müvafiq dövrlə bağlı sənədlərin də dövriyyəyə cəlb edilməsi diqqəti cəlb edir və əsərin əhatəli və hərtərəfli tədqiqinə dəlalət edir. Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında tədqiq edilməsi ümumiyyətlə, monoqrafiyada XVIII əsrin II yarısında inkişaf etmiş Qərb dövlətlərinin Cənubi Qafqaz bölgəsinə maraqlarını əsaslandırmağa çalışmış, bu dövrdə regionda mənafeləri toqquşan Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasındakı münasibətlərin də kəskinləşməsini göstərmişdir. Əsərdən məlum olur ki, Rusiya özünün Cənubi Qafqazda işğalçılıq siyasətini həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycan xanlarını müxtəlif yollarla öz tərəfinə çəkməyə çalışmış, öz məqsədlərinə çatmaq üçün imperiya siyasət bazları Azərbaycan xanlarını müxtəlif yollarla xəbərdarlıq, hədə–qorxu gəlmək və ən nəhayət, işğal yolunu seçmişlər.

Müəllif bu vaxta qədər elmi dövriyyəyə cəlb edilməyən faktları üzə çıxarmaqla azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirilən milli, dini və siyasi bərabərsizliyin Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Axtarışları əsasında əsaslandırmağa müvəffəq olmuşdur. Monoqrafiyada digər bir mənbə olan 1828–1836–ci illərdə Cənubi Qafqazın iqtisadi həyatının öyrənilməsinin nəticəsi kimi Sankt–Peterburqda Lekqobitovun redaktəsi ilə çap edilən dörd cildlik “Rusiyanın Qafqazdakı ərazilərinin statistik, etnoqrafik, topoqrafik və maliyyə münasibətlərinin icmalı” toplusundan da istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə də qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən zəbt edilməsilə Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini itirdi. Xalqı onun dövlət müstəqilliyindən məhrum etmək ən mürtəce hadisədir. Şimali Azərbaycanın işğalı nəticəsində Azərbaycan xalqının zorla iki hissəyə bölünməsi kimi tarixi ədalətsizlik baş verdi. Bu tarixi ədalətsizlik nəticəsində vahid xalq bölündü, bir-birindən fərqli sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf yoluna düşməyə məcbur oldu. Azərbaycan çar Rusiyasının xammal bazasına və satış bazarına çevrildi. Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəmləkə iqtisadiyyatı xarakteri aldı. Ölkə yalnız Rusiya sənayesi üçün xammal istehsal etməli, öz sənayesi də buna xidmət etməli idi. Bununla da Azərbaycan çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrildi. Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi nəticəsində faciənin başlanğıcı qoyuldu, ölkə iki hissəyə bölündü və bir-birindən fərqlənən ictimai-siyasi inkişaf yolu götürdü, Azərbaycanın torpaqları hərraca qoyuldu, ermənilərin, rusların, almanların və digər xalqların ölkəmizə köçürülməsi başlandı, təbii sərvətlərimiz talan edilirdi, tariximiz sistemli şəkildə saxtlaşdırılmağa başlandı. On illər boyu davam edən ara müharibələrinə son qoyuldu, xanlıqları dövrünün sərhədləri aradan götürüldü, müharibələrə son qoyulması sabit iqtisadi inkişafı şərtləndirdi, kapitalist istehsalının əsasları qoyuldu. İşğal faktorunun mənfəi nəticələri, Azərbaycanın iki hissəyə parçalanması onun müsbət nəticələrinin üzərinə kölgə salsada, unutmaq olmaz ki, bugünkü müstəqil

Azərbaycan Respublikası məhz Rusiyanın tərkibində olan Şimali Azərbaycanın varisidir.

Monoqrafiyanın “Nəticə” bölməsində müəllif elmi əsərdəki fikirləri ümumiləşdirmişdir. Bütün hallarda istinadı faktiki materiallara və elmi mənbələrə əsaslanmışdır. Həmkarımın monoqrafiyası ictimaiyyət arasında daha dərinlən düşünmək üçün şərait yaradacaqdır. Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan bu monoqrafiya müəllifin ilk monoqrafiyasıdır. Monoqrafiyanın elmi–tarixi baxımdan faydalı olacağı ümidi ilə müəllifə yeni yaradıcılıq uğurları arzulayır və tariximizin öyrənilməsində əhəmiyyətli olacağını güman edirəm.

Anar İsgəndərov

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

GİRİŞ

Azərbaycan xalqı XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi sonlarında da öz müstəqilliyini bərpa etdi və apardığı mübarizə nəticəsində 1991–ci il oktyabrın 18–də müstəqillik haqqında Konstitusiyaya Aktının qəbul edilməsindən sonra Azərbaycan Respublikasının dərin köklərə malik olan dövlətçilik tarixinin tədqiqi, qonşu dövlətlərlə münasibətlərinin əhəmiyyəti, həmin münasibətlər tarixinin araşdırılması olduqca aktual bir mövzuya çevrilmişdir. Araşdırılması vacib olan məsələlər sırasında Azərbaycan xanlıqları xüsusi qeyd olunmalıdır. Bildiyimiz kimi, XVIII əsrin ikinci yarısı Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm bir dövrü təşkil edir. XVIII əsrin ortalarında meydana gəlmiş və müəyyən dövr üçün dövlətçilik anlayışını qoruyub saxlamışdır. XVIII əsrin sonlarında Azərbaycan xanlıqları özlərinin siyasi varlıqlarını qorumaq üçün həlli getdikcə çətin olan bir mübarizə meydanına atılmağa məcbur oldular. Bir tərəfdən daxili siyasi çəkişmələr, digər tərəfdən isə yadelli hücumları Azərbaycan xanlıqlarının siyasi mövcudluğu üçün ciddi təhlükəyə çevrilmişdi. Öz varlıqlarını qorumaq üçün daim mübarizə aparan Azərbaycan xanlıqları, siyasi müstəqilliklərini itirməmək naminə qonşu xanlıqlar və dövlətlərlə müəyyən münasibətlərə girmək məcburiyyətində qalmışlar. Lakin mürəkkəb və ziddiyətli zamanın gedişi heç də dövlətçilik tariximiz üçün asan başa gəlmədi. 1813–cü il Gülüstən və 1828–ci il Türkmənçay müqavilələri ilə tarixi Azərbaycan torpaqları Qacarlar İrani və çar Rusiyası arasında ikiye parçalandı [91].

Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edildikdən sonra, Tiflis şəhəri Cənubi Qafqazın inzibati və mədəni mərkəzi kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Qafqazda yaşayan yüzlərlə xalqı idarə etmək üçün çar Rusiyası orada bir sıra inzibati təşkilat, idarə və cəmiyyətlər açmış, müxtəlif elmi və mədəni müəssisələr təşkil etmişdir. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən, həmin idarə və təşkilatlar müxtəlif kitab,

məcmuə, jurnal və qəzetlər çap etməyə başlamışdır. Bunların arasında “Tiflis quberniyasının təsviri üçün məcmuə”, “Qafqazın təqvimi”, “Qafqaz dağlıları haqqında məlumat toplusu”, “Kənd təsərrüfatı üzrə Qafqaz İmperator Cəmiyyətinin məcmuəsi” və “Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları” və s. göstərmək olar. Çox həcmliyi və elmi əhəmiyyəti ilə fərqlənən Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı 12 cildlik sənədlər toplusu məşhur Qafqazşünas alim A.P.Berjenin redaktorluğu ilə hazırlanaraq 1866-cı ildən etibarən Tiflisdə çap olunmuşdur. Bu toplularda rəsmi səciyyə daşıyan sənədlərlə (Qafqazın Baş komandan və hakimlərinin hesabatları, raportları, məktub və reskriptləri və s.) yanaşı, statistik materiallar (vergi siyahıları və cədvəlləri, gəlir-çıxar sənədləri və s.) da mövcuddur. Qafqazda yaşayan digər xalqlarla yanaşı, Azərbaycan tarixinə dair mühüm mənbə sayılan bu toplularda Azərbaycan xanlıqlarının ictimai-iqtisadi, siyasi həyatı və s. öz əksini tapmışdır. Problemin aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri qədim və zəngin dövlətçilik tarixinə malik Azərbaycanın xanlıqlar dövrünün ilk dəfə Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında öyrənilməsidir. Məlumdur ki, Sovet dövründə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində daha çox təhriflərə məruz qalan başlıca problemlərdən biri də xanlıqlar dövrü tarixinin tədqiqidir. Xüsusilə sovet tarixşünaslığında belə bir ideoloji konsepsiya hakim idi ki, Azərbaycan xanlıqlarının qonşu dövlətlərlə münasibətləri birtərəfli olmuş, çar hökumətinə münasibəti “kөнüllülük” prinsipinə əsaslanmış, qonşu dövlətlərlə isə münasibətləri olmamışdır. Belə yanlış münasibət isə həmin Azərbaycan xanlıqlarının ictimai-iqtisadi, siyasi vəziyyəti, eləcə də öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizəsi haqqında səhv nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Problemin aktuallığını şərtləndirən digər amil isə tarixi həqiqətlərə söykənməklə, milli dövlətçilik tariximizin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində mütərəqqi, təqdirəlayiq nə varsa, onların hamısından ətraflı dərəcədə faydalanmaqla tariximizin öyrənilməsi sahəsində mövcud olan boşluğu doldurmaq, Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə münasibətin yeni baxışlarla

təhlil edilərək, elmi nəticələr əldə edilməsidir. Məsələn bir qədər də asanlaşdırarsa olsaq, bəhs olunan dövrlə bağlı mühüm mənbə olan Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında Azərbaycan xanlıqlarının yaranması, xanlıqların sosial-iqtisadi vəziyyəti, I-II Rusiya-İran müharibələrinin Azərbaycan üçün nəticələri, Azərbaycan ərazilərinə ermənilərin köçürülməsi, yerli sakinlərin öz yurd-yuvalarından didərgin salınması və s. bu kimi məsələlərə hansı kontekstdən yanaşmasını aydınlaşdırmaqdır. “Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları” Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını öyrənmək üçün mühüm tarixi mənbədir. Şimali Azərbaycan xanlıqlarının ictimai-iqtisadi və siyasi həyatının və ümumilikdə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində “Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları”nın mövcud dissertasiya üçün tədqiqat obyektini seçilməsi də təsadüfi deyildir. Əvvəla XVIII əsrin ortalarında meydana gəlmiş Azərbaycan xanlıqları dövlətçilik ənənələrinin bərpası baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən isə XVIII əsrin II yarısı-XIX əsrin əvvəllərini əhatə edən mürəkkəb tarixi dövrün tam və obyektiv mənzərəsini Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi və siyasi həyatını öyrənmədən yaratmaq mümkün deyil. XX əsrin sonlarında torpaqlarımızın 20%-ni, o cümlədən Qarabağın böyük hissəsini işğal etmiş ermənilərin bu ərazilərin tarixən onlara məxsus olması haqqında qeyri-obyektiv iddialarının əsassızlığını sübut etmək, onların beynəlxalq ictimai fikir və siyasi iradələri çəşdirməyə yönəlmiş cəhdlərini puça çıxarmaq üçün Azərbaycan tarixini tutarlı qaynaqlar, o cümlədən “Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları” əsasında obyektiv və gerçəkliyə uyğun şəkildə öyrənilməsi, şübhəsiz ki, çox aktualdır.[67, sənəd 350-359; 68, sənəd 245-260; 69, sənəd 135-154; 79, sənəd 452-495;54;57;87]

Göründüyü kimi, XVIII əsrin II yarısı Azərbaycan xanlıqlarının yaranması, xanlıqların sosial-iqtisadi həyatı, qonşu dövlətlərlə münasibətlərinin tədqiqi bu gün də öz aktuallığı ilə qarşımızda dayanan ciddi problemlərdəndir [92]. Qafqaz

Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında Şimali Azərbaycan xanlıqlarının ictimai–iqtisadi və siyasi həyatı, Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsi, onların müstəqilliyinə son qoyulması, azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirilən milli, dini, siyasi bərabərsizliyin indiyə kimi kompleks şəkildə araşdırılmaması bu problemin aktuallığını daha da zəruri edir.

Problem bilavasitə Azərbaycanın xanlıqlar dövrünü–XVIII əsrin II yarısı, XIX əsrin I rübünü əhatə edir. Belə ki, Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında Şimali Azərbaycan xanlıqlarının sosial–iqtisadi, siyasi həyatını şərti olaraq bir neçə mərhələyə bölmək olar:

– Şimali Azərbaycan xanlıqlarının yaranması ərəfəsində Azərbaycanda siyasi vəziyyət;

– XVIII əsrin II yarısı–XIX əsrin I rübündə Azərbaycan xanlıqlarının sosial–iqtisadi quruluşunun öyrənilməsi;

– I–II Rusiya–İran müharibələrinin gedişi, Azərbaycan xanlıqlarının öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizəsi;

– Şimali Azərbaycan xanlıqlarının müstəqilliyinə son qoyulması, çar Rusiyası tərəfindən yerli əhaliyə qarşı həyata keçirilən milli, dini, siyasi bərabərsizliyin öyrənilməsi.

Tədqiqatın başlıca məqsədi Azərbaycanın dövlətçilik tarixində xüsusi əhəmiyyət daşıyan Azərbaycan xanlıqlarının sosial–iqtisadi, siyasi həyatının, qonşu dövlətlərlə münasibətlərinin, I–II Rusiya–İran müharibələrinin Azərbaycan üçün nəticələrinin, yerli əhaliyə qarşı həyata keçirilən dini, milli, siyasi bərabərsizliyin Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında nə dərəcədə və hansı aspektlərdən işıqlandırılmasının təhlil edilməsi, eləcə də həmin mənbənin Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyətinin müəyyən edilməsidir. Bu məqsədin Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə gerçəkləşdirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

– XVIII əsrin II yarısı–XIX əsrin I rübündə Şimali və Cənubi Azərbaycanda kənd təsərrüfatının vəziyyətinin öyrənil-

məsinin qısa xülasəsini vermək, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının zəngin ənənələrə malik olmasını mənbələrlə sübut etmək;

– Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları və dövrün digər mənbələrindən əldə olunan məlumatlar əsasında ölkədə vahid siyasi hakimiyyətin yoxluğu üzündən vahid torpaq fondunun olmadığı bir şəraitdə dövlət torpaqları üzərində ali mülkiyyətçilik hüququnun bütün ölkənin əvəzinə ayrı-ayrı xanlıqların hüduqları çərçivəsində məhdudlaşdığını, xanlıqların iqtisadiyyatında əsas yeri torpaq üzərində mülkiyyətin təşkil etdiyini göstərmək;

– XVIII əsrin II yarısında Şimali və Cənubi Azərbaycan xanlıqlarında sosial–silki quruluşda özünə məxsus dəyişikliklərin meydana gəldiyini müəyyənləşdirmək;

– Xanlıqlar dövründə Şimali və Cənubi Azərbaycanda mövcud olan vergi və mükəlləfiyyətlərin miqdarını müəyyənləşdirmək;

– XVIII əsrin II yarısından etibarən Qafqaz regionunda mənafevləri toqquşan qonşu dövlətlərin planlarını açıb göstərmək;

– Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazı işğal etmək, xüsusilə də Azərbaycan xanlıqlarını ələ keçirmək və Osmanlı dövlətinin burada nüfuzunun güclənməsinə yol verməmək üçün xristian dini amilindən məharətlə istifadə etmək siyasətini təhlil etmək.

Tədqiqatın əsas predmeti XVIII əsrin II yarısı–XIX əsrin I rübündə Şimali Azərbaycan xanlıqları ilə bağlı mənbələrin, müxtəlif məlumatların təhlil edilməsidir.

Monoqrafiya yazılarkən Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya kimi ölkələrdə nəşr edilmiş əsərlər öyrənilmiş, sistemləşdirilmiş və elmi dövriyyəyə cəlb edilmişdir. Məlum olduğu kimi SSRİ dağıldıqdan sonra sovet dövlətinin qadağaları götürüldükdən sonra Azərbaycan tarixinin müxtəlif aspektlərdən araşdırılmasına başlandı. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən illər ərzində bu istiqamətdə bir sıra araşdırmalar aparıldı və müəyyən

problemlər tədqiqata cəlb edildi. Monoqrafiya işinin mövzusu həm də dövr baxımından Azərbaycan tarixşünaslığında elmi tədqiqata cəlb olunmamış və yeni araşdırılan sahədir. Buna görə də problemi araşdırarkən müəllif Azərbaycan tarixi ilə bağlı elmi ədəbiyyatlara arxiv materiallarına müraciət etmişdir. Tədqiqata cəlb olunan əsərlərə münasibətdə müstəqil, orijinal fikir bildirməyə daha çox diqqət yetirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında tədqiq olunan problem vətən tarixşünaslığında indiyədək öyrənilməmişdir. Bununla yanaşı, Şimali Azərbaycan xanlıqlarının yaranması, sosial-iqtisadi və siyasi həyatı ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində istər Sovetlər dönmindən əvvəl, istər Sovet dövründə, istərsə də müstəqillik illərində geniş şəkildə araşdırılmış, sanballı elmi axtarışlar aparılmışdır. Mövzunun tarixşünaslığının səciyyəvi cəhətlərindən biri də problemə tarixilik baxımından Azərbaycan tarixi ilə bağlı yazılmış ayrı-ayrı ümumiləşdirilmiş əsərlərdə də işıqlandırılmasıdır.

Bu tədqiqat əsərləri içərisində sovetlər dönmindən qabaqkı qafqazşünaslar çarizmin Cənubi Qafqazdakı işğalçılıq siyasətini hər vasitə ilə “gizlədir”, işğal ərəfəsində Azərbaycan xanlıqlarında mövcud olan sosial-iqtisadi quruluşu əslində olduğundan daha bəsit göstərməyə çalışırdılar.

Belə tədqiqatçılar içərisində M.N.Kuçayev, V.N.İvanenko, S.L.Aveliani və S.Esadze çarizmin aqrar siyasətinin başlıca məsələlərindən biri olan torpaq məsələsinə qeyri-elmi konsepsiyadan yanaşaraq, burada xanlıqlar dövründə torpaq üzərində nəinki mülkiyyətçilik, heç sahiblik hüququnu da qəbul etmirdilər [111, 317–326; 105; 144]. Məsələnin belə qoyuluşu isə qabaqcadan xanlıqlardakı real ictimai-iqtisadi münasibətlərin mahiyyətini təhrif edərək müəyyən praktiki məqsədə-yerli feodalların hüquqlarını sıxışdıran xəttə-feodalların çarizmə düşmənlər olan hissəsinin torpaqlarının kütləvi surətdə müsadirə edilməsi, həmin torpaqların feodalların sədaqətli olan hissəsinə “idarəçilik” adı ilə paylanması tədbirlərinə haqq qazandırməğa xidmət edirdi. Onlar yerli feodalları qəsdən dövlət məmuru və kəndlərin yalnız “idarəedicisi” sayırdılar.

Bu baxımdan təkcə N.F.Dubrovin bəhs olunan məsələyə nisbətən düzgün yanaşaraq xanlıqlar dövründə feodalların şərtsiz və şərti torpaq sahibliyi hüququnu obyektiv şərh etməyə çalışmışdır [95, 389–390]. Bəhs olunan problemin bu və ya digər tərəflərinə, xüsusilə işğaldan əvvəl və sonrakı dövrdə yerli feodalların sosial–iqtisadi və silki hüquqları ilə bağlı bir sıra məsələləri A.Bakıxanovun “Gülüstani–İrəm” əsərində öz əksini tapmışdır [19].

XIX əsr Azərbaycanın xronist tarixçilərinin əsərlərində Əhməd bəy Cavanşirin, Mirzə Adıgözəl bəyin, Mirzə Camal Cavanşirin və Mir Mehdi Xəzaninin əsərlərində də [25; 46; 47; 48] öyrənilən problemin bəzi tərəfləri, xüsusilə xanlıqlar dövrünün siyasi mənzərəsi, xanlıqların çar Rusiyası tərəfindən işğalı, aqrar quruluşu və s. kimi məsələlərə rast gəlmək mümkündür.

Bəhs olunan dövr və araşdırılan mövzunun bu və ya digər tərəfləri İ.P.Petruşevskinin əsərlərində xüsusilə diqqəti cəlb edir. İ.P.Petruşevski aqrar münasibətlərə dair monoqrafiyasında Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı ərəfəsində mövcud aqrar quruluşun əsas institutlarına aydınlıq gətirmişdir [123].

Problemin bu və ya digər məsələsinin ayrı–ayrı tərəfləri araşdırılarkən işğal ərəfəsində Azərbaycan xanlıqlarında sosial–iqtisadi vəziyyətin təhlilinə Hüseynov Y. və Левиатов В.Н. [112; 31], Azərbaycan–Rusiya münasibətlərinə Абдуллаев Г.Б., Əsədov F.S., İsmayıl M., Bağirova M. [78; 79; 27; 35], bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ümumi vəziyyətinə Сумбат–заде А.С. [133], aqrar münasibətlərə, kəndli institutlarına, feodal asılılıq formalarına və kəndli hərəkətinə, hərbi–siyasi hadisələrə və siyasi sistemə Ибрагим–бейли Х.М., Mustafayev N.C., Mustafazadə T.T., Umudlu V. [102; 44; 43; 56] və başqa problemlərə həsr edilmiş əsərlərdən istifadə edilmişdir.

Üç cildlik “Azərbaycan tarixi”nin II cildində xanlıqlar dövrü yaxşı işıqlandırılsa da, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra yerli əhaliyə qarşı həyata keçirilən milli, dini, siyasi bərabərsizlik kölgədə qalmışdır [16].

M.M.Gülmaliyevin “XVIII əsrin son rübü–XIX əsrin I yarısında Azərbaycan kəndinin sosial–iqtisadi strukturu” adlı monoqrafiyası da öyrənilən problemin bu və ya digər tərəflərini əhatə edir. Gülmaliyev M.M. [29]. Müəllif adı çəkilən əsərdə geniş arxiv fondlarından, ilkin mənbələrdən əldə edilmiş sənəd və materiallardan, həmçinin tarixi ədəbiyyatın ümumiləşdirilməsi əsasında Azərbaycanda aqrar münasibətlər və kənd təsərrüfatının vəziyyəti, feodal sinifləri və onların qarşılıqlı münasibətləri feodal asılılığının xüsusiyyətləri, çarizmin Cənubi Qafqazda aqrar siyasəti və onun mərhələləri, kəndlilərin vergi və mükəlləfiyyətləri, habelə digər məsələləri hərtərəfli işıqlandırmışdır.

F.Əliyevin ayrı–ayrı tədqiqatlarında [22; 23; 24] İrəvan və Naxçıvan xanlıqları yaranması, adı çəkilən xanlıqların ictimai–iqtisadi vəziyyəti, eləcə də siyasi tarixi diqqət mərkəzində dayanmışdır. Uzun və gərgin əməyin bəhrəsi olan bu tədqiqatlarda F.Əliyev dövrün mənzərəsini zəngin arxiv və dövrün mənbələri əsasında işıqlandırmış, Azərbaycan uğrunda İran və Rusiyanın yürütdüyü siyasəti, tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülən ermənilərin dövlət yaratma planlarını açıqlaya bilmişdir.

1991–ci ildə Azərbaycanın növbəti dəfə müstəqilliyə qovuşması bir çox məsələlərlə yanaşı, qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik Azərbaycan tarixinin yenidən işlənməsini vacib zərurət kimi ortaya çıxardı. Belə ki, uzun müddət sovetlər dönəmində bəhs olunan problemlə bağlı yanlış konsepsiyalara qarşı gənc tədqiqatçılar obyektiv baxışları ortaya qoymağa müvəffəq oldular. Bir çox müstəqillik dövrü tədqiqatçılarının çap etdirdikləri monoqrafiyalarda Azərbaycanın xanlıqlar dövrü və XIX əsr tarixinin bir sıra mühüm məsələləri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Belə ki, M.Əliyev “Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığı”, R.Hüseynli “Azərbaycan ruhaniliyinin tarixi”, G.Nəcəfli “Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri”, S.İbişov “Quba xanlığının əhalisi” [26; 32; 50; 33] kimi əsərlərdə çox mühüm tarixi və demoqrafik problemləri

müstəqil düşüncə tərzi ilə araşdırmış, bir sıra elmi nəticələr əldə etmişlər. M.Abdullayevin “Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40–cı illərinə qədər)” [18] adlı monoqrafiyasında tədqiq olunan problemlə bağlı bəzi məsələlər araşdırılır. Müəllifin ən böyük uğurlarından biri rus işğalları yolunda ən böyük maneə olan ali müsəlman silkinin zərərsizləşdirilməsi, onların torpaq, siyasi və silki hüquqlarının məhdudlaşdırılması sahəsində hökumət orqanlarının həyata keçirdiyi siyasətin mahiyyəti və istiqamətləri tarixşünaslığımızda ilk dəfə olaraq yeni arxiv sənədləri əsasında yazılmasıdır. Burada eyni zamanda ali müsəlman silkinin statusu ilə bağlı hazırlanmış layihələr də nəzərdən keçirilmiş, Rus hökumətinin kəndli məsələsi üzrə həyata keçirdiyi maliyyə-vergi siyasəti də təhlil olunmuşdur.

N.Bayramovanın “Şamaxı xanlığı” [20] adlı monoqrafiyasında da öyrənilən problemlə bağlı bəzi nüanslara aydınlıq gətirilmişdir. İstedadlı Azərbaycan tədqiqatçısı, Azərbaycan tarixinə dair sanballı araşdırmaların müəllifi K.K.Şükürovun tədqiqatlarında [54;55] Azərbaycanın əhali problemi, çar Rusiyası ilə İran arasında Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsini başa çatdıran 1828–ci il Türkmənçay müqaviləsindən bəhs olunur. Müəllifin tədqiqatlarında aydın olur ki, Türkmənçay müqaviləsindən ən çox qazanan ermənilər olmuşdur. Onlar Rusiyanın işğal etdiyi Azərbaycanın Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan və başqa xanlıqların ərazisinə köçürülmüş, bundan istifadə edərək ərazi iddialarına, azərbaycanlılara qarşı soyqırırma başlamışlar. Göründüyü kimi, müəllif Azərbaycan xanlıqlarını xüsusi tədqiqat obyektinə kimi seçməyə də, Türkmənçay müqaviləsindən sonra çar Rusiyası tərəfindən bölgəyə ermənilərin köçürülməsi məsələsinə toxunmuşdur.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun gərgin əməyinin bəhrəsi olan tədqiqat işində [34] Azərbaycan dövlətlərindən birindən–İrəvan xanlığından bəhs olunur. Təkrar olunmaz ilkin mənbələr əsasında bu dövlətin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu sübuta yetirilir. Monoqrafiyada

İrəvan xanlığı əhalisinin etnik tərkibi ilkin mənbələr əsasında araşdırılmış və erməni müəlliflərinin xanlığın xristian əhalisi barədə uydurma fikirləri əhalinin əksəriyyətinin guya ermənilərdən ibarət olması ideyası ifşa olunmuşdur. Bundan əlavə, XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığının yadelli işğalçılara qarşı qəhrəmancasına mübarizəsi, böyük çətinliklə Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilməsi, ən əsası isə işğal olunmuş İrəvan xanlığı ərazisinə ermənilərin İrandan və Osmanlı imperiyasından kütləvi şəkildə köçürülməsi faktlarının ilkin mənbələr əsasında işıqlandırılması tədqiq olunan problemin elmi bazasını bir qədər də gücləndirmişdir.

Mövzunun tarixşünaslıq bəhsinin təhlilindən göründüyü kimi mövzu indiyədək vətən tarixşünaslığında konkret tədqiqat obyektinə olmasa da, onun bir sıra aspektləri müxtəlif müəlliflər tərəfindən işıqlandırılmış, dəyərli məlumatlar vermişlər. Beləliklə, mövzu ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan əsərlərin təhlilindən məlumdur ki, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları Azərbaycan xalqı üçün yeni bir tarixi keyfiyyət dövrü olmaqla yanaşı, müstəqilliyə qovuşması, suveren dövlətinin qurulması və onun möhkəmləndirilməsi, inkişaf etdirilməsi ilə səciyyələnir. Təhlildən göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasının dərin köklərə malik tarixinin araşdırılması mövcud problemlərdən düzgün məntiqi nəticələr çıxarmaq baxımından böyük elmi və əməli əhəmiyyət kəsb edir.

Monoqrafiya yazılarkən müxtəlif mənbələrdən istifadə edilmişdir. Dissertasiya işinin əsas mənbə bazasını çox həcmliyi və elmi əhəmiyyəti ilə fərqlənən Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı 12 cildlik sənədlər toplusu təşkil edir. Məşhur Qafqazşünas alim A.Berjenin redaktəsi ilə hazırlanaraq 1866–cı ildən Tiflisdə çap olunan bu toplularda rəsmi səciyyə daşıyan sənədlərlə (Qafqazın Baş komandan və hakimlərinin hesabatları, raportları, məktub və reskriptləri və s.) yanaşı, statistik materiallar (vergi siyahıları və cədvəlləri, gəlir–çıxar sənədləri və s.) da mövcuddur. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında

mövcud olan sənədlərə əsasən, Azərbaycan xanlıqlarının XVIII əsrin sonu–XIX əsrin əvvəlləri tarixinə dair məlumatları müqayisə etmək, dəqiqləşdirmək, bir sözlə, tənqidi süzgəcdən keçirmək mümkün olmuşdur. Azərbaycan xanlarının Rusiyanın Qafqazdakı Ali Baş komandanlarına və başqalarına yazdıqları məktublardan da daxil olduğu həmin sənədlərdə, eləcə də Azərbaycan xanlıqlarının sosial–iqtisadi tarixinə, qeyri–müsəlmanların tarixi Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi, çar hökuməti tərəfindən yerli azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən siyasi, dini, milli bərabərsizlik və s. məsələlərlə bağlı suallara cavab tapmaq mümkündür. Lakin bu toplunun böyük elmi əhəmiyyəti ilə yanaşı, onun tendensiyalı səciyyəsinə də qeyd etmək lazımdır. Həmin sənədlər böyük elmi əhəmiyyətə malik olması ilə fərqlənsə də, yanlış fikirlərdən, qeyri–dəqiq məlumatlardan da xali deyildir. Bu da başadüşüləndir. Dövrün tələbinə uyğun olaraq tərtib olunan Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında [65; 66; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 76; 77] XVIII əsrin sonu–XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda mövcud sosial–iqtisadi və siyasi vəziyyətə dair çoxlu məlumatlar yer alsada, bu məlumatları toplayan dövlət məmurları çarizmin müstəmləkəçilik xəttinə haqq qazandırmaq, yerli xalqın tarixi inkişafında bütün mütərəqqi cəhətləri inkar etmək niyyəti hiss olunur. Azərbaycan xanlıqlarının xarici siyasəti kölgə altına alınır, Azərbaycan xanlarının müstəqilliyi şübhə ilə qarşılır, İrana meyilli siyasət yürütdükləri qeyd edilir. Beləliklə də, çar Rusiyanın bölgədəki işğalçılıq siyasəti hər vasitə ilə ört–basdır edilir.

Monoqrafiyanın yazılmasında Azərbaycan və Gürcüstan Respublikaları arxivlərindən toplanmış materiallardan da istifadə edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, XVIII əsrin sonu–XIX əsrin I yarısına aid Cənubi Qafqaz üzrə qiymətli materiallar Gürcüstan Respublikasının paytaxtı Tbilisidə yerləşən Gürcüstan Respublikası Dövlət Tarix Arxivində toplanmışdır. Xüsusilə Zaqafqaziya diyarının baş hakiminin dəftərxanası (F.2) mövzusunun əsas problemlərinin araşdırılması üçün əvəzədməkdir. Bu fonda Azərbaycanda aqrar siyasətin başlıca xüsusiyyəti, kənd

təsərrüfatının vəziyyəti, köçürmə tədbirləri və s. haqqında qiymətli məlumatlar vardır.

Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı ərafəsi, işğal dövrü və sonrakı illərdə sosial-iqtisadi həyatın ən mühüm məsələləri Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin (AR DTA) Ali Gürcüstan hökumətinin xəzinə ekspedisiyası (F.24) və Müsəlman əyalətlərinin və Talış xanlığının hakiminin dəftərxanası (F.130) fondlarında toplanan sənədlərdən istifadə olunmuşdur. Azərbaycan torpaqları Rusiya imperiyası və Qacarlar İrəni tərəfindən bölüşdürüldükdən sonra tərtib olunmuş həmin materiallar xanlıqlar dövrünün hadisələrini tam əks etdirməsə də, dövr baxımından yaxın olduğundan həmin sənədlər əsasında boşluğu aradan qaldırmaq mümkün olmuşdur.

Monoqrafiya yazılarkən digər bir mənbə 1828–1836–ci illərdə Cənubi Qafqazın iqtisadi həyatının öyrənilməsinin nəticəsi kimi Sankt–Peterburqda Lekqobitovun redaktəsi ilə çap edilən dörd cildlik “Rusiyanın Qafqazdakı ərazilərinin statistik, etnoqrafik, topoqrafik və maliyyə münasibətlərinin icmalı” [115] toplusundan da istifadə edilmişdir. İlk növbədə Azərbaycanın bir müstəmləkə kimi metropoliya üçün əhəmiyyəti məsələsinin, iqtisadi sərvətlərin mənimsənilməsi yollarının öyrənilməsi baxımından əsərin II və III cildlərlərindən bəzi məlumatları əldə etmək mümkündür. Monoqrafiya çap olunmuş mənbələr sırasında, həmçinin Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə əlaqələrini işıqlandıran, Ankarada nəşr olunmuş iki cildlik sənədlər toplusunu [148] aid etməmək mümkün deyil. Burada toplanan sənədlər, əsasən müasir dövrdə Türkiyə dövlət arxivində saxlanılan “Mühimmə dəftərləri”, “Xətti–humayun dəftərləri”, “Topqarı Saray Arxivi”ndəki qiymətli mənbələrə əsasən hazırlanmışdır. Beləliklə, istifadə edilmiş bütün mənbələr mövzunun müxtəlif aspektlərini özündə əks etdirərək bir–birini tamamlayır. Göstərilən mənbələrin kompleks şəkildə və tənqidi yanaşma əsasında tədqiqata cəlb edilməsi “Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları” Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını öyrənmək üçün mənbə kimi probleminin obyektiv tədqiq edilməsinə kömək etmişdir.

Monoqrafiyanın metodoloji əsasını obyektivlik və tarixilik prinsipləri, bütün mənbə və məlumatların kompleks şəkildə və tənqidi təhlil əsasında müqayisəli təhlil yolu ilə araşdırılmasına söykənən obyektiv tarixi tədqiqat metodu təşkil edir.

Tədqiqatın elmi–tarixi əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl onunla şərtlənir ki, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı vətən tarixşünaslığında Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında ilk dəfə sistemli şəkildə hərtərəfli tədqiq edilməsidir. Elmi yeniliyi şərtləndirən başlıca səbəblərdən biridə tarixi həqiqətlərə söykənməklə, milli dövlətçilik tariximizin ayrı–ayrı inkişaf mərhələlərində mütərəqqi, təqdirəlayiq nə varsa, onların hamısından ətraflı dərəcədə faydalanmaqla tariximizin öyrənilməsi sahəsində mövcud olan boşluğu doldurmaq, Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə münasibətin yeni baxışlarla təhlil edilərək, yeni elmi nəticələr əldə edilməsidir. Məlumdur ki, Sovet dönməində Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində daha çox təhriflərə məruz qalan başlıca problemlərdən biri də xanlıqlar dövrü tarixinin tədqiqidir. Xüsusilə, Sovet tarixşünaslığında belə bir ideoloji konsepsiya hakim idi ki, Azərbaycan xanlıqlarının qonşu dövlətlərlə münasibətləri birtərəfli olmuş, çar hökumətinə münasibəti “kөнüllülük” prinsipinə əsaslanmış, qonşu dövlətlərlə isə münasibətləri olmamışdır. Tədqiqat işi vətən tarixşünaslığımızda Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsini öyrənən ilk araşdırmaadır. Belə ki, monoqrafiyada Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları təhlil edilərək xanlıqlar dövründə Şimali Azərbaycanın ictimai–iqtisadi və siyasi həyatının inkişaf səviyyəsi, xüsusilə kənd təsərrüfatının vəziyyəti, torpaq sahibliyi, siniflər, vergi və mükəlləfiyyətlər eləcə də quruluşun ümumi səciyyəsi tarixşünaslıqda ilk dəfə verilmişdir. Həmçinin XIX əsr Azərbaycan xronist tarixçilərinin əsərlərində də öyrənilən problemin bəzi tərəfləri, xüsusilə xanlıqlar dövrünün siyasi mənzərəsi, xanlıqların çar Rusiyası tərəfindən işğalı, aqrar quruluşu və s. kimi məsələlərdə rast gəlmək mümkündür. Eyni zamanda Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının

Aktları əsasında çar hökumətinin işğal prosesi və işğaldan sonra yerli azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirdiyi milli, dini, siyasi bərabərsizlik kimi tədbirlərinə toxunulmuş, çarizmin Azərbaycanın işğalı prosesində xristian amilindən məharətlə istifadə etməsinin nəticə və xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir.

Göründüyü kimi Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsinin araşdırılması sahəsində xeyli iş görülüb. Bununla belə, Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında vətən tarixşünaslığında indiyədək bu şəkildə müstəqil tarixi tədqiqat obyektı olmamışdır. Bu mənada təqdim edilən tədqiqat işində Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı sistemli şəkildə araşdırılır.

Monoqrafiyada toplanmış çox saylı arxiv sənədləri, statistik məlumatlar, elmi ədəbiyyat və dövrü mətbuat materialları, əldə edilmiş nəticələr və irəli sürülmüş təkliflər, problemə yeni yanaşma prizmasından böyük əhəmiyyət daşıyır. Bununla yanaşı, doktorant problemin bütün tərəflərinin tam araşdırıldığını iddia etmir. Tədqiq olunan monoqrafiya Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı prosesi ilə bağlı ümumiləşdirilmiş əsərlərin yazılmasında, dərs vəsaitlərinin tərtib olunmasında, mühazirələrin və xüsusi nəşrlərin hazırlanmasında, tələbələrin kurs və buraxılış, magistrantların dissertasiya işlərinin yazılmasında istifadə edilə bilər.

Monoqrafiya işi yazılarkən təkcə problemin öyrənilməsi və faktik materialın toplanılması ilə kifayətlənilməmiş, eyni zamanda həmin faktların və sənədlərin təhlil edilməsinə, onların arasındakı əlaqələri və ziddiyyətlərin aşkara çıxarılmasına, hadisələrin əsl mahiyyətinin açılmasına çalışılmışdır.

I FƏSİL

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN XANLIQLARININ İCTİMAİ-İQTİSADI VƏ SİYASİ HƏYATI QAFQAZ ARXEOQRAFIYA KOMİSSİYASININ AKTLARINDA

1.1. Kənd təsərrüfatının vəziyyəti və torpaq sahibliyi

1813–cü il Gülistan və 1828–ci il Türkmənçay müqavilələri ilə tarixi Azərbaycan torpaqları Rusiya və İran arasında ikiye parçalandıqdan və bütövlükdə Qafqazın Rusiya İmperiyası tərəfindən işğal edilməsindən sonra, Tiflis şəhəri Cənubi Qafqazın inzibati və mədəni mərkəzi kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Qafqazda yaşayan yüzlərlə xalqı idarə etmək üçün çar Rusiyası orada bir sıra inzibati təşkilat, idarə və cəmiyyətlər açmış, müxtəlif elmi və mədəni müəssisələr təşkil etmişdir. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən, həmin idarə və təşkilatlar müxtəlif kitab, məcmuə, jurnal və qəzetlər çap etməyə başlamışdır. Bunların arasında “Tiflis quberniyasının təsviri üçün məcmuə”, “Qafqazın təqvimi”, “Qafqaz dağlıları haqqında məlumatlar toplusu”, “Kənd təsərrüfatı üzrə Qafqaz İmperator Cəmiyyətinin məcmuəsi”ni və s. göstərmək olar. XIX əsrdə Tiflisdə nəşr olunan məcmuələr arasında Şimali Azərbaycan xanlıqlarının ictimai-iqtisadi, siyasi, eləcə də Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı probleminə dair külli miqdarda sənəd və materialları özündə cəmləşdirən “Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları” mühüm yer tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları görkəmli şərqşünas və qafqazşünas A.P.Berjenin redaktorluğu ilə 1866–ci ildən nəşrə hazırlanaraq oxucuların diqqətinə çatdırılmışdır. Azərbaycanın bəhs olunan dövrünə aid qymətli mənbə olan Aktlarda Şimali Azərbaycan xanlıqlarının ictimai–iqtisadi və siyasi həyatı, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına dair külli miqdarda sənəd və materiallar mövcuddur.

Şimali Azərbaycan xanlıqlarının siyasi, ictimai-iqtisadi vəziyyətinə dair çox saylı tədqiqatlar aparılsa da, Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında bu günədək bəhs olunan məsələ demək olar ki, tədqiqatçılar tərəfindən işlənilməmişdir.

Məlumdur ki, uzun müddət İranın hökmranlığı altında olmuş Azərbaycan XVIII əsrin ortalarında yenidən istiqlaliyyət əldə etdi. Lakin həmin dövrdə Azərbaycan vahid dövlət deyil, siyasi cəhətdən müstəqil dövlət qurumlarından-xanlıqlardan ibarət idi. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanov Şimali Azərbaycan xanlıqlarının yaranması barədə yazırdı: “İndi də Nadir şahın ölümündən sonra Dağıstan və Şirvanın nə halda olduğunu nəzərdən keçirək. Nadir şahın vəfatından sonra İran qoşunu bu ölkədən çıxıb getdi. Hər bir vilayətdə bir həşəmət sahibi baş qaldıraraq, istiqlaliyyətdən dəm vurub başqasına tabe olmurdu. Quba və Salyan hakimi Hüseynəli xan sultan Əhməd xan oğlu Xudat qalasını köçürüb, indiki Quba şəhərinin Qudyal adlı yerində tikdirməyə başladı. İğtişaş zamanı da bu ölkənin özbaşına qalan bir çox mahallarını itaətə məcbur etdi. Dərbəndlilər İmamqulu xanın oğlu Məhəmməd həsən bəy Qorçunu xanlığa seçdilər. Nadir şahın yaxın əmirlərindən sayılan bakılı Mirzə Məhəmməd xan Dərgah xan oğlu Bakı ölkəsini müstəqil olaraq ixtiyarına keçirdi. Xançobanı tayfasından olan Əsgər bəy Sərkərarın oğulları Şirvan elatı arasında hakimiyyət bayrağı qaldırdılar. Nuxalı Hacı Çələbi Qurban oğlu istiqlaliyyət bayrağı qaldıraraq Şəki, Qəbələ və Ərəş mahallarını özünə tabe etdi” [19, 57]. Məlumatlardan da görüldüyü kimi, Nadirin ölümündən sonra Şimali Azərbaycan ərazisində siyasi cəhətdən müstəqil olan ayrı-ayrı xanlıqlar meydana gəlmişdir. Bu isə Azərbaycanın siyasi tarixində ardı-arası kəsilməyən feodal vuruşmaları, qanlı saray çevrilişləri və yadelli işğalçılara qarşı mübarizə ilə bağlı olmasını fikrini söyləməyə əsas verir. Bununla belə, ölkə ərazisinin kiçik dövlətlərə-xanlıqlara parçalanması, xanlar arasında gedən ara müharibələri Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin, o cümlədən

kənd təsərrüfatının inkişafına əngəl törədirdi. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, kənd təsərrüfatında durğunluq və tənəzzül baş vermişdi. Əldə olan materialların böyük əksəriyyəti, xüsusilə Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında ayrı–ayrı xanlıqlar üzrə kənd təsərrüfatının vəziyyətini aşağıdakı kimi səciyyələndirə bilərik.

Şamaxı xanlığında kənd əhalisinin başlıca məşğuliyyəti əkinçilik olub, əsasən, buğda, arpa və çəltik əkirdilər [107, 101–121; 20, 41]. Salyan ətrafı ərəzilərdə və Seyidan adlanan yerdə əsasən çəltikçiliklə məşğul olurdular [29, 64]. Bu çəltik əkin sahələri yerli bəylərin mülkiyyətində idi və bütün işləri rəncbərlər görürdülər. XVIII əsrin son rübü–XIX əsrin I yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi quruluşundan bəhs edən tədqiqatçı alim M.M.Gülmaliyev yazır ki, Şamaxı xanlığının aran torpaqlarında, həmçinin Şamaxı və Salyan şəhərlərində və onların hündəvərində ipəkçilik, barama istehsalı və tütüncülüklə məşğul olurdular. Şirvan Zaqafqaziyanın ən zəngin əyalətidir. Şirvanın mühüm hissəsində ipəkçiliklə məşğul olurlar və burada çoxlu bağ var. Şamaxı xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən üç il sonra orada 5000 puda yaxın barama istehsal olunmuşdu. Azərbaycanın sosial–iqtisadi tarixinin ilk sovet tədqiqatçılarından biri Ə.Qubaydulinin verdiyi məlumata görə Şamaxı xanlığında ipəkçilik çox inkişaf etmişdi. Burada 70-ə qədər tut bağı olan bəylər var idi [29, 14].

Xanlığın aran yerlərində tut bağları ilə yanaşı meyvə bağları salınmış, burada bağçılıq və üzümçülüklə məşğul olurdular. Xanlığın Xozayurt və Sərdərin mahallarında meyvəçilik, Gürcüvan və Mədrəsə kəndlərində isə üzümçülük daha çox inkişaf etmişdi [115, 1–ci h., 133]. Burada tut bağlarının sahəsi 2600 desyatinə, meyvə bağlarının sahəsi 800 desyatinə, üzümlüklərin sahəsi isə 600 desyatinə çatırdı. Xanlığın bu hissəsində az da olsa pambıqçılıqla məşğul olurdular. Burada pambığın “qara qoza” növünü yetişdirir və istehsal olunan məhsul onu yetişdirənlərin özlərinin istifadəsinə gedirdi. Şamaxı xanlığında pambıqçılıq barəsində o dövrdə bu ərəzidə olmuş səyyahlar da məlumat verirlər [67, sənəd 85, 48].

Qeyd edək ki, adı çəkilən məlumatları Şamaxı xanlığının müasir dövr tədqiqatçılarından olan N.Bayramova da təsdiqləyir. Müəllif yazır ki, Şamaxı yaxınlığında Pirsaat çayından suvarma məqsədilə üç arx çəkilmişdi. Belə arxlardan Xan arxı, Qoşqar arxını xüsusilə qeyd etmək olar [20, 44].

Şamaxı xanlığında, xüsusən də onun dağlıq hissəsində geniş surətdə maldarlıqla da məşğul olurdular. Dağlıq hissədən fərqli olaraq, onun düzənlik yerlərində qoyunçuluqla çox az məşğul olur, əsasən iribuynuzlu heyvan saxlayırdılar. Cüzi də olsa burada dəvəçilik də inkişaf etmişdi [20, 45].

Bakı xanlığının ərazisinin torpaqları əsasən qumlu torpaqlar olduğundan suvarma üçün zəruri olan suyun olmaması üzündən burada əkinçilik zəif inkişaf etmiş, əhali əsasən üzümçülük və zəfərançılıqla məşğul olurdu [29, 18]. Yalnız iqlim şəraiti Bakı xanlığının digər yerlərindən fərqlənən Güzdek, Qobu, Saray və Hökməli kəndlərində əkinçilik az–çox inkişaf etmişdi. Bu kəndlərdə dəmyə buğda və arpa əkilirdi. Onlar buğda əkininə daha çox əhəmiyyət verirdilər. Burada orta hesabla 57600 pud buğda, 38 min pud arpa məhsulu götürürdülər [29, 18]. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından məlum olur ki, Bakı xanlığı kəndliləri bostançılıqla da məşğul olur, qarpız və yemiş yetişdirirdilər. Bostanlar əsasən quyu suyu ilə suvarılırdı. Xanlıqda az da olsa pambıqçılıqla da məşğul olurdular. Bakı xanlığında 600 pud zəfəran, 3000 pud pambıq istehsal olunurdu [68, sənəd 95, 81].

Bakı xanlığında, xüsusilə Abşeron yarımadasında üzümçülük geniş inkişaf tapmışdı. Zəfəran becərilməsi isə əhalinin əsas məşğuliyyəti sırasında idi. Abşeron yarımadasının 11 kəndinin sakinləri bu gəlirli təsərrüfat sahəsi ilə məşğul olurdu. İldə orta hesabla 600–1000 puddan çox məhsul götürürdülər. Zəfərançılıqda qadın və uşaq əməyindən geniş istifadə olunurdu [68, sənəd 37, 38].

Bakı xanlığında maldarlıq zəif inkişaf etmişdi. Burada iribuynuzlu heyvanların sayı 20 minə, qoyunların sayı 30 minə çatırdı. Burada dəvə də saxlanılırdı. Xanlığın əhalisi balıqçılıqla məşğul olurdu. Balıq məhsulları əmtəə xarakteri daşıyır, balıq-

çılar əldə etdiyi məhsulları satış bazarına çıxarır, hətta ixrac edirdilər. İxrac olunan balıq məhsulları içərisində suiti yağı və dərisi də var idi. Bu məhsullar və balıq kürüsü Rusiyaya da ixrac olunurdu [68, sənəd 37, 38].

İrəvan xanlığı Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Zəngəzur kəndindən başlamış Araz çayı vadisinə qədər uzanan geniş ərazidə yerləşən Naxçıvan xanlığı Qərbi Azərbaycanın böyük bir hissəsini əhatə edirdi. Görkəmli rus tədqiqatçısı S.P.Zelinskinin məlumatlarına istinad edən F.Əliyev Naxçıvan xanlığının xarici görünüşünü təsvir edərək yazır: “Susuz şoran çöllər, müxtəlif formada olan dağ qayalıqları, dərə-təpəli sahələr, gözəl otlaq yerləri, təsəvvüredilməz düzənliklər, səs-küylü saysız-hesabsız vadilər və dərələrdən axan və yayda tamamilə quruyan dağ selləri bu uzaq guşənin xarici aləmini özündə əks edir” [24, 14].

Tarixi ədəbiyyatın və dövrün mənbələrinin məlumatına görə Naxçıvan xanlığında əsas kənd təsərrüfatı sahəsi taxılçılıq idi. Taxılçılıqla demək olar ki, əhalinin əksəriyyəti məşğul olurdu. Hətta bəzən maldarlar da öz şəxsi istifadələri üçün taxıl əkirdilər [24, 26]. Burada, Azərbaycanın başqa yerlərinə nisbətən pambıqçılıqla daha geniş məşğul olurdular. “Naxçıvan əyalətinin statistik təsvir” adlı mənbənin məlumatına əsasən deyə bilərik ki, xanlığın Rusiya tərəfindən işğal edildiyi il 6 min pud pambıq yetişdirilmişdir [131, 84]. Mütəxəssislərin də qeyd etdiyi kimi, yuxarıda göstərilən rəqəmlər 1828–ci ilə aid olduğundan, onlar istər taxıl və istərsə də pambıq istehsalında düzgün mənzərəni yarada bilməz. Nəzərə alsaq ki, bəhc olunan ildə Naxçıvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edilmişdi, onda həmin ildə taxıl, pambıq zəmiləri və digər sahələrin belə bol məhsul verməsi şübhəli görünə bilər. Təbii ki, müharibənin belə qızğın vaxtında bol məhsul götürmək mümkün deyildi. Təsədüfi deyildir ki, “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri”ndə istehsal olunmuş taxılın miqdarını göstərən iki rəqəm gətirilir: biri yuxarıda qeyd etdiyimiz 250 min, digəri isə 10 min xalvar, yəni

160 min pud rəqəmi, təəssüf ki, birinci rəqəmin dəqiq ili göstərilmir, ikinci rəqəm isə 1828–ci ilə aiddir. Həmin il Naxçıvan xanlığında 10 min pud çəltik istehsal edilmişdir [131, 86].

“Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri”ndən məlum olur ki, xanlığın əhalisinin müəyyən hissəsi baramaçılıqla məşğul olurdu. Təkcə Ordubad mahalında 100 min tut ağacı var idi. İpəkçiliklə Naxçıvan xanı da məşğul olur, öz bağlarında kənd əhalisinin əməyindən istifadə edirdi [131, 87]. Naxçıvan xanlığında bağçılıq da xeyli inkişaf etmişdi, xanlıq öz meyvələri ilə şöhrət tapmışdı. Naxçıvan meyvələri qurudulur və ixrac edilirdi. Naxçıvan üzümü də məşhur idi. Burada 60 növ üzüm yetişdirilir. Arıçılıq bütün xanlıqda olmasa da, Ordubad mahalında geniş yayılmışdı. Burada 1000 arı təknəsi var idi. Adı çəkilən mənbə daha sonra məlumat verir ki, burada maldarlıq da geniş inkişaf etmişdi. Rusiya tərəfindən işğal ərəfəsində Naxçıvan xanlığında 10 min baş qara mal, 15 min qoyun–keçi, 1500 at var idi [131, 91]. Sosial–iqtisadi həyatı bütövlükdə Azərbaycanın sosial–iqtisadi münasibətlərinin tərkib hissəsi idi. XVIII əsrdə Azərbaycanın qərbində Ağrı vadisində, Naxçıvanda, Qapanda və ətraf əyalətlərdə əmtəə istehsalı kifayət qədər geniş inkişaf etmişdi.

Dövrün mənbələrindən məlum olur ki, İrəvan xanlığından ixrac olunan mallar əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları idi. İ.Şopenin qələmə aldığı əsərində kənd təsərrüfatı məhsullarının əksəriyyətini Azərbaycan türkcəsində belə sadalayır: “İrəvan ətrafındakı bölgələr, Qırxbulaq, Sərdarabad, Şorəyəl, Pəmbək taxıl istehsalı ilə məşhur idi. əkin sahələri əsasən yazlıq və payızlıq olurdu. Burada arpa, buğda, küncüt, pambıq, gənəgərçək və s. əkilirdi” [141, 738–746].

İrəvan xanlığında texniki bitkilərdən pambıq əsasən aran yerlərində becərilirdi. Zəngibasar, Sərdarabad və Sürməli mahalları pambıq istehsalına görə fərqlənirdi [141, 743]. İ.İ.Şopenin məlumatlarından aydın olur ki, İrəvan xanlığının kənd təsərrüfatında ipəkçilik də geniş yayılmışdı. Müəllifə görə, bütün xanlıq ərazisində toxmaçarlıqların çox olması burada vaxtilə ipəkçiliyin böyük rol oynamasından xəbər verirdi [141, 753].

XVIII əsrin II yarısında İrəvan xanlığında maldarlıqla məşğul olan əhalinin bir hissəsi bazarda satmaq üçün yağ, pendir və digər süd məhsulları istehsal edirdi. Heyvandarlığın başqa sahələrinə nisbətən qoyunçuluq daha çox inkişaf etmişdi. Qırxbulaq, Göyçə, Abaran, Dərəçiçək, Gərnibasar, Vedibasar, Talın, Sürməli mahallarının otlaqları maldarlıq üçün daha əlverişli idi. Maldarlıq əsasən yaylaq–qışlaq və qismək köçəri maldarlığa bölünmüşdü [141, 519–525]. Məlumatlar digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi İrəvan xanlığında kənd təsərrüfatında oxşar vəziyyəti təsdiq edir.

Şəki xanlığının bütün mahallarında əkinçiliklə məşğul olurdular. Xanlığın Şəki mahalında Bozdağ adlanan yer taxılçılıq üçün çox yararlı olub əkinlər süni suvarma tələb edirdi. Şəki xanlığının kənd əhalisinin başlıca məşğuliyyəti ipəkçilik, daha doğrusu barama yetişdirmək idi. Xanlığın təkə Ağdaş mahalında 204 tut bağı var idi. “Qafqaz təqvimi”nin məlumatlarına görə Şəki xanlığında bağçılıq da xeyli inkişaf etmişdi. Xanlıqda otlaqların kifayət qədər olmaması üzündən burada başqa xanlıqlara nisbətən maldarlıq zəif inkişaf etmişdi. Burada yaylaqlar alp çəmənlikləri olan dağlarda, qışlaqlar isə Ərəş, Ağdaş, Xaçmaz və Bum mahallarında, həmçinin şəhərin aşağı hissəsində idi. Şəhərin bu hissəsi Qışlaq adlanırdı [107, 112]. Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında Şimali Azərbaycan xanlıqlarının təsərrüfat vəziyyətinin tam mənzərəsini canlandırmaq mümkün deyildir. Boşluğu aradan qaldırmaq üçün dövrün digər mənbələri və tarixi ədəbiyyatı bizə yardımçı olmuşdur.

Lənkəran (Talış), Gəncə, Qarabağ xanlıqlarındada torpaq becərilməsində süni suvarmadan istifadə olunurdu. Kür–Araz çaylarının suyundan istifadə olunurdu. Kür, Araz, Bərgüşad, Əkərə, Tərtər və başqa çaylardan çəkilmiş arxların suyu ilə suvarılan torpaqlar əkin üçün yararlı torpaqların müəyyən hissəsini təşkil edirdi. Qarabağ xanlığında Külək arxı, Luvar arxı, Gəmirçi arxı, Sarı arx, Ayvar arxı, Toşqay arxı və s. var idi. Pənah xan və İbrahim xan bu arxların bərpa olunmasına və onlardan istifadəyə xüsusi diqqət verirdilər. Suvarma şəbəkəsin-

də kəhrizlərdə müəyyən yer tuturdu. Geniş suvarma şəbəkəsi kənd təsərrüfatı sahələrində məhsuldarlığın artırılmasında mühüm amil idi. Eyni zamanda Şuşa, Quba, Şəki və başqa şəhərlər həm də mühüm mədəniyyət mərkəzlərinə çevrildilər. Bu dövrün mədəniyyəti ümummilli mədəniyyətin təşəkkülündə böyük yer tuturdu. [27, 33, 46, 47, 56]

Quba, Dərbənd, Səlyan, Qarabağ, Şamaxı, Ördəbil, Cavad başlıca maldarlıq bölgələri idi. Balıqçılıq şimal–şərqi Azərbaycanda, həmçinin Şəki və Gəncə xanlıqlarında üstünlük təşkil edirdi. Balıq tutulması bəzən yerli və ya rus tacirlərinə iltizama verilir. Balıqçılıqda həm mizdli, həm də icbar əməkdən istifadə olunurdu. Xanlıqlar dövründə Azərbaycan kəndində aqrar münasibətlər sahəsində ciddi dəyişiklər baş vermədi. Dövlət (divan) və saray (xassə) torpaqları xan torpağı adlanmaga başladı. Xanların əlində böyük maddi sərvət cəmlənmişdi. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Şamaxıda 5–10 min, Bakıda 4–5 min, Şəkiddə 6 min, Şuşa və Dərbənddə hər birində 10 min nəfərədək əhali yaşayırdı. Quba şəhəri və onun ətraf yerlərində karxanalarda əl dəzgahlarından istifadə edilirdi. Orada toxunan “Çiçi” xalçaları xarici bazarlara belə yol tapmışdı. Gəncə və Dərbənd maldarlıqla yanaşı dəri istehsalı və onun emalı yayılmışdı. Bu sənətkarlıq emalatxanalarında satış məqsədilə yəhər, başmaq, ayaqqabı, çarıq və başqa məhsullar istehsal olunurdu. Xanlıqlar inzibati cəhətdən mahallara bölünürdü. Quba xanlığında 7 (Quba, Rustov, Buduq, Xanlıq, Bərmək və b.), Talış xanlığında 6 (Ərkivan, Darı, Alar və b.), Qarabağ xanlığında 21 (Çəlbayır, Kəbirli, Cavanşır, Zəngəzur, Mehri, Bərgüşad, Qafan, Qaçarlı və b.) və s. mahallar var idi. Mahallar öz növbəsində kəndlərə bölünürdü. Mahalların idarəsilə iri torpaq sahiblərindən təyin olunan mahal bəyləri və ya naiblər məşğul olurdu. Bu vəzifə irsi ilsa da, hər dəfə xan tərəfindən təsdiq edilməli idi. Kəndlər yüzbaşı və ya kəndxuda, şəhərlər isə kələntər və yaxud qalabəyi tərəfindən idarə olunurdu. Xanlığın idarəetmə sistemində çalışanlar demək olar ki, maaş almırdı. Onların xidməti xəzinə üçün toplanan vergi hesa-

bına ödənilirdi. Xanlığın idarə olunmasında məhkəmə orqanlarının rolu mühüm idi. Məhkəmə sistemində başlıca yeri şəriət məhkəməsi tuturdu. Bununla yanaşı xanın da bu sahədə müstəsna hüququ var idi. Bəzən məhkəmə funksiyalarını mahal bəyləri də yerinə yetirirdilər. Xanlıqların idarə sistemi bütövlükdə xanın qeyri-məhdud hakimiyyətinin qorunmasına və onun iradəsinin sözsüz yerinə yetirilməsinə əsaslanırdı. [20;21;26;33; 41; 42]

Torpaq sahibliyi. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları və dövrün digər mənbələrindən əldə olunan məlumatlar göstərir ki, ölkədə vahid siyasi hakimiyyətin yoxluğu üzündən vahid torpaq fondunun olmadığı bir şəraitdə dövlət torpaqları üzərində ali mülkiyyətçilik hüququ bütün ölkənin əvəzinə ayrı-ayrı xanlıqların hüdudları çərçivəsində məhdudlaşmışdı. Xanlıqların iqtisadiyyatında əsas yeri torpaq üzərində mülkiyyət təşkil edirdi. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan xanlıqlarında aşağıdakı torpaq mülkiyyəti mövcud idi:

Divani-dövlət torpaqları. Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin II yarısında bu torpaqlar əvvələrdə olduğu kimi, bütövlükdə dövlət xəzinəsinin əlində deyildi. Bu dövrdə dövlət torpaqlarının xan və xan ailəsi üzvlərinin torpaq sahələri ilə qarışması və divan torpaqlarının hesabına xüsusiyyətçi torpaqların artması nəzərə çarpırdı. Bu torpaq mülkiyyəti xan və onun ailə üzvlərinin varlanması üçün əsas mənbələrdən birinə çevrilmişdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, xanlar ən iri feodallar idilər. XVIII əsrin sonuna dair məlumata görə, Şəki xanı hədsiz var-dövlətə, böyük torpaq sahəsinə malik idi. Sonuncu Şəki xanına atasından qalma 18 kənddə barama yetişdirmək üçün 100-lərlə tut bağları, 9 kənddə 126 tağarlıq çəltik əkin yeri, 8 kənddə 189 tağarlıq əkin sahəsi, iki yatağı, üç dəyirmanı, bir neçə dükanı var idi. Bunlardan başqa, Məhəmməd Həsən xan xanlığı dövründə 11 kənddə tut bağları, böyük üzüm və meyvə bağları, 5 kənddə 330 tağarlıq əkin sahələri, 8 kənddə çəltik əkin yerləri, 26 yataq, hamam, buxana və s. satın almışdı [116, 16–18]. Qarabağ xanlarının və ailə üzvlərinin 130 kəndi var idi [117, 12–42].

Qarabağ xanları da Şəki xanları kimi öz mülklərini satın alma yolu ilə də genişləndirildilər. Təkcə Salyan mahalında Şamaxı xanı Mustafa xana məxsus 25 mülk var idi. Bu mülklərdə 1400 ailə yaşayırdı. Xanlara məxsus mülkiyyətin nə qədər böyük və çox olmasını XIX əsr xronist tarixçisi Mirzə Camal Qarabaği çox yaxşı əks etdirmişdir. O yazır ki, tək xanın kotanları bütün Qarabağ əhlinin cüt və kotanı qədərdir, hətta onlardan iki cüt də artıqdır. Bütün bu qədər taxıl, mal–qara qoşuna, saraya, hərəmxanaya, qonaqlara sərf olunardı [47, 163]. İrəvan xanlığının vəziyyətindən bəhs edən İ.İ.Şopen yazır: “Bu torpaqlardan toplanılan bütün məhsul xanın sərəncamına keçirdi. Xanın çox geniş səlahiyyətləri vardı və divan torpaqlarından gələn gəlir bütünlüklə onun sərəncamında idi. İrəvan xanları hər vasitə ilə xalisə və divan torpaqlarını genişləndirməyə çalışırdılar” [141, 989]. Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ və eləcə də digər xanlara məxsus mülkiyyətin nə qədər böyük və çox olmasını Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Axtarışları da birmənalı olaraq təsdiqləyir [72, sənəd 412, 462–463]. Göründüyü kimi, məlumatlar xanların ixtiyarında olan torpaq mülkiyyəti barədə ilkin təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Mülk torpaqları. İri bəylərə, mülkədarlara məxsus torpaq sahələri. Mülk torpaqları şəxsi mülkiyyət kimi satıla və ya başqa şəxsə bağışlana bilərdi. Bu torpaq sahələri hüquqi cəhətdən, adətən, nəsilən–nəslə keçirdi. Mülk torpaq mülkiyyəti müxtəlif olmuşdur. Onun ən geniş yayılmış formalarından biri mülkü–xalisə olmuşdur. Mülklərin hamısının xalisə hüququ yox idi [42, 45]. Belə mülklərin sahibləri xan xəzinəsinə müəyyən ödənclər ödəməyə məcbur idilər. Mülkədarlar isə öz növbəsində torpaqlarında yaşayıb onu becərən raiyyətlərdən vergi alırdılar. Naxçıvan xanlığında onlar məhsulun 4/30 hissəsini alırdılar [29, 48]. Beləliklə, yuxarıda gətirilmiş materiallardan göründüyü kimi, xanlıqlar dövründə mülk torpaq mülkiyyəti forması geniş yayılmışdı. Mülklər onların sahibləri olan mülkədarların şəxsi mülkiyyəti idi və onlar öz mülkləri ilə istədikləri kimi rəftar edə bilərdilər.

Tiyul. Azərbaycan dilində “kiməsə çatan əşya”, “gəlir verən əşya”, “gəlir” mənasındadır. Türk ləhcələri lüğətinin ilk

tərtibatçılarından biri V.V.Radlovun təbirincə isə tiyul “ömürlük istifadə üçün bağışlanmış torpaq sahəsi” deməkdir [128, 1380]. Müvafiq ədəbiyyat və mənbələrin məlumatına görə, torpaq sahibliyinin tiyul formasının bir neçə növü olmuşdur. Bu həmin növ torpaq sahibliyinin meydana çıxdığı dövrdən tarix boyu onun təkamülü, ayrı-ayrı regionlarda yaranmış tarixi şəraitlə bağlı olmuşdur. Hələ Səfəvilərin hakimiyyəti dövründən başlayaraq soyurqal, iqta kimi şərti torpaq sahibliyi aradan çıxmağa, onları tiyul şərti mülkiyyət forması əvəz etməyə başladı. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından məlum olur ki, tiyul torpaq sahibliyinin başlıca mənbəyi xanların özlərinə, daha doğrusu xan divanına məxsus torpaqlar idi. Xanlar ayrı-ayrı bəylərə onların xan qarşısındakı xidmətlərinə görə kəndlər, yaxud torpaq sahələri, otlaqlar paylayırdı. Elə hallar da olurdu ki, xan xoşuna gəlidiyi adamlara da tiyul bağışlayır və onlara bəy adı da bəxş edirdi [72, sənəd 411, 461; 141, 928–929]. “Akt”larda dərc edilmiş sənədlərdən o da məlum olur ki, tiyul sahiblərinin-tiyuldarların hüquqları, onlara bəxş olunmuş kəndlərin camaatından yığılan vergilərin böyük əksəriyyətinin özünə götürməsilə məhdudlaşır. Tiyul tiyuldara qısa müddətə, daha doğrusu, kənddə kəndxudalıq etdiyi müddətdə verilirdi. Kəndxudanın, yaxud da tiyuldarın həmin torpaq üzərində şərti mülkiyyət hüququ xanın iradəsindən asılı idi. Bu, ömürlük də ola bilərdi. Hətta nəslən də keçə bilərdi. Sonuncu halda tiyul hüququnun varisə keçməsi üçün xanın təzə fərmanı lazım idi [74, sənəd 214, 186–187]. Tiyuldarlar eyni zamanda xanların silahlı qüvvələrinin əsasını təşkil edirdilər. Onlar xanların ilk çağırışı ilə onlara tabe olan əhalini silahlandıraraq gəlməli idilər [72, sənəd 372, 426–427]. Bakı xanlığında tiyul torpaq mülkiyyət forması xeyli geniş yayılmışdı. Bakı xanı Hüseynqulu xan Bakı ətrafında olan Bilgəh, Türkan, Zirə, Bülbülə, Əmircan, Ramanı, Məhəmmədli, Fatmayı, Novxanı, Kürdəxanı və bir çox başqa kəndləri tiyuldara vermişdi. XIX əsrin əvvəllərinə dair məlumata görə Bakı ətrafı kəndlərin sayı 50–yə çatmırdı və Hüseynqulu xan bu kəndlərin böyük hissəsini tiyul kimi bağışlamışdı. Bakı xanlığında tiyul torpaq sahibliyinin

mülk torpaq sahibliyinə təkamülü daha sürətli idi [29, 55]. Beləliklə, məlumatlardan göründüyü kimi, Azərbaycan xanlıqlarında tiyul torpaq sahibliyi geniş yayılmış, onun xarakterində dəyişikliklər baş vermişdir.

Vəqf torpaqları. Dini ocaqlara, məscidlərə, pirlərə, kilsələrə aid torpaq sahələri. Azərbaycanın XVIII əsr sosial-iqtisadi quruluşundan bəhs edən M.M.Gülmalıyev yazır ki, vəqf möminlik və savab yiyəsi olmaq istəyən şəxsin öz əmlakını məşhur adamların və idarələrin xeyrinə keçirilməsi barədə müqavilədir. Bu müqavilə ilə mülkiyyət sahibi öz mülkiyyəti üzərindəki hüququnu itirirdi, lakin vəqf sahibi də həmin mülkün mülkiyyətçisinə çevrilmir, yalnız onun gəlirindən istifadə hüququ alırdı. “Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu”nun 40-cı buraxılışında islam dini haqqında geniş elmi təsəvvür yaradan N.A.Karaulov yazır ki, vəqf qeyri-mənqul əmlakın, həmin əmlakdan yaxud onun gəlirindən istifadə etmək hüququ ilə müəyyən idarənin, yaxud cəmiyyətin xeyrinə verilməsidir. İdarə və cəmiyyətin vəqf üzərində mülkiyyət hüququ yoxdur, vəqf, almağın mülkiyyətidir [108, 42].

Məlumdur ki, vəqf mülkiyyəti Azərbaycanda hələ VII əsrdən, islam dininin yayılmağa başladığı dövrdən mövcuddur. Belə vəqf mülkiyyətinə Azərbaycanın müxtəlif xanlıqlarında rast gəlmək olar. Məsələn, Bakı xanlığında VIII imam Əli Rzanın bacısının qəbri olan “Bibi-Heybət məqbərəsi”nin vəqfi var idi. Bu məqbərənin və vəqfin başçısı Şeyx Bünyad nəslinin bu vəqfin gətirdiyi gəlirin yardımından istifadə hüququ var idi. Gəlirin o biri yarısı Bibi-Heybət məscidinə həsr olunurdu. Bibi-Heybət vəqfinin torpaqları, otlaqları, Şıx kəndində 3 neft quyusu, Zığ kəndində bağları və s. var idi. Qubalı Fətəli xan burada dəfn edildikdən sonra bu vəqfə neft quyusu da verilmiş, vəqfin mütəvəllisi toxunulmaz elan edilmişdi [53, 74]. Xanlıqdakı Şeyx Əbu-Səid məqbərəsi də böyük vəqflərdən biri idi. Şubanı, Şüvəlan və Bilgəh kəndlərindəki əkinlər, üzüm bağları və meşələrin bir hissəsi bu məqbərənin vəqfi sayılırdı [32, 135].

Gəncə xanlığında yerləşən İmamzadə adlanan məscidin vəqf əmlakını təşkil edən torpaq sahəsi 1200 hektara yaxın idi [32, 135].

Qarabağ xanlığında Gövhər Ağa vəqfi ən böyük vəqf sahələrindən idi. Qarabağ xanı İbrahim xanın qızı Gövhər Ağanın tikdirdiyi Gövhəriyyə məscidinə məxsus olan bu vəqf özündə dörd kəndi birləşdirirdi [29, 57]. Beləliklə, məlumatlardan da göründüyü kimi, xanlıqlar dövründə Azərbaycanda digər torpaq mülkiyyət formaları ilə yanaşı, vəqf torpaqları da mövcud olmuşdur.

Camaat torpaqları. Bu torpaq sahələri əsasən kənd icmasına məxsus idi [122, 70; 14, 440–441]. İ.İ.Şopenin yazdığına görə, İrəvan xanlığında səkkiz icma var idi. İcmalara məxsus kəndlər mülk hüququ ilə həmin icmanın üzvü olan rəiyyəyə məxsus idi [141, 967–980]. Mənbələrin araşdırılması göstərir ki, xanlıqların əhali yaşayan və yaşamayan torpaqlarının böyük hissəsi taxıl, çəltik və pambıq əkinlərindən ibarət iri təsərrüfatları, tut, meyvə və üzüm bağları, yay və qış otları, təsərrüfat tikililəri, əkinçilik və bağçılıq alətləri, iri mal–qara və qoyun sürüləri, at ilxıları, xəzinə təsərrüfatlarından götürülən və sakinlərindən vergi kimi yığılan müxtəlif növ kənd təsərrüfatı məhsulları xanın tərپənməz və tərپənən mülkiyyətini təşkil edirdi. Deyilənləri “Qarabağnamə” müəllifi M.C.Cavanşir belə təsvir edir: “İran və Türkiyə padşahlarına boyun əymədən müstəqil hökmranlıq etmiş Qarabağ xanı İbrahim xan xanlığın bütün sakinlərinin malik olduqları qədər, hətta ondan da bir cüt artıq kotanla becərilən taxıl əkin sahələrinə, çoxlu tut bağına, üç-dörd min başlıq at ilxısına və iri qoyun sürülərinə təkbaşına sahiblik edirdi” [47, 134–135]. Şəki hakimi Məhəmməd həsən xanın (1784–1796) isə 1826–cı ildə tərtib olunan siyahıya əsasən 27 kənddə 222 tut bağı, 13 kənddə 591 taqarlıq məhsul verən taxıl əkini, 135,5 taqarlıq çəltik əkini, 11 dəyirmanı, 28 yatağı (qşılağı), 11 üzüm bağı və 264 dükkanı var idi və bütün bunlardan xan ildə 5574 gümüş manat gəlir götürürdü. Xanın bütün əmlakına 27926 gümüş manat qiymət qoyulmuşdu. Xəzinə təsərrüfatlardan yığılan taxıl və çəltik məhsullarından 4921 gümüş manatlıq gəlir götürürdü [109, 411–433].

Digər xanlıqlarda da becərilən torpaqların böyük hissəsi xan xəzinəsinin mülkiyyəti sayılırdı. Quba xanlığında bütün becərilən torpaqların $\frac{3}{4}$ -nə qədərini xan xəzinəsinin mülkiyyəti təşkil edirdi [132, 14–15].

Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, Azərbaycan xanlıqlarında dövlət (xəzinə) və xüsusi feodal torpaq sahibliyi formaları paralel surətdə, qarşılıqlı əlaqə və dəyişən nisbətdə mövcud olmuşdu. Mülk və tiyul torpaq sahibliyi bütün xanlıqlarda xüsusi feodal torpaq sahibliyinin iki əsas forması idi. Səfəvi dövlətinin tarixinin, xüsusilə Azərbaycan xanlıqlar dövrünün ictimai–iqtisadi tarixinin ayrı-ayrı məsələlərinin araşdırılmasına böyük əmək sərf etmiş görkəmli rus şərqşünası İ.P.Petruşevski xanlıqlar dövrü üçün nəinki bir və ya bir neçə kənddən ibarət feodal mülkünü, həmçinin suvarma şəbəkəsini, torpaq rentasının mülkədarə çatan hissəsini və sahibinə gəlir gətirən hər cür tərپənməz əmlakı (bağ, üzümlük, otlaq, meşəlik və s.) mülk anlayışına daxil etmişdir [123, 184–185]. Xanlıqlarda mülk torpaq sahibliyi üç yolla: alqı–satqı, kənd icmalarının torpaqlarının feodallar tərəfindən tutulması və sülalə üzvləri olan və olmayan nüfuzlu bəy, ağa və sultanlara xanlar tərəfindən torpaq və kəndlərin daimi sahibliyə verilməsi yolu ilə yaranmışdı. Mülk torpaq sahibliyi hüququ ilə bağlı Qarabağ hakimi İbrahim xan tərəfindən 1794–1798–ci illərdə oğlu Mehdiqulu ağanın adına yazdırdığı fərmanın təhlili göstərir ki, xan müxtəlif kəndlərdə 242 satın alınmış və irsi torpaq sahəsi, 12 köç və 12 suvarma arxı üzərində daimi sahiblik hüququnun öz oğluna verilməsini rəsmi surətdə qanuniləşdirmişdi [9, F.73, siy.1, iş 1, v.6, 10–16, 33].

Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinə dair mühüm mənbə olan Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında tərپənməz əmlakın kişi xətti ilə nəsil-dən-nəslə ötürülməsi də əks olunmuşdur. “Akt”lardan məlum olur ki, nəsil sonuncu kişinin ölməsi ilə vərəsəsiz qalardisa, mülk kənar qohumlara və qadınlara ötürülmürdü, bu sonuncuların yalnız daşınan əmlak üzərində sahiblik hüququ təmin edilə bilirdi [74, sənəd 214, 188].

Görkəmli tarixçi İ.P.Petruşevskinin tədqiqatlarından məlum olur ki, mülk sayılan torpağın alqı-satqısı şəriət məhkəmələrində şahidlərin iştirakı ilə tərtib edilən qəbalə (mülk) kağızları ilə qanun gücü alırdı [123, 236–241] və bu hüquqi əməliyyat özgəninkiləşdirilən torpaqda yaşayan kəndlilərə, onların şəxsi əmlaklarına qətiyyənlə aid deyildi. Bunu xüsusilə Naxçıvan xanlığına aid sənədlər də təsdiq edir. Qəbalələrin təhlili göstərir ki, bir qayda olaraq, mülk kimi torpaqların, suvarma kanalları və otlaq yerlərinin satışı, bağışlanması və dəyişdirilməsi şəriət məhkəmələrində şahidlərin iştirakı ilə həyata keçirilirdi [114, 79].

Divan torpaqları dövlətin gəlirinin özəyini təşkil etsə də, xanlar XVIII əsrin II yarısında həmin torpaqları “səxavətlə” bu və ya digər xidmətinə görə, xüsusilə döyüş meydanlarında fərqlənənlərə bir növ bağışlayıdılar. Belə torpaq sahələri tiyul adlanırdı. Tiyul torpağı almış şəxsin–tiyuldarın bu sahədən yalnız məhsul toplamaq hüququ vardı. Özü də tiyul daimi deyildi və nəsil-dən–nəslə də keçə bilirdi. Tiyuldar əldə etdiyi məhsulun müəyyən hissəsini xəzinəyə verməli idi [23, 51–52]. Görkəmli tədqiqatçı M.Abdullayev yazır ki, belə şərti torpaq sahibliyinin xanlıqlarda tədricən özünəməxsus yer tutması xəzinə (dövlət) torpaqlarının bir qayda olaraq bəy və ağalara, qulluq adamlarına bağışlanmasının kütləvi hal alması ilə sıx bağlı idi [18, 23]. Məlumatlardan da göründüyü kimi, feodal dağınıqlığı şəraitində ayrı–ayrı hakim xanlar öz hökmranlıqlarını möhkəmlətmək üçün mərkəzdən qaçan qüvvələrə qarşı mübarizədə özləri üçün sosial arxa yaratmaq məqsədilə xan xəzinəsinə məxsus kəndlərin bir hissəsini ali zümrənin nümayəndələrinə səxavətlə bağışlamaq yolu tutmuşdular. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən hal bütün xanlıqlarda mövcud olmuşdur. Lakin fransız mənşəli rus tədqiqatçısı İ.İ.Şopenin 1829–1832–ci illərdə rəsmən həyata keçirdiyi kameral təsvirin nəticələrində yalnız mülahizələr irəli sürür [141, 928–931].

Ayrı-ayrı xanlıqlar üzrə əldə olunan arxiv sənədləri və statistik materiallar torpaq sahibliyi formalarının qarşılıqlı əlaqə

və nisbəti məsələsinin bir çox cəhətlərini araşdırmağa imkan verir. 1819–cu il siyahıyaalınması zamanı Şəki əyalətində qeydə alınan 163 kənddən 52–si (32%-i) xüsusi olaraq xan sülaləsinin üzvləri, qohumları və digər nüfuzlu bəy, ağa və sultanların mülkiyyətində idi. Bu kəndlər xalisə mülkü sayıldığı üçün xəzinəyə heç bir gəlir daxil olmurdu. Həmin 52 kənddən 35–də (67,3%) daimi və irsi torpaqların çoxunun mülkədarlar tərəfindən alqı–satqı yolu ilə əldə edildiyi sənədlərdə açıq surətdə göstərilir [2, F.24, siy.1, iş 72, v.1–67].

1820–ci il siyahıyaalma materiallarına əsasən Şirvan xanlığında 198 kənd və 148 köçdə 10578 oturaq kəndli və maldar ailəsi qeydə alınmışdı. Həmin 198 kənddən 137–si və yaxud 69,2%-i feodal torpaq sahibliyinin payına düşürdü ki, bu kəndlərdə bütün kəndli ailələrinin 57,5%-i və yaxud 6090 ailə yaşayırdı [3, F.24, siy.1, iş 84, v.1–129].

Şirvan xanlığında xan xəzinəsinə məxsus sayılan 67 kənddə bütün kəndli ailələrinin 4488–i, yaxud 42, 5%-i cəmləşmişdi. Beləliklə, Şirvan xanlığında xəzinəyə məxsus torpaq fondunun xüsusi çəkisi feodal torpaq sahibliyinə nisbətən aşağı idi. Qeydə alınan 148 köçün 44–ü və ya 30%-ə yaxını feodalların sahibliyində, qalanları–104–ü və ya 70%-i isə xan xəzinəsinin ixtiyarında idi [3, F.24, siy.1, iş 84, v.1–129].

1823–cü il siyahıya alınması zamanı Qarabağ xanlığında 18563 ailə qeydə alınmışdı. Şuşa şəhərində yaşayan 1462 ailəni çıxmaqla, qalan 17101 ailə 367 kənddə və 282 əldə cəmlənmişdi [4, F.24, siy.1, iş 141, v.1–226]. Qaynaqların müqayisəli təhlili göstərir ki, bəylərin sahibliyində olan torpaqların bir hissəsi şəxsi təsərrüfatlar üçün ayrılırdı. Məsələn, Şəki xanlığında bəylərin mülkədar hüququ ilə sahiblik etdikləri 35 kənddəki pulla satın alınan torpaqların xüsusi olaraq bəylər üçün ayrılan hissəsindəki taxıl taxıl əkinləri və tut bağları yardarlıq–icarə şərti ilə kəndlilər tərəfindən becərildiyindən [2, F.24, siy.1, iş 72, v.1–67] biyarla heç bir əlaqəsi yox idi. Xanlıqlarda feodal istismarının, feodallar və onların vergi yığanları tərəfindən edilən özbaşınalığın güclənməsi şəhər və kənddə sinfi zid-

diyətləri kəskinləşdirirdi. Kəndlilər öz torpaq sahiblərinin yanından qaçır, bəziləri kiçik dəstələr yaradıb feodalları öldürür, onların malikanələrini yandırdılar. Onlar silahlı üsyana da əl atırdılar. XVIII əsrin II yarısında Şəki xanlığının Küngüt kəndində Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq əleyhinə böyük üsyan qalxdı. Lakin xanın cəza dəstəsi üsyanı qəddarlıqla yatırdı. XVIII əsrin 60–80–cı illərində Şamaxı, Naxçıvan və Dərbənddə feodal zülmünə qarşı çıxışlar oldu. Lakin bu çıxışlar kortəbii xarakter daşdığı üçün tezliklə yatırıldı.

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından məlum olur ki, Şirvan xanlığında isə feodalların bir hissəsinin xalisə mülklərindəki şəxsi təsərrüfat və bağları hər cür hüquqi əməliyyatlara məruz qala bilərdi. [73, sənəd 354, 473].

1.2. Siniflər, vergi və mükəlləfiyyətlər

Tarixi ədəbiyyatın və dövrün əsas qaynaqlarının öyrənilməsi göstərir ki, əvvəllər olduğu kimi, Azərbaycan xanlıqlarında da feodallar və kəndlilər əsas sinifləri təşkil edirdi. Xan, bəy, sultan və məliklərdən, habelə torpaq sahiblərindən əlavə, feodal zümrəsinə ruhanilər, yarımköçəri tayfaların başçıları olan elbəyilər də daxil idi. Xidmət müqabilində yarım oturaq, bəzən isə oturaq kəndlilərlə birlikdə torpaq alan elbəyilər eyni zamanda torpaq sahiblərinə çevrilirdilər. Elbəyilər xan qarşısında hərbi mükəlləfiyyət daşıyırdılar [14, 441; 23, 46; 20, 39; 32, 19].

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan xanlıqlarının yaranması nəticəsində sosial–silki quruluşda da özünəməxsus dəyişikliklər meydana gəlirdi. Azərbaycan xanlıqlarında sosial–silki strukturun yuxarı pilləsində dayanan feodalların başında ali, hakim xan titulu daşıyan müstəqil hökmdarlar dururdu. Yerli hakim xanlar xanlıqları özləri müstəqil surətdə idarə edirdilər. Bu dövrdə hakim xanlar və onların sülalə üzvləri ilə yanaşı, cəmiyyətin ali silkini təmsil edən bəylər iki dərəcəyə bölünürdü: birinci dərəcəyə xan hakimiyyətinə tabe olan keçmiş xırda hakimlərin nəslinin nümayəndələri olan, həmçinin bu ada Səfəvi

şahları və Nadir şah Əfşarın dövründə xanlar tərəfindən layiq görülən köklü bəylər mənsub idilər. Bu bəylər xalq içərisində böyük hörmətə və təsir gücünə malik olduqlarından xanlar onlarla çox ehtiyatla davranırdı. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından məlum olur ki, Şəki xanlığında ali silkin birinci pilləsini bir çox bəy və mülklərin tabe olduqları sultanlar və əsilzadə ləyaqətini qədim zamanlardan daşıyan nəsli bəylər təşkil edirdi [73, sənəd 354, 471]. Sultanların və nəsli bəylərin hüquq və imtiyazları eyni olsa da, birinci xan divanında və müşavirələrdə daha üstün tutulur və onlara daha mühüm tapşırıqlar verilir. Hər iki rütbə, ad irsən varislərə ötürülürdü [72, sənəd 373, 430]. Şirvan xanlığında isə öz adını Səvəfi şahlarından alan köklü bəylər bu ada xanlar tərəfindən layiq görülən nəsli bəylərlə eyni hüquq və imtiyazlara malik olsalar da, xalq içərisində daha böyük nüfuz sahibi kimi bəzən hətta xana itaət etməkdən boyun qaçırırdılar [73, sənəd 354, 473–474]. Azərbaycanın bütün xanlıqlarında öz adını yerli hakimlərdən alan bəylərin mənşəyi, demək olar ki, eyni məzmun daşımıdır. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Sənədlərində bu barədə oxuyuruq: “Xan adı bir nökrə də bəylik verə bilirdi, ancaq bəy adı ən azı üç nəsildən sonra sərbəst surətdə övladlara ötürülə bilirdi. Şəxsi bəy adı daşıyan şəxs öldükdən sonra bu ad yalnız xüsusi mərhəməti sayəsində onun övladlarına bağışlana bilirdi” [72, sənəd 373, 429].

Azərbaycanın xanlıqlar dövründə ali silkin daşdığı titulların təhlilinə xüsusi diqqət yetirən A.A.Bakıxanov cəmiyyətin sosial strukturunda, ali silkin tərkibində baş verən dəyişiklikləri, bir dərəcədə başqasına keçidin dinamikasını araşdıraraq göstərirdi ki, XVIII əsrin II yarısında daşdığı vəzifəyə və sədaqətli qulluğa görə şəxsi bəy tituluna layiq görülən şəxslər bir neçə nəsəl keçəndən sonra nəsli bəylərə, nəsli bəylər isə tədricən köklü bəylərə çevrilmiş, feodalların bir hissəsi isə xanlar tərəfindən yenidən şəxsi bəy tituluna layiq görülmüşdülər [18, 39].

S.Əliyarlının redaktorluğu ilə işıq üzü görmüş “Azərbaycan tarixi”ndə yazılır ki, bəylər böyük siyasi qüvvə idi. Xanın hakimiyyətinin möhkəmliyi xeyli dərəcədə bu silkdən asılı idi. Bununla yanaşı, xanlar bu və ya digər bəy ailəsinin güclənməsinə qısqançlıqla yanaşır, onun qarşısını almaq məqsədilə mülklərin idarə edilməsinə varislərdən ən kiçiyini və ya hətta yan şaxədən olanı təsdiq edir, beləliklə bəy ailəsinin güclənməsinə imkan vermirdilər. Belə bir vəziyyət bütün xanlıqlara aid deyildi. Bəzi xanlıqlarda bəylərin mövqeyi o qədər də güclü deyildi. Gəncə xanlığında bəylər xanın xeyrinə mükəlləfiyyət daşıyırdı. Bakı xanlığında isə bəylər kasıblaşaraq bəzən aşağı silkə qarışırdı [17, 561].

Sultan, ağa, məlik titullarına nisbətən bütün xanlıqlar üçün daha ümumi ad–bəy titulu daşıyan feodalların başlıca silki imtiyazları vergi immuniteti, tabelikdə olanlar üzərində az və ya çox dərəcədə məhkəmə və inzibati hakimiyyətin təmin edilməsi, xan sarayında, qoşunda və idarəçilikdə müəyyən mövqe və vəzifələr tutulması və s. üstünlüklərlə məhdudlaşdı. Həmin imtiyazların daşınması üçün xan sülaləsinin üzvləri və qhumları olan əsil bəylər bu adla bağlı heç bir hüquqi sənədə malik olmadıqlarından əsilzadəlik daha çox ictimai şüur kateqoriyası kimi çıxış edirdi. Bu ada xanlar tərəfindən layiq görülən bəylərin silki hüquqlarının təminatı torpaq sahibliyinin təminatının dərəcəsi ilə sıx bağlı idi. Müsəlman bəyliyinə torpaq sahibliyi hüququna təminat verən xan təliqəsi dolayısı yolla onların bəy adı daşmasına hüquq verən sənəd rolu da oynayırdı. Sənədlərin birində göstərildiyi kimi, adını (bəy, ağa) son xanlardan alan bəylərə ömürlük bağışlanan kəndlər üzərində bu vərəsəlik hüququnun tanınması, eyni zamanda bəy uşaqlarının bu adı daşımağa icazə verilməsi demək idi. Ancaq bəzi hallarda üzərində vərəsəlik hüququ tanınmayan kəndlərin sahibi olan tiyuldar bəylərin övladlarına da xan mərhəmət göstərilib, bəy adı bağışlayırdı [109, 119]. Məlumatlardan da göründüyü kimi, Azərbaycan feodallarının torpaq sahibliyi ilə bağlı hüquqları onların sosial–silki hüquq və imtiyazlarının başlıca şərtini təşkil edirdi.

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda kəndli sinfini əsas etibarilə rəiyyət, rəncbər və elatlar təşkil edirdi. Rəiyyət kənd icmasının xəzinə və ya ali silk torpaqlarında yerləşməsindən asılı olaraq dövlət və sahibkar rəiyyətlərinə bölünürdü. Onların pay torpaqları, burada təsərrüfat qurmaq və ya inkişaf etdirmək üçün əmək alətləri və iş heyvanları var idi. Rəiyyətlər müəyyən vergi və mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməli idi. Təkcə Qarabağ xanlığı üzrə bu mükəlləfiyyətlərin sayı 20–yə çatırdı. Onların içərisində malcəhət, salyanə, dağalıq, bayramlıq, cütpulu və başqalarını göstərmək olar. Digər xanlıqlarda da belə vergi və mükəlləfiyyətlər var idi [31, 53]. İrəvan xanlığı tarixini araşdıran F.Əliyev yazır: “Kəndli sinfinin özəyini təşkil edən rəiyyətlər kənd icması tərəfindən ayrılmış torpağı becərir və əldə etdikləri məhsulun 1/10–dən 1/5 hissəsinə qədərini renta şəklində feodala verirdilər. Bəzi rəiyyətlər öz torpaqları yararsız olduğundan və suvarma cəhətdən korluq çəkdiklərinə görə feodaldan daha ağır şərtlərlə sahə icarəyə götürür və əldə etdikləri məhsulun 1/2–dən üç hissəsinə qədərini feodala verməyə məcbur olurdular. Rəiyyətlər nəinki torpaqların becərilməsi ilə məşğul olur, həm də feodal torpaqlarında bir sıra tikinti işləri görürdülər. Rəiyyətlərin vəziyyəti həm də ona görə ağırlaşırdı ki, feodaldan aldıkları əmək alətləri, toxum və s. üçün əldə etdiyi məhsulun müəyyən hissəsini də feodala verməli olurdular” [23, 46]. Müəllif daha sonra yazır: “Kəndlilərə becərdikləri feodal torpaqlarını atıb başqa yerə getməyə hüquqi cəhətdən icazə verilirdi. Lakin təcürbədə çox nadir hallarda bu cür köçmə əməliyyatı baş tuturdu. Belə hallarda onlar bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırdılar ki, bu da rəiyyətlərin könüllü şəkildə köçmələrinə imkan vermirdi; köçməzdən əvvəl rəiyyət öhdəsinə düşən bütün işləri başa çatdırmalı, torpaqla bağlı olan bütün mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli idi. Rəiyyət başqa bir yerə köçəcəyi barədə neçə ay əvvəl feodala xəbər verməli idi, öz borclarını və vergilərini vaxtında ödəməli idi” [23, 46]. Beləliklə məlumatlardan aydın olur ki, kəndlilərin şəxsi azadlığı nəzərdə tutulsa da, əslində onlar asılı vəziyyətdə idilər.

Tarixi ədəbiyyatdan məlum olur ki, rəncbər qrupuna məxsus olan kəndlilər daha ağır vəziyyətdə yaşayırdılar. Nə torpağı, nə də əmək aləti olmayan rəncbərlər xan, sultan, məlik, bəy və digər feodalların torpaqlarında işləyir və əldə edilmiş məhsulun, adətən 1/3 hissəsini alırdılar. Rəncbərlərin əməyindən nisbətən ağır işlərdə-çəltik, pambıqçılıq və ipəkçiliklə bağlı işlərdə istifadə edilirdi. Rəncbərlər üzərində feodal hüququ heç nə ilə məhdudlaşdırılmırdı. Belə ki, feodal rəiyyətdən fərqli olaraq rəncbəri torpaqla birlikdə istədiyi adamlara həmişəlik verə də bilirdi... Rəncbərlər müxtəlif vergiləri verməklə yanaşı, həm də torpağı şümləməli, məhsulu yığmalı, çəltik plantasiyalarını becərməli, təsərrüfat üçün lazım olan ağac məmulatları, habelə odun gətirməli və kənd təsərrüfatı məhsullarını lazım olan yerə çatdırmalı idilər [23, 47]. İ.P.Petruşevskinin tədqiqatlarından məlum olur ki, kəndlilər bu cür çətinliklər qarşısında bəzən başqa yerlərə qaçmağa məcbur olur və beləliklə də, rəncbərlərin sırası genişlənirdi [123, 13; 24, 20]. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında deyilir ki, feodallar qaçqın kəndliləri öz yerlərinə geri qaytarmaları haqqında bir-biri ilə razılığa gəlirdilər [67, sənəd 1081, 628]. Quba xanlığı üzrə görkəmli tədqiqatçı T.Mustafazadə rəncbərlərin vəziyyəti ilə bağlı bir qədər fərqli fikir yürüdür. Müəllif yazır: “Bəzən rəncbərlər müəyyən qədər pul verməklə ağa üçün işləməkdən azad olunurdular. Məsələn, bir mənəbəyə görə, bəyə 10 manat gümüş pul verən şəxs onun üçün işləməkdən azad edilirdi” [42, 48]. Onu da qeyd edək ki, Arxiv sənədlərindən əldə olunan məlumatlar göstərir ki, xanlıqlardakı əhali yaşayan torpaqların bir hissəsi xəzinənin və sülalə üzvlərinin mülkiyyətində, digər hissəsi feodalların mülk və tiyul sahibliyində, bir hissəsi kənd icmasının kollektiv sahibliyi və istifadəsində, bir qismi dini idarələrin vəqf fondunda, qalan hissəsi isə ayrı-ayrı təsərrüfata malik kəndlilərin mülkiyyətində idi [16, F. 2, is 1340, v. 54–57]. Dövlət (xəzinə) kəndlilərinin birgə becərdikləri əkinlərin illik məhsulu, fərdi kəndli təsərrüfatlarından natural və pul şəklində yığılan vergilər, xanlığın kəndlilərinin bir hissəsinin

işləyib-ödəmə qaydasında becərdikləri əkinlərdən götürülən məhsullar, mülk və tiyul torpaqlarından yığılan vergilər xan xəzinəsinin başlıca gəlir mənbələrini təşkil edirdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın ayrı-ayrı xanlıqlarında xəzinə kəndlilərinin kənd icmasında (camaat) birləşməyən hissəsi rəncbərlər adlanan xüsusi kəndli zümrəsini təşkil edirdi. M.M.Gülmalıyev yazır: “Rəncbərlərin sıralarını dolduranlar əsasən qaçqın kəndlilər idilər. Şəki xanlığına dair bir sənəddə deyilir ki, onlar başqa xanlıqlardan olub bu yerlərə qaçmış qaçqınlardır. Onlar o vaxt bəylərin, din xadimlərinin, yüzbaşılının, başqa şəxslərin himayəsinə sığınmış, onlar isə qaçqınlar üçün ev düzəltmiş, təsərrüfat üçün lazımı şeyləri, torpaqla təmin etmiş və bütün bunlara görə qaçqınlar həmin adamlara ömürlük borclu olmuş və məhsulun müəyyən hissəsi müqabilində onun torpağını, yaxud bağını becərir, onun ilk tələbi ilə hər cür xidmət göstərməyə hazır idilər” [29, 39]. “Akt”larda deyilir: “Elə hallar olurdu ki, hər hansı şərait üzündən iflasa uğramış rəiyyət özünün bütün əmlakını satmağa məcbur olur, özləri isə rəncbərə çevrilirdilər. Xanlar rəiyyətlərin öz əmlaklarını satmağa mane olmurdular, belə ki, rəiyyətin əmlakını satın almış şəxslər onların əvəzinə vergi verməyi öz üzərlərinə götürürdülər” [72, sənəd 373, 428]. Cənubi Qafqazda kəndli məsələsindən bəhs edən S.L.Avaliani sahibkar kəndliləri zümrəsindən olan, rəiyyətlərdən fərqli olaraq heç bir kəndli icmasında birləşməyən rəncbərləri mənşəyinə görə üç yerə ayırırdı:

1. Başqa xanlıqlardan qaçıb gələrək sahibkar kəndlərində məskən salan, bəylərin xüsusi təsərrüfatlarını becərən rəncbərlər;

2. Xan tərəfindən sədaqətli qulluğa görə bəylərə və digər zümrənin nümayəndələrinə vəzifə müddətində, ömürlük və irsi olaraq rəncbər kimi bağışlanan rəiyyətlər;

3. Kənd icmasının torpağını zəbt edən feodallar tərəfindən rəncbərlərə çevrilən və ya ehtiyac üzündən öz torpağını bəyə sataraq rəncbər zümrəsinə keçənlər [82, 151–152].

Arxiv sənədlərinə istinad edən M.M.Gülmalıyevin məlumatlarından aydın olur ki, xanlar çox böyük səxavətlə, onun qarşısında olan xidmətlərinə görə bəylərə rəncbərlər bağışlayırdılar. Xanlar bəzən mahal naiblərinə, ruhanilərə birdən–birə 15–20 rəncbər ailəsi bağışlayırdı. Belə hallar da olurdu ki, xanlar bu və ya digər bir bəyi kəndə yüzbaşı, kəndxuda təyin etdikdə, ona eyni zamanda təsərrüfatında işləməsi üçün rəncbərlər də bağışlayırdı. Bu bəylər həmin rəncbərlərin əməyindən yalnız kəndin kəndxudası olduğu müddətdə istifadə edə bilirdilər. Bəy kəndxudalıqdan getdikdə, rəncbərlər də onun ixtiyarından çıxır, təzə kəndxudanın sərəncamına keçirdilər. Əslində isə çox zaman kəndxudalıq nəsil-dən-nəsilə keçdiyindən, onların sərəncamında olan rəncbərlər də nəsil-dən-nəsilə keçirdilər [29, 41]. Beləliklə, ilk mənbələrin və tarixi ədəbiyyatın məlumatları əsasında bəylərə, din xadimlərinə və başqa şəxslərə məxsus rəncbərləri, onların yaranma mənbələrinə görə 3 qrupa bölmək olar:

1. Başqa xanlıqlardan köçüb gələnlər.
2. Öz əmlaklarını satıb müflisləşmiş rəiyyətlər.
3. Xanların rəiyyətlərdən rəncbərliyə çevirdikləri kəndlilər.

Azərbaycanın bəhs olunan dövrü ilə bağlı araşdırma aparan tədqiqatçılar, ilk növbədə Ə.Qubaydulın, V.N.Leviatov, İ.P.Petruşevski rəncbərləri “təhkimli kəndli” adlandırır [90, 28]. Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında müəlliflərin bu fikirləri təsdiqlənir. Bəhs olunan mənbədə deyilir ki, rəiyyət icma üzvü olduğu halda, rəncbər icmadan kənarda idi. Bəy rəncbərləri harada istəsə idi, orada yerləşdirə bilirdi [70, sənəd 1031; 72, sənəd 478]. Fikrimizcə, gətirilən bu dəlillər, əlbəttə, rəncbərlərin təhkimli olması mülahizəsini tam təsdiqləyə bilməz.

Feodal ara müharibələri və siyasi mübarizə şəraitində kəndlilərdən yığılan vergilər hesabına doldurulan xan xəzinəsinin böyük hissəsi qoşunun saxlanılmasına sərf edilirdi. Maaf və nökrə sayılan şəxslərin, daha çox maldarlıqla məşğul olan ellərin böyük hissəsi xan qoşununun əsas özəyini təşkil edirdi. Onu da qeyd etmək ki, tarixi ədəbiyyatda maafların sinfi mənsubiyyəti barə-

sində müxtəliflik hökm sürür. M.M.Gülmalıyev bu barədə belə yazır: “Maaf, ərəbcə vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olmuşlar deməkdir. Adətən hökmdar, xan qarşısında xüsusi xidmətlərinə görə, xüsusən hərbi xidmətlərinə görə bəzi xan fərmanı ilə həmin kəndlilər vergi ödəməkdən və mükəlləfiyyət daşımaqdan azad edilirdilər. Bütöv bir kəndin əhalisinə də maaflıq hüququ verilməsi məlumdur. Məsələn, Quba xanının xüsusi fərmanı ilə Xudat kəndinin camaatı xana xüsusi xidmətinə görə vergi ödəməkdən və mükəlləfiyyət daşımaqdan azad edilmişdi” [29, 47] Göründüyü kimi, müəllif maafları ayrıca bir sinif kimi nəzərdən keçirir. Bu haqda “akt”lardan məlum olur ki, xanlar maaf hüququ verdikləri kəndliləri kəndlərdə öz adamları hesab edir, onlara arxalanır, maafları digər kəndlilərə qarşı qoyurdular. Onlar xanın çağırışı ilə öz atları, silahları ilə gəlməli idilər [73, sənəd 354, 470–474; 81, 79–80].

Maafların sıraları müxtəlif yollarla dolurdu. Bəylərin rəiyyət qızından doğulmuş uşaqları, həmin qızın qardaşları, yaxud atası bəyin ricası ilə maaflar sırasına qatırılırdı. Sayca o qədər də çox olmayan maaflarla xanlıqların hamısında rastlaşmaq olardı. Maaflıq çox vaxt nəsilən–nəsilə keçirdi. Kəndlərin yüzbaşıları, kəndxudaları, mirab və koxaları da maaf hesab edilirdilər. Bu vəzifələr də əsasən nəsilən–nəsilə keçirdi [17, 561; 29, 47]. Beləliklə, məlumatlardan belə nəticə çıxarmaq olur ki, xanlıqlar dövründə maaflar ayrıca bir sinif kimi mövcud olmuş, xanlığın keşiyyində dayanmışdılar.

Vergi və mükəlləfiyyətlər. Dövrün mənbələri və tarixi ədəbiyyatın araşdırılması onu deməyə əsas verir ki, xanlıqlar dövründə Şimali Azərbaycanda mövcud olan vergilərin sayı və miqdarı müxtəlif idi. Bu vergilər əsasən məhsulla, qismən isə pulla alınır.

Xanlıqlarda xəzinəyə məxsus kəndlərdə bütün vergilərin yığılması kimi çox mühüm vəzifə bir qayda olaraq xanın göndərdiyi məmurlara (xanlıqların əksəriyyətində darğalara, Şirvanda qasımdarlara, Naxçıvanda sərkarlara) tapşırılırdı. Əsl qanunsuzluq və özbaşınalıq nümunəsi olan bu məmurlar vergi

yığan zaman sakinləri ölçüdə, çəkiddə və qiymətdə aldadır, bəzi yerlərdə məhsulun 1/10–ni, bəzən isə hətta 1/5–ni təşkil edən darğalıq haqqı ilə kifayətlənməyərək əhalidən qanunsuz vergilər toplamaqdan belə çəkinmirdilər [72, sənəd 454, 501]. Sakinlər üzərində “yüz gözlə nəzarəti” həyata keçirən bu acgöz və soyğunçu məmurların qanunsuz hərəkətlərinə xanlar çox zaman göz yumurdular.

Şimali Azərbaycanda xanlıqlar dövründə mövcud vergi–maliyyə sistemi çoxnövlülüyü və mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, belə vergilərin Şəki xanlığında 12, Şirvan xanlığında 20 adda olduğu arxiv sənədlərindən məlum olur [11, F.91, siy.2, iş 1, v.271].

Bütün xanlıqlar üzrə (xüsusilə Şəki, Şirvan, Qarabağ və s.) dəyişən vergilər içərisində malcəhət başlıca yer tutaraq məhsulun 1/10–dən 1/3–dək hissəsini təşkil edirdi. Çox zaman buğda, arpa və çəltik məhsullarının 1/10–i, ipək, pambıq məhsullarının isə 1/5–i malcəhət vergisi kimi torpaq sahibinə ödənilirdi [11, F.91, siy.2, iş 1, v.271]. Daimi natural vergilərə gəldikdə isə Şəki xanlığında müstəmir, Şirvanda isə sursat adı ilə tanınan və xəzinəyə hər il məhsulun kəmiyyət və keyfiyyətdən asılı olmayaraq sabit miqdarda ödənilirdi. Şirvan xanlığında isə sabit vergilər içərisində pulla ödənilən bağbaşı, xərac, darğalığın xüsusi çəkisi yüksək idi [12, F.91, siy.2, iş 1, v.268-271].

Tarixi ədəbiyyatın izlənilməsi isə onu deməyə əsas verir ki, Qarabağ xanlığında ipəyin və taxıl məhsulunun 1/5–i natural şəkildə xəzinəyə ödənilir, xəzinə torpaqlarından əkin üçün istifadə edən kəndli həyətlərindən isə məhsulun 1/5–i yox, 1/10–i dəyişən illik məhsul vergisi kimi alınır [83, 82]. Quba xanlığında isə yerli qaydaya əsasən xəzinəyə məxsus kəndli həyətlərinin hər biri ildə natural vergi kimi I rüb buğda (hər 10 rübdən), ½ rüb arpa (hər 10 rübdən) və 1 manat 50 qəpik (xan pulu) pul vergisi ödəməli, ipəkçiliklə məşğul olan kəndli həyəti isə əlavə olaraq məhsulun 1/10–ni də xan xəzinəsinə verməli idi [83, 24]. Bütün bunlar göstərir ki, məhsulun müəyyən hissəsinin malcəhət və bəhrə vergisi kimi xan xəzinəsinə ödəyən kənd

icmaları və fərdi kəndli təsərrüfatlarında istehsal prosesinə xanlar müdaxilə etmirdilər. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından məlum olur ki, Naxçıvan xanlığında sərdara məxsus torpaqlarda öz istehsal vasitələri ilə taxıl əkib–becərərək məhsulun 1/3–ni xəzinəyə ödəyən bəhrəkərlərdən fərqli olaraq yarıəkər adlanan sakinlər torpağı yalnız sərdarın verdiyi toxum, xış, iş heyvanı və digər alətlərlə yarıdaklıq şərtləri ilə becərirdilər [72, sənəd 354, 496–501; 73, sənəd 394, 516].

Xanlıqlar dövründə rəncbərlik institutunun inkişafı ilk növbədə kənd icmalarının istifadəsində olan torpaqların ələ keçirilməsi hesabına xanların və iri feodalların şəxsi təsərrüfatının artması və yarıdaklıq icarəsi formasının genişlənməsi ilə sıx surətdə bağlı idi. XVIII əsrin II yarısında xanlıqların bir çoxunda, xüsusilə də Şəki və Şirvanda hakim xanlar icmada birləşən kəndlilərin bir hissəsini və başqa yerlərdən qaçıb gələn kəndliləri öz yarıdaklıq–rəncbərlərinə çevirmişdilər. Dövrün mühüm mənbəsi olan “Akt”lardan məlum olur ki, Şəki və Şirvan xanlıqlarında başlıca olaraq xəzinəyə məxsus ipəkçilik təsərrüfatlarını, üzüm və meyvə bağlarını, qismən də taxıl əkinlərini becərən rəncbər ailələrinin bir hissəsi istehsal vasitələrindən və torpaq payından məhrum idi, digər hissəsi isə kiçik ölçüdə torpağa (bağ kimi) və bəzi əkinçilik alətlərinə malik idi. Mənbə təsdiq edir ki, xəzinəyə məxsus rəncbərlər təsərrüfatları, bir qayda olaraq, yarıdaklıq şərtləri ilə becərirdilər. Şəki xanlığında xana məxsus 450–yə yaxın tut bağını onun ayırdığı kənd təsərrüfatı alətləri vasitəsilə rəncbərlər tərəfindən yarıdaklıq qaydasında becərilirdi. Şəki mahalında ipəkçilik təsərrüfatlarından yığılan məhsulun (barama) bölgüsündə iştirak edən dağgalar toxumluğu ayırdıqdan sonra qalan məhsulu xan xəzinəsini və rəncbərlər arasında yarıbayarı bölüşdürür, rəncbərlərin payına düşən baramanın hər batmanından isə 3 stil özü üçün ayırırdı. Xanlığın Ağdaş və Ərəş mahallarında isə bölgü bir qədər fərqli aparılırdı: toxumluq götürüldükdən sonra beş hissəyə ayrılan baramanın çoxu–üç hissəsi xəzinəyə, iki hissəsi isə rəncbərlərə çatırdı [73, sənəd 354, 472]. Şirvan xanlığında isə bir qədər fərqli halın olduğunu

müşahidə etmək olar. Belə ki, sənədlərdən məlum olduğuna görə, Şirvan xanlığında xana məxsus istehsal vasitələri ilə rəncbərler tərəfindən becərilən meyvə və qismən də tut bağlarından alınan məhsulun bir hissəsi istehsal vasitələrinin xərcini ödəmək üçün ayrılır, qalan məhsulun $\frac{1}{4}$ -i rəncbərə, $\frac{3}{4}$ -ü isə xana çatırdı [73, sənəd 354, 475]. Həmin şərtlər daxilində, yararsız hala düşdükdə yeni əkinçilik alətləri və iş heyvanı ilə xan tərəfindən təmin edilən taxılçı rəncbərler isə məhsulu xanla yarıbayarı bölürdülər, çəltik əkən rəncbərler isə torpağın və məhsulun keyfiyyətindən asılı olaraq bəzi yerlərdə yığılan çəltiyin $\frac{1}{3}$ -ni, əksər mahallarda isə $\frac{2}{5}$ -ni əldə edirdilər [5, F. 24, siy.1, iş 335, vər.13–14]. M.Abdullayevin fikrincə, xəzinə torpaqlarında yerləşən və əkin sahələrini becərən rəncbər ailələri bir qayda olaraq digər vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad sayılısalar da, sakinlərə nisbətən ən ağır istismar şəraitində yaşayırdılar [18, 45].

Arxiv materialları göstərir ki, xanlıqlarda kəndli icmalarının məskən salmadığı və rəncbər əməyindən istifadə edilməyən xəzinə əkinçilik və bağçılıq təsərrüfatları bir qayda olaraq bütün sakinlər üçün ümumi sayılan işləyib-ödəmə mükəlləfiyyəti vasitəsilə becərilirdi. Məsələn, Şirvan xanlığında xəzinəyə məxsus taxıl əkinlərinin bir hissəsinin becərilməsi, məhsulun yığılması, döyülməsi və təmizlənməsi, tut bağlarının təzələnməsi, hasarlanması, suvarma arxlarının təmizlənməsi və yenisinin çəkilməsi kimi işlər bütün sakinlərin məcburi qaydada ilin bir neçə günü ərzində cəlb edildiyi biyar mükəlləfiyyəti nəticəsində görülürdü [6, F. 24, siy.1, iş 335, vər.13]. Şəki xanlığında isə belə taxıl əkinlərinin becərilməsi, məhsulun yığılması kimi təsərrüfat işlərini yerinə yetirmək üçün bütün xəzinə sakinləri hər il 500 xış, 2912 nəfər biçinçi ayırmalı idi [7, F. 24, siy.1, iş 392, vər.30–34]. Beləliklə, mənbələrin məlumatı əsasında xanlıqlar dövründə vergi-maliyyə sisteminin təhlili onu deməyə əsas verir ki, daimi və dəyişən natural və pul vergilərinin ümumi miqdarı haqda məlumatla kifayətlənən hakim xanlar həmin vergilərin daxili bölgüsünə və yığılmasına qarışmırdılar. Deyilənləri “Akt”lar

da təsdiqləyir. Sənədlərin birində deyildiyi kimi, xanlar tərəfindən təyin edilən mahal naibləri və kənd böyükələri həmin vergiləri çox vaxt adambaşı deyil, mahal və kənd üzrə bölüşdürür, kəndli həyətləri üzrə verginin necə bölüşdürülməsi, hansı ailələrin qanuni və qanunsuz maaf hüququna yiyələnməsi haqda çox zaman xəzinənin heç bir məlumatı olmurdu [72, sənəd 373, 435]. Sənədlərdən daha sonra məlum olur ki, vergilər bölüşdürülərkən və yığılarkən çox zaman torpağın kəmiyyət və keyfiyyəti, kənd təsərrüfatı alətlərinin və iş heyvanlarının sayı nəzərə alınmırdı. Xanlıqlarda xəzinəyə məxsus kəndlərdən vergi yığılmasında iltizam sistemi geniş yayılmamışdı: Quba, Şəki, Gəncə, Şirvan, Bakı xanlıqlarında bəzi əkin sahələri və bağların gəlirləri xüsusi tacirlərə iltizama (icarəyə) verilirdi. Şəki, Şirvan, Qarabağ, Quba və d. Xanlıqlarda xəzinəyə məxsus otlaq sahələrindən (qışlaq və yaylaq) istifadə edən maldar əhalidə çöpbaşı və başqa otlaq haqqı rüsumunun yığılmasının xüsusi bəy və tacirlərə iltizam verilməsi daha geniş yayılmışdı [70, sənəd 1129, 760; 72, sənəd 454, 501].

M.Abdullayevin fikrincə, Azərbaycanın sahibkar kəndində vergilərin bölüşdürülməsi və mənimsənilməsi üsullarına torpaq sahibliyi formaları, torpaqdan istifadə qaydaları, yarıdarlıq-icarə şərtləri, əmək və məhsul növləri kimi amillər mühüm təsir göstərirdi. Renta-verginin xan xəzinəsinə və torpaq sahibinə çatan hissəsi arasındakı qarşılıqlı nisbət bu və ya digər xanlıqda mövcud qayda və adətlərdən, feodalın torpaq üzərində hüququnun təminatlılıq dərəcəsiindən asılı olaraq qərarlaşmışdı. Çox zaman bu nisbətin müxtəlifliyindən asılı olmayaraq həm xəzinə, həm də sahibkar kəndi üçün renta-verginin ümumi ölçüsü qətiyyətən dəyişmirdi və bu müxtəlifliyin kəndli üçün qətiyyətən fərqi yox idi [18, 47].

Ayrı-ayrı xanlıqlara aid mənbələrin təhlili göstərir ki, vergi immunitetli xalisə mülklərini çıxmaqla, feodalların sahibliyində olan mülk və tiyul torpaqlarında yaşayan kəndli ailələri hakim xanın xəzinəsi və feodal tərəfindən şərqli surətdə istismar edilirdilər. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktların-

dan məlum olur ki, bir qayda olaraq rəiyyətlər öz əmək alətləri ilə becərdikləri fərdi təsərrüfatlarından alınan məhsulun bir hissəsini (taxıl və çəltiyin 1/10-ni, ipək, pambıq və tütünün 1/5-ni) mülkədara ödəməli idilər; əkinçilik və bağçılıq alətləri və iş heyvanı sahibkardan alınmaqla yardımçı-icarə şərtləri ilə becərilən əkin sahələri və tut bağlarından alınan məhsulun 1/2-dən 1/3-dək hissəsi, xüsusi olaraq bəy üçün becərilən torpaqlardan isə həmin şərtlər əsasında taxıl məhsullarının 2/3-si, çəltiyin 3/4-ü torpaq sahiblərinə ödənilirdi [73, sənəd 354, 473].

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın sahibkar kəndlərində feodal-kəndli asılılıq münasibətləri hökm sürürdü. Kəndlilərin istismarı qeyri-iqtisadi və iqtisadi məcburiyyət formasına əsaslanırdı. Feodalizmdə kəndli üzərində “qeyri-iqtisadi” məcburiyyətin formaları və dərəcələri kəndlinin təhkimli vəziyyətindən başlamış, onun silki cəhətcə tam hüquqlu olmamasına qədər çox müxtəlif ola bilərdi.

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, digər xanlıqlara nisbətən ipəkçiliyin daha çox inkişaf etdiyi Şəki və Şirvan xanlıqlarında ödənilən vergi və rüsumlar ipəkçi kəndlinin gəlirinin 20%-dən 80%-dək hissəsini əhatə edirdi [17, F.2, siy. 2, iş 1340, v. 65-66]. Qarabağ xanlığında isə kəndli həyətlərinin böyük hissəsinin yerləşdiyi mülkədar kəndlərində rəiyyətlərdən bəhrənin bir hissəsi kimi buğda və arpanın 1/10-i, dağlıq, bağbaşı vergiləri mülkədarın, bəhrənin digər hissəsi-salyana vergisi, taxıl və ya pul şəklində evbaşı təyin edilən otaq xərci, ixracat (xan qoşununun saxlanılmasına sərf edilən) digər vergi və yığımlar xan xəzinəsinin xeyrinə yığılırdı. Feodalların mülk və tiyul torpaqlarında xüsusi olaraq bəy üçün ayrılan əkin sahələri sahibkarın əmək alətləri, toxum və iş heyvanı vasitəsilə yardımçı-icarə şərtləri ilə becəriləndiyindən yığılan məhsulun keyfiyyətindən asılı olaraq bəzi yerlərdə 2/3-si, bəzi yerlərdə 3/4-ü və 4/5 hissəsi feodalların xeyrinə alınırdı [18, F.2, siy. 2, iş 1340, v. 66]. Hər iki xanlıqda vergi immunitetli iri, orta, hətta xırda mülklərin sahibləri vergiləri təkbaşına mənimsəyirdilər. Şirvan xanlığında xalisə sayılan 50-yə qədər belə kənd var idi.

Xanlığın xüsusi sahibkar kəndlilərinin feodala ödədikləri daimi natural vergi olan sursat, pul vergisi, dəyişən malcəhət (taxıl məhsulunun 1/10–i, barama və pambığın 1/5–i), natural və pul şəklində ödənen dağalıq (bəylərin vergi yığan məmurlarının xeyrinə yığılan, barama məhsulunun 5–20%-ni, çeltiyin isə 6–8%-ni təşkil etməklə, pula çevirdikdə şirvan pulu ilə 2 manata qədər [91, 97–99]), at arpası (bəylərin atlarının yemlənməsi üçün arpa ilə ödənərək məhsulun 20%-nə çatan hissəsi), yalnız pulla ödənen cütbaşı (öküz qoşulan hər xış üçün 40–60 qəpik şirvan pulu ilə 1 manat) xüsusi yer tuturdu[8, F. 24, siy.1, iş 2736, vər.1–29]. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Sənədlərindən məlum olur ki, Naxçıvan və İrəvan xanlığında kənd icmasında müəyyən torpaq payı olan rəiyyətlər xan divanına və torpaq sahibinə məhsulun 1/5-dən 1/3-dək hissəsini təşkil edən malcəhət (bəhrə, xərac) vergisini ödəyirdilər. Az torpaqlı və torpaqsız kəndlilər isə xandan və mülkədarkən birbaşa icmanın istifadəsində olmayan torpaqları ağır şərtlərlə icarəyə götürməli olurdular və bu çox zaman yarıdarlıq forması alırdı. Mülkədarın toxumu, kotan və iş heyvanı ilə becərilən əkin sahələrinin məhsulu 30 hissəyə ayrılıb, iki hissəyə bölünürdü: 15 hissə kəndlilərin ixtiyarında qalır, qalan 15 hissənin 4 hissəsi mülkədarkə, 11 hissəsi isə sərdar xəzinəsinə çatırdı [72, sənəd 439, 491; 73, sənəd 394, 516].

Quba xanlığının tarixini araşdıran T.Mustafazadə yazır ki, Azərbaycan xanlıqlarında kəndlilərin ödədikləri vergi və mükəlləfiyyətlər əsasən oxşar idi, lakin həcmində fərq vardı. Toplanılan məhsulun torpaq sahibinə çatan hissəsi Quba xanlığında malcəhət adlanırdı. Onun həcmi 1/10–dən 1/5–ə çatırdı. Xanın xeyrinə pulla töycü alınırdı. İdarəçinin xeyrinə dağalıq yığılırdı. Uşr əsasən çəltik məhsullarından toplanırdı, bağ pulu bağ sahiblərindən alınırdı, çöpbaşı xəzinə otluqlarından istifadəyə görə və bəy atlarını yemlə təchiz etmək üçün alınırdı. Rəiyyət hər bayramda ağaya bayramlıq adı almış peşkəş aparmalı idi. Adına görə köüllü olsa da, bir növ məcburi səciyyə almışdı [42, 72; 81, 86–87]. Müəllifin bu fikirlərini Azərbaycanın XVIII əsr so-

sial–iqtisadi tarixindən bəhs edən M.Gülmalıyev də təsdiqləyir. M.Gülmalıyev yazır: “Bu vergi növü Azərbaycanın bütün xanlıqlarında yayılmışdı. Məlcəhət-hərfən məhsuldan paydır. Bu verginin 1/10–dən 4/30–a qədəri mülkədara, digəri sahibinə, qalanı isə xan divanına gedirdi. Azərbaycan xanlıqlarında verginin qədərində müəyyən müxtəlifliklər var idi. Məsələn, Şəki xanlığının Ağdaş mahalında bəy rəncbərdən yetişdirdiyi baramanın 3/5–ni, Qəbələ və Şəki mahallarında isə yarısını alırdı. Məlcəhət vergisinin yığılması təxirə salınmırdı, rəiyyət məhsulu yığan kimi, xanın inanılmış adamı özünü yetirir, dərzləri sayır, bəyin payını ayırırdı. Rəiyyət kəndli bəyin yaşadığı yerin uzaq–yaxınlığından asılı olaraq 3–15 gün müddətinə məlcəhəti sahibinə çatdırmalı idi” [29, 72].

Tarixi ədəbiyyatdan və arxiv materiallarından məlum olur ki, feodalların bir hissəsinin çox da böyük olmayan xüsusi təsərrüfatları bir çox hallarda sahibkar kəndlilərinin müxtəlif mükəlləfiyyətlərə cəlb edilməsi yolu ilə becərilirdi. Məsələn, Quba xanlığında feodalın sahibliyində olan kəndin camaatı hər həyətdən bir nəfəri kollektiv əvəz üçün ayırırdı və onlar ildə bir gün bəyin əkinini şumlamalı, bir gün taxıl biçməli, bir gün isə ot yığmalı idilər. Qazax, Şəmsəddil və Borçalı sultanlıqlarında isə ağa kəndliləri natural və pul vergiləri ödəməklə yanaşı, ildə 4 gün (2 gün yazda, 2 gün isə payızda) öz xış və kotanları ilə ağaların əkinlərini şumlamalı, bir ağa üçün görülən işlərin həcmində isə ağanın bütün qohumları üçün həmin mükəlləfiyyəti yerinə yetirməli idilər. Bakı və Dərbənd xanlıqlarında geniş yayılmayan biyar mükəlləfiyyəti sahibkar kəndlilərinin ilin 3–4 günü ərzində hər həyətdən bir nəfəri bəy taxılını döymək üçün göndərməsi ilə məhdudlaşır. Şirvan xanlığında isə sahibkar kəndliləri “iməci” adlı biyar mükəlləfiyyətinə cəlb olunaraq ildə 1–3 gün elliklə və ya fərdi qaydada bəy təsərrüfatlarında əkin–biçin işləri görməyə, məhsulu bəyin evinə daşımağa və tikinti işlərə görməyə məcbur edilirdilər [1, F. 24, siy.1, iş 67, vər.19–33].

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından məlum olur ki, tam yarıdarlıq–icarə şərtləri əsasında becərilən təsərrüfat-

lardan yığılan məhsulun keyfiyyətindən asılı olaraq $\frac{1}{2}$ -i, $\frac{1}{3}$ -ü, bəzi növlər üzrə isə $\frac{1}{4}$ -ü və $\frac{1}{5}$ -i feodalın ixtiyarına keçirdi [73, sənəd 354, 471]. Lənkəran xanlığında rəncbərlərlə eyni hüquqi vəziyyətdə olan əkər həyətlərinin sayı 1820–ci illərin statistik sənədlərinə görə 560–a çatırdı; bunun 418–i bəylərin xəzinəyə vergi ödəyən torpaqlarında, 112–si isə xalisə mülklərindəki taxılçılıq təsərrüfatlarını sahibkarların istehsal vasitələri ilə becərərək bölürdü [10, F. 84, siy.1, iş 3, vər.1–7]. Qeyd etmək lazımdır ki, lazımi statistik məlumatın olmaması üzündən Azərbaycan xanlıqları üzrə toplanmış məcəhətin bütövlükdə həcmi müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Lakin ölkənin ayrı–ayrı regionları üzrə, o cümlədən Şəki, Şamaxı, Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları üzrə isə tam olmasa da, müəyyən təsəvvür yaratmaq mümkündür. Belə ki, adı çəkilən xanlıqların çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra onların hər biri haqqında ayrı–ayrılıqda təsərrüfat həyatı öyrənilmiş və əldə edilmiş materiallar kitabça halında “Описание Карабахской провинции” və müvafiq dövr xanlıqlarının adlarına uyğun nəşr edilmişdir. Aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, yuxarıda adı çəkilən mənbələrdə məcəhəti və digər vergiləri özündə əks etdirən materiallar kəndbəkənddir, 100–lə cədvəllərdə səpələnmişdir. Məlumatlardan aydın olur ki, XIX əsrin 20–ci illərində Şirvan əyaləti kəndlərində yalnız 393 keçmiş dövlət kəndindən 210–u statistika ilə əhatə olunmuşdur. Mülkədar kəndlərinin isə böyük əksəriyyəti nəzərə alınmamışdır. Statistika ilə əhatə olunmuş kəndlərdən 170–i məcəhət vergisi barəsində məlumat vardır. Aparılan təqribi hesablamalara görə bu kəndlərdən 9726 pud buğda, 4947 pud arpa, 1770 pud çəltik, 42 pud pambıq, 80 pud dövrü məcəhət toplanmışdır [118, 13]. Əlbəttə, bu rəqəmlər əsl həqiqəti əks etdirmir.

Qarabağ mahalında olan 521 kənddən yalnız 189–da buğda ilə toplanan, 163 kənd üzrə arpa ilə toplanan məcəhətin miqdarı barəsində “Qarabağ mahalının təsviri”ndə məlumat verilir [117].

Şəki əyaləti üzrə bütün kəndlərdə deyil, yalnız xəzinə

kəndləri üzrə toplanmış malcəhətin miqdarı göstərilir. 1820–ci ildə “Şəki əyalətinin təsviri” tərtib olunan il 180 dövlət, keçmiş xan kəndlərindən 11.642 pud buğda, 8709 pud arpa, 864 pud çəltik, 4240 pud barama toplanmışdı [116, 13].

Dövrü mənbələr və tarixi ədəbiyyatdan məlum olur ki, malcəhətin başqa adları da olmuşdur. Qarabağ xanlığında malcəhət bəhrə, Quba xanlığında dexyek, Şəki xanlığında töycü və s. adlandırılırdı. A.A.Bakıxanov da belə hesab edir ki, bəhrə malcəhətin sinonimidir [29, 74].

Rəiyyətlərdən bağı olanlar bağ başı, mancılıqları olanlar mancılıq pulu, yaxud karxana xərci ödəməli, xan və ya mülkədar torpaqlarında əvrəz icra etməli, xan və ya mülkədar üçün hər ev bir arada saman verməli idi [29, 75]. Məlumatlardan da göründüyü kimi, adları sadalanan bütün vergi və mükəlləfiyyətlər xan və mülkədarların xeyrinə ödənilən torpaq və gəlir vergiləri idi. Bu vergi və mükəlləfiyyətlərdən savayı xan qoşununu, onun saray adamlarını və s. saxlamaq da rəiyyətin boynuna düşür və onlardan külli miqdarda vergilər toplanırdı. Bu vergilər içərisində ən ağır və geniş yayılan darğalıq idi. Darğalıq vergisi vergi yığanların, kəndxudaların, kovxaların xeyrinə yığılan vergi idi. Bu vergi Şəki və başqa xanlıqlarda qulluq–darğalıq, yaxud sadəcə olaraq darğalıq adlanırdı və onun həcmi toplanan malcəhətin hər manatından 7.5 qəpiyə bərabər idi. Başqa xanlıqlarda onun həcmi müxtəlif idi [70, sənəd 1074, 719–720]. Məsələn, Naxçıvan xanlığında onun həcmi darğalıq məhsulun 10 faizinə bərabər olurdu.

Məlumdur ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda siyasi vəziyyət o qədər də qənaətbəxş olmamışdır. Feodal–ara müharibələri və xarici basqınlar nəticəsində suvarma sistemlərinin dağılması ilə əkinə yararlı torpaqların azalması və icma torpaqlarının feodallar tərəfindən tutulması xanlıqlar dövründə kəndlilərin aztorpaqlılığına, qismən torpaqsızlaşmasına gətirib çıxarırdı. Qeyd olunan vəziyyət istər birinci, istərsə də ikinci Rusiya–İran müharibələri zamanı da davam etmişdir. Xüsusilə bu zaman “hərbi işğal rejimi” formasında yaradılan müstəmlə-

kəçi orqanlar köhnə idarəçiliyi ləğv edərək xanlıqlarda əsas diqqəti maliyyə-vergi sisteminin öyrənilməsinə, hərbi əməliyyatlarla bağlı qoşunların ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsinə yönəlmişdi.

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından bəlli olur ki, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı gedişində xüsusilə Qazax, Şəmşəddil distansiyalarında və daha tez xan hakimiyyəti ləğv edilmiş Gəncə, Bakı və Quba əyalətlərində ilkin kameral təsvirlər keçirən rəsmi idarələr əhalinin, o cümlədən də dövlət və sahibkar kəndli ailələrinin sayı, mövcud vergi və mükəlləfiyyətlər əsasında yeni maliyyə-vergi siyasətini müəyyənənləşdirməyə çalışırdılar. Sənədlərin təhlili göstərir ki, çar məmurları xəzinəyə daxil olan vergiləri kəm-kəsir olmadan tələb edirdilər. Belə ki, 1803–cü ildə 10 min nəfərdən çox kəndlinin yaşadığı Qazax distansiyasının əhalisinin vergiləri azaltmaq haqqında şikayəti P.D.Sisianovun qəzəbinə səbəb olmuş, 5 min manat vergi borcunu, 13 min manatlıq pul vergisini, 650 xalvar taxıl vergisini kəsirsiz ödəməkdənsə, “pul əvəzinə xahiş” göndərən kəndliləri öz torpaqlarından qovmaqla hədələmişdi [66, sənəd 1099, 1101, 564–565].

“Akt”lardan məlum olur ki, Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından ərzaq məhsullarının gətirilməsi böyük xərc tələb etdiyindən baş komandanlıq qoşunları yerli əhalinin hesabına proviantla (taxıl məhsulları, mal–qara və s.) təmin etməyə çalışırdı. Qazax və Şəmşəddil sakinləri 1805–ci ildən başlayaraq hər il cəriməlik vergi kimi ödənen 9 min pud buğdanı öz at–arabalarında proviant mağazalarına daşımali idilər. Elə həmin il Qazax əhalisinin ödədiyi pul vergisi taxıl vergisi ilə əvəz edilmişdi [66, sənəd 1099, 561].

Hakimiyyət orqanları vergilərin ağırlığına baxmayaraq kənd əhalisi üzərinə məcburi taxıl satışı öhdəliyi qoymaqdan çəkinmirdilər. 1805–ci ildə Yelizavetpol dairəsinin sakinləri dövlətə 2605 tağar (1 tağar 20 pud 4 funta bərabər tutulurdu) buğda, 243,5 tağar yarma, 601,5 tağar arpa satmalı idilər. Satılan məhsulların qiyməti bazardakından çox aşağı müəyyən edilmişdi [66, sənəd 1179, 591].

Başqa əyalətlərlə müqayisədə hökumət artıq 1810–cu ilin fevral ayında tərtib edilən cədvəllər əsasında Quba əyalətinin kənd əhalisi, xəzinəyə ödənen vergi və mükəlləfiyyətlər haqqında ətraflı məlumat əldə etmişdi. Belə ki, bütün Quba əyaləti üzrə qeydə alınan 5264 həyətdən yalnız 4030–u (76,6%-i) vergi ödəyən, 1234–ü (23,4%) isə ödəməyən zümrəni (bəylər, din xadimləri, nökörlər və s.) təşkil edirdi. 26660 manat dəyərində natural verginin (261 pud 35 funt yağ, hər həyətdən bir rüb olmaqla 2139 çetvert buğda, hər həyətdən ½ rüb olmaqla 830 çetvert arpa), 13063 manatlıq pul vergisinin bütün ağırlığı məhz həmin 4030 həyətin üzərinə düşürdü [68, sənəd 1007, 650–651].

Aparılan hesablamalar göstərir ki, əyalətlərdə natural verginin xüsusi çəkisi 71,1% olmaqla pul vergisinin xüsusi çəkisindən (38,9%) 2,5 dəfə çox idi. Sənədlərdən məlum olur ki, baş komandan general Tormosov 1810–cu ilin martın 31–də bütün vergi və mükəlləfiyyətlərin kəndli ailələrinin sayına uyğun şəkildə bölüşdürülməsi, can vergisinin olduğu kimi hər həyətdən 3 manatdan yığılması, yağ vergisinin pul yığımı ilə əvəz edilməsi, pendir və qoyunla ödənen yığımların ləğv edilməsi haqqında sərəncam vermişdi [68, sənəd 1008, 1009, 651–653].

1805–ci il Kürəkçay müqaviləsi daxili idarəçilik məsələlərində, xüsusilə vergi–malıyyə sahəsində nisbi müstəqilliyini saxlamaq şərti ilə Rusiyanın təbəəliyinə keçmiş 12 min ailənin yaşadığı Qarabağ və 14 min ailə qeydə alınan Şirvan xanlığının hər birinin üzərinə əslində “məğlubiyyətə uğramış” ölkə statusu ilə 8 min çervon, 15 min ailə yaşayan Şəki xanlığı üzərinə 7 min çervon, bütövlükdə 23 min çervon illik bac və rus qoşunlarını proviant məhsulları ilə təchiz etmək öhdəliyi qoyulmuşdu [68, sənəd 1289, 642; sənəd 1436, 705; 67, sənəd 565, 309].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, aparılan hərbi əməliyyatlar kənd əhalisinin müflisləşməsi ilə yanaşı, illik vergilərə də təsirsiz ötüşmürdü. Belə ki, 1811–ci ildə bac borcu Şirvan üzrə 23790 çervona, Qarabağ üzrə isə 16815 çervona çatmışdı. Baş

komandanlıq yaranmış borcları ləğv etmək əvəzinə 3–6 illik müddətə bölüşdürülməsi haqda maliyyə naziri Quryevə təklif vermişdi [69, sənəd 5,9].

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarını təhlil edərkən Car–Balakən camaatlığında vəziyyətin daha dözülməz olduğu üzə çıxır. Məsələn, baş komandanlıqdan onları xərəc öhdəliyindən azad etmək xahişi Rtişşev tərəfindən “sakinlərin qiyamçılarla əlbir olması” kimi qiymətləndirilmiş və 1813–cü il yanvarın 27–də “top və süngülərlə mükafatlandıracaq” ilə hədələmişdir [69, sənəd 683, 571–572]. Məlumatlardan da görüldüyü kimi, hökumət orqanlarının hərbi–müstəmləkəçi üsullarla həyata keçirdikləri ağır maliyyə–vergi siyasəti əyalətlərdə və xanlıqlarda dözülməz şərait yaratmışdı. Hətta belə şəraitlə barışmaq istəməyən kənd əhalisi digər ərazilərə üz tutur, bəzi hallarda isə xaricə qaçırdı. “Akt”lardan məlum olur ki, hökumət orqanları belə dözülməz şərait qarşısında heç bir güzəştə getmir, əhalinin üzərinə düşən ağır vergiləri azaltmır, bunu daha çox hərbi xərclərlə izah edirdilər [70, sənəd 1042, 705].

Fəslin yekunu olaraq bildirmək istəyirəm ki, xanlıqlarda torpaq mülkiyyəti növləri və formalarının təhlili göstərir ki, ölkədə vahid siyasi hakimiyyətin yoxluğu üzündən vahid torpaq fondunun olmadığı bir şəraitdə dövlət torpaqları üzərində ali mülkiyyətçilik bütün ölkənin əvəzinə ayrı–ayrı xanlıqların hüdudları çərçivəsində məhdudlaşmışdı. Divan və xassə (şah sülaləsinə məxsus) torpaqları mərkəzi hakimiyyətin yoxluğu üzündən müstəqilləşən hakim xanların mülkiyyətinə çevrilmişdi. Xan hakimiyyəti dövrünün sosial–iqtisadi vəziyyətini əks etdirən qaynaqlar feodal iyerarxiyasının başında duran hakim xanları ən böyük torpaq mülkiyyətçiləri kimi səciyələndirməyə imkan verir. Bu zaman Azərbaycan ayrı–ayrı xanlıqlara parçalandığından vergi və ya mükəlləfiyyətlərin vahid dövlət tərəfindən nizamlanması mövcud olmamışdır.

II FƏSİL

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN XANLIQLARININ RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞGALI QAFQAZ ARXEOQRAFİYA KOMİSSİYASININ AKTLARINDA ƏKS OLUNMASI

XVIII əsrin II yarısında inkişaf etmiş Qərb dövlətlərinin Cənubi Qafqaz bölgəsinə maraqları daha da artmışdı. Məhz bu dövrdə regionda mənafeləri toqquşan Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasındakı münasibətlər də kəskinləşmişdi. Buna görə də Azərbaycannın şimal hissəsində bir–biri ilə daimi çəkişmə və ara müharibələrində olan, bəzi hallarda dostluq münasibətləri saxlayan Qarabağ, Şirvan, Şəki, Quba, Lənkəran, Dərbənd, Bakı, Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları mürəkkəb tarixi şəraitdə öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq uğrunda çətin mübarizə aparırdılar. Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı işğal etmək, xüsusilə də Azərbaycan xanlıqlarını ələ keçirmək və Osmanlı dövlətinin burada nüfuzunun güclənməsinə yol verməmək üçün xristian dini amilindən, ilk növbədə gürcü çarlarından istifadə etmək siyasəti yeridirdi. Elə buna görə də gürcü çarı 1783–cü il iyulun 24–də Georgiyevsk şəhərində Rusiyanın himayəsinə keçmək haqqında saziş imzaladı [84, 11]. Bundan sonra Rusiyanın hakim dairələri tərəfindən Azərbaycanın bütün xanlıqlarına “xəbərdarlıq” məktubu, həmçinin formal olaraq “hədiyyələr” də göndərilərək, Azərbaycan xanlarına təklif edildi ki, II İraklini belə bir addım atdığına görə tənbeh etməsinlər və onunla dostluq əlaqəsi saxlasınlar [23, 85]. Göründüyü kimi, 1783–cü il Georgiyevsk traktatına əsasən Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyanın himayəsinə keçməsi müəyyən dərəcədə Cənubi Qafqazın və Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının xarici siyasətinə təsir göstərdi. Azərbaycan ərazisində mövcud olan dövlət qurumlarının–xanlıqların başçılarının əksəriyyəti Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətini ilk əvvəl dərk

etmədən çarizmin vədlərinə inanır və sadələvliklə Rusiyaya ümid bəsləyirdilər. Deyilənləri Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında təsdiqləyir. Şəki hakimi Məhəmməd Həsən xan Rusiyaya meylini davam etdirərək carlılara və Dağıstan feodallarına yazırdı: “Mənim əzizlərim, sizin məktubunuzu aldım və məzmunu ilə tanış oldum. Rusiya rəisləri ilə sülh yaratmaq Sizin üçün də, bizim üçün də xeyirlidir. Siz onların yanına adamlarınızı göndərin və onlarla barışın, ancaq siz öz işinizdə yalnız ehtiyatlı olmağa çalışmayın, danışıqlarda sülh bağlayana qədər möhkəm olun, mən də əlimdən gələni edəcəyəm. Sizin danışıqlar və məsləhət almaq üçün xahişinizə əməl edərək 5 nəfər ən inanılmış adamlarımı göndərirəm. Rus rəisinin yanına da ən inanılmış adamım Şahverdi bəyi müqavilə bağlamağa göndərirəm və ona tapşırıbmışam ki, Sizin yanınıza gələndə bütün fikirlərimi sizə çatdırın” [66, sənəd 1282, 638]. Rusiya özünün Cənubi Qafqazda işğalçılıq siyasətini həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycan xanlarını müxtəlif yollarla öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. İmperiya siyasətbazları yuxarıda qeyd edildiyi kimi bir tərəfdən Azərbaycan xanlarına “xəbərdarlıq” edir, hədə-qorxu gəlir, İrəvan, Xoy və Təbriz xanlarının saraylarına elçilər və hədiyyələr göndərir, digər tərəfdən isə Georgiyevsk sazişindən istifadə edərək hərbi Gürcüstan yolu vasitəsilə Cənubi Qafqazda hərbi hazırlıq işlərini daha da gücləndirirdilər [34, 259]. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından bəlli olur ki, I Aleksandr hakimiyyətə gəldikdən sonra hələ I Pyotrun zamanından başlamış Cənubi Qafqazı ələ keçirmək siyasətini bərpa etdi. 1801–ci il sentyabrın 12–də Georgiyevskdə bağlanan yeni müqaviləyə əsasən Qazax, Şəmşədil və Borçalı sultanlıqları Şərqi Gürcüstanla birlikdə Rusiyanın tərkibinə daxil edildi. I Aleksandr 24 aprel 1802–ci ildə Gürcüstanda yerləşən rus qoşunlarının baş komandanı K.F.Knorringə yeni təlimat göndərdi. Təlimatda Knorringə tapşırıq verilir ki, o, Gürcüstanda olan rus qoşunlarının sıralarını möhkəmləndirsin və hazır vəziyyətdə saxlasın. K.F.Knorring eyni zamanda strateji əhəmiyyətə malik olan Gəncə xanlığını işğal etməli idi [65, sənəd 841].

Əslində isə qeyd etmək yerinə düşərdi ki, çar Rusiyasının belə sürətli plan üzrə hərəkəti bəhs olunan dövrdə Qacarlar İranının Cənubi Qafqaz bölgəsində fəallaşması, onun İngiltərə və Fransa tərəfindən dəstəklənməsi ilə izah olunmalıdır. 1801–ci ildə Qazax, Şəmşəddil və Borçalı sultanlıqları Şərqi Gürcüstanla birlikdə Rusiya imperiyasına qatıldıqdan sonra Azərbaycan xanlıqları Rusiya, İran və Türkiyə arasında kəskin hərbi-siyasi mübarizə meydanına çevrildi. Bu mübarizə Rusiyanın Qafqazdakı xüsusi hərbi səlahiyyətli komandanları tərəfindən iki istiqamətdə aparılırdı: birincisi, müqavimət göstərən xanlıqların hərbi müstəmləkəçi metodlarla ləğv edilməsi, ikincisi isə, dövlətlərarası müqavilə bağlamaq yolu ilə xanlıqların daxili muxtariyyət hüquqlarını saxlamaqla Rusiyanın vassalına çevrilməsi [90, 30; 18, 65]. Məlumatlardan da göründüyü kimi, Rusiya imperiyası çox saylı xanlıqlara və sultanlıqlara parçalanmış Azərbaycanı işğal edərək, nəhayət, özünün regionla və bütövlükdə Şərq ölkələri ilə bağlı işğalçılıq planlarını reallaşdırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının sənədlərindən məlum olur ki, Azərbaycan torpaqlarının, o cümlədən İrəvan xanlığına məxsus olan Şorəyəl və Pəmbək sultanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı İrəvan və Gəncə xanlarının kəskin narazılığına səbəb olmuşdur [65, sənəd 801–802, 598–599]. Azərbaycan xanlarının əksəriyyəti, o cümlədən Rusiyanın hərbi–siyasi təzyiqinə daha çox məruz qalan İrəvanlı Məhəmməd xan və naxçıvanlı Kəlbəli xan öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq əzmində idilər. Rusiyanın Qafqazda apardığı müharibələr və zəbt etdiyi torpaqlarda yeritdiyi siyasətə dair bir sıra əsərlər yazmış rus hərbi tarixçisi N.F.Dubrovin yazır ki, İrəvan xanının müraciəti ilə 600 pəmbəkli öz kəndlərini tərk edərək İrəvana pənah gətirdi [96, 402]. İrəvanı xanı, eyni zamanda, öz nümayəndəsini general İ.P.Lazaryevin yanına göndərərək Pəmbək vilayətinin şahın fərmanına əsasən ona məxsus olduğunu bildirdi. İrəvan xanı Naxçıvan xanı ilə birlikdə hərbi qüvvələrini səfərbərliyə alaraq rus qoşunlarını Pəmbəkə buraxmamaq qərarına gəldilər. Hərbi

əməliyyatda üstünlüyü əldə saxlamaq üçün erməni əsilli çar generalı İ.P.Lazaryevin başçılıq etdiyi qoşun hissələri 30 iyunda Pəmbəkə soxuldu [65, sənəd 799, 598]. Maraqlıdır ki, bu zaman gürcü şahzadəsi Davidin də Rusiyaya münasibəti dəyişdi. O, Gürcüstanın rus işğalından sonra düşəcəyi vəziyyəti nəzərə alaraq İrəvan xanına Rusiya dövlətinə tabe olmamağı tövsiyə etdi. Gürcü şahzadələri David, Vaxtanq, Yulon və Aleksandr Gürcüstanı rus qoşunlarından təmizləmək üçün İrəvan xanından kömək istədilər [96, 404]. Tiflisə I Aleksandrın təlimatını gətirən qasid yolda olarkən irəvanlı Məhəmməd xan da öz növbəsində sərhəddə yerləşən rus qoşunlarının üzərinə hərəkət edirdi. Bundan xəbər tutan K.F.Knorriinq 17 may 1802–ci ildə yazılı sürətdə Məhəmməd xandan belə hərəkət etməsinin səbəbini izah etməyi tələb etdi. Məhəmməd xan K.F.Knorriinqi sakit etmək üçün qeyri–səmimi olsa da bildirdi ki, o, müharibə aparmaq fikrində deyil, hətta ruslarla əlaqə yaratmaq arzusundadır. Naxçıvanlı Kəlbəli xan da eyni məzmununda məktubu rus ordusunun qərargahına göndərdi [65, sənəd 28, 109–111]. Çar generalı əvvəlcə Pəmbək ağsaqqallarına müraciət edərək İrəvan xanlığına pənah aparan Pəmbək əhalisinin geri qaytarılmasına yardım etmələrini xahiş etdi [65, sənəd 800, 598]. Bunun nəticəsiz qaldığını gören İ.P.Lazaryev İrəvan xanına məktub yazaraq pəmbəklilərin geri qaytarılmasını tələb etdi və əks təqdirdə xanın Rusiya imperatorunun qəzəbinə gələcəyini bildirdi [65, sənəd 801, 598–599]. “Akt”larda çap edilmiş sənədlər göstərir ki, Rusiya İrəvan xanlığına strateji baxımdan mühüm bir ərazi kimi yanaşmaqla bərabər bu Azərbaycan torpağını Gürcüstanda sabitliyin bərpa olunması, Cənubi Qafqazda İran və Osmanlı dövlətinin siyasi təsir dairəsinin zəiflədilməsindən ötrü strateji bir istinadgah hesab edirdi. Məhz buna görədir ki, çar I Aleksandrın verdiyi fərmanda Rusiyaya tabe ediləcək ərazilər sırasında İrəvan xanlığının adı birinci çəkilirdi [65, sənəd 548, 436]. XIX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycan xanlıqlarının çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmasında erməni-Qriqorian kilsəsi və erməni iş adamları fəal iştirak

etmişdilər. Belə ki, bu zaman xüsusi olaraq İrəvandan Tiflisə gəlmiş Üçkilsə monastrının arxiyepiskopu Qriqori buradakı rus ordusunun komandanlığına, o cümlədən mənşəcə erməni olan İ.P.Lazaryevə kəşfiyyat xarakterli məlumatlar verir və onları inandırmağa çalışırdı ki, İrəvan və Naxçıvan xanlarına inanmasınlar, çünki “...İrəvan xanı ruslara yalnız zahirən meyl göstərir, daxilən onlara nifrət bəsləyir və ...İrəvan xanı naxçıvanlı Kəlbəli xana arxalanaraq Pəmbək mahalını Rusiyanın təbəəliyindən çıxarmaq istəyir” [65, sənəd 838, 617–618]. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından məlum olur ki, öz soydaşı olan erməni kəşifinin məlumatını “əsas tutan” İ.P.Lazaryev Pəmbək mahalına yeni-yeni qoşun hissələri göndərmiş və demək olar ki, bütün 14 kəndin əhalsini geri qaytarmışdı. Bu hadisədən sonra Pəmbək bəylərinin bir hissəsi Rusiyaya tabe olmayıb İrəvana qaçmışdı [65, sənəd 838, 617–618]. İşğal ərəfəsində Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı siyasi rəqiblərinin zəifləməsi onun burada işğalçılıq planlarının gerçəkləşməsinə əlverişli şərait yaratdı. Belə ki, Rusiya 1792–ci ildə bağladığı Yassı müqaviləsi ilə onun bu regionda güclənməsinə mane olan Osmanlı imperiyasını Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda fəal siyasət yürütmək imkanından məhrum etmişdi. Digər tərəfdən, həmin dövrdə Qacarlar dövlətində yaranmış qeyri–sabit vəziyyət çar Rusiyasının regionda irimiqyaslı hərbi əməliyyatlarına yol açmışdı. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Rusiya imperiyası vaxt itirmədən Osmanlı imperiyası və Qacarlar İranının sərhədlərində yerləşən İrəvan xanlığını ələ keçirməyə çalışırdı. Çar Rusiyası Gürcüstanın işğalı dövründən Azərbaycan torpaqlarının ələ keçirilməsi üçün geniş hazırlıq işləri görmüşdü.

Məlumdur ki, Cənubi Qafqazda rus ordusunun baş komandanı K.F.Knorriq P.D.Sisianovla əvəz olunduqdan sonra rus dövlətinin Cənubi Qafqaz bölgəsində siyasətinin istiqaməti də dəyişdi. Rusiyanın hakim dairələri dövlətin cənub sərhədlərini Kür və Araz çaylarına, qərb sərhədini isə Qara dənizə qədər uzatmaq qərarına gəldi. Bu işdə lazım gələrsə, İran və Türkiyə ilə müharibə etmək əzmində olduğunu da bildirdi. Yeri gəlmiş–

kən qeyd edək ki, P.D.Sisianov I Aleksandra yazdığı 1803–cü il 12 mart tarixli məlumatında İrəvan xanlığını ələ keçirmək üçün əlavə olaraq 3 alay və 100 min rubl lazım olduğunu bildirir və bu qüvvənin köməyi ilə İrəvanı, Naxçıvanı, Şuşanı almağı və hətta Kür–Araz boyu ərəzilərin işğalını başa çatdırmağı vəd edirdi [66, sənəd 1216, 610]. “Qafqaz Təqvimi”nin məlumatlarında isə deyilir ki, İrəvan yürüşünü tezliklə başa çatdırmaqda Sisianovun əsas məqsədi bu vilayəti Rusiyanınkı etməklə yanaşı, İranla qaçılmaz olan müharibənin meydanını gürcü sərhədlərindən uzaqlaşdırmaq idi [106, 159]. Məlumatlardan da görüldüyü kimi, çar hökuməti əsas diqqəti İrəvana yönəltmə də, bütövlükdə Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işğal etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu.

P.D.Sisianov Qafqazdakı rus qoşunlarının ali baş komandanı təyin edildikdən Cənubi Qafqaz xalqlarının həyatında dözülməz günlər başladı. 1803–cü ilin martında Car–Balakən torpağı xüsusi amansızlıqla işğal olundu. Sisianov Car–Balakən torpağının işğalından bir gün sonra 1803–cü il 31 mart tarixli “Bütün Car camaatına əmri” ünvanlanır. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası Aktlarının II cildində əmrlə bağlı deyilir: “Dinsiz alçaqlar! Mən sizi çox dilə tutdum, siz isə dağstanlıları köməyə çağırdınız, sonra da ürəklənib elə bir şey yazırsınız ki, ləyaqətimə toxunur. Siz doğru deyirsiniz, mən gürcüyəm, amma nə ağızla bunu yazmağa cəsarət edirsiniz? Mən Rusiyada doğulmuş, orada böyümüşəm, ruhum da rus ruhudur. Gözləyin, qoy gəlib ora çıxım, onda evlərinizi deyil, sizin özünüzü oda yaxacaq, uşaq və qadınlarınızın içlərini çəkib çıxaracağam. Siz taxıl yığımına kimi sakit oturmağı düşünürsünüz, ancaq Tanrıya and içirəm ki, tələb olunanı (3520 kq ipək-red.) verməyicə siz Car çörəyi yeməyəcəksiniz. Budur siz xainlərə mənim axırıncı sözüm” [66, sənəd 532]. Məlumatlardan da görüldüyü kimi, Car camaatına ünvanlanmış bu müraciət yalnız çar baş komandanının şəxsiyyətini deyil, həm də çar Rusiyasının irticaçı siyasətinin açıqlanması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Çar–Balakən əraziləri rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra növbəti hədəf Gəncə idi. Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, Sisianovun, geniş mənada düşündükdə isə çar Rusiyasının hərbi strateji planında Gəncənin işğalı mühüm yer tuturdu. O, əvvəlcə Gəncəni dinc yolla ələ keçirməyə çalışırdı. Bunun üçün Cavad xana təsir göstərmək, onu təslim olmağa məcbur etmək istəyirdi. İlk günlər Sisianov sanki xanın əsəblərini yoxlayır, azğın istəyini pərdələməyə çalışırdı. Bütün deyilənləri “Akt”larda nəşr olunmuş Sisianovun Cavad xana yazdığı məktublar bir daha təsdiqləyir. Orada yazılır: “Hörmətli məmurunuz Gürgün bəylə göndərdiyiniz məktubu aldım. Orada Sizin dinc, müttəfiq və dostcasına qonşuluq münasibətləri saxlamaq meylinizi gördüm. Bu sözlərin sidq ürəklə yazıldığını qəbul edərək Sizin şəxsi rifahınız üçün qəlbən sevinir və yenilməz qalacaq bir rifahınız münasibətilə Sizi təbrik edirəm. Zira Sizi və sizin xalqı...lütfkar rus imperatoru öz himayəsinə götürür...Gürcüstanla, eləcə də sərhəd qonşuları ilə bağlı hər hansı bir məsələ Sizin rəyinizlə, yalnız Sizin icazəniz alınandan sonra qəti və qanuni qaydada yoluna qoyulacaqdır. Çünki əlahəzrət hökmdarım məndən bunu tələb edir. Lakin Sizin şərəfətli etimadınızın...ən gözəl zəmanəti o olardı ki, xahişimizi nəzərə alaraq yüksək mənəbli oğlunuz Uğurlu ağanı əmanət kimi Tiflisə göndərəydiniz...” [66, sənəd 1169, 587–588]. Göründüyü kimi, çox diplomatik şəkildə yazılmış məktub qılınc kimi iti dişlərini gizlətməyə çalışan bir yırtıcı davranışından xəbər verirdi. Gəncə tutulduqdan sonra Sisianov bu şəhərin strateji əhəmiyyəti haqqında yazırdı: “Gəncə qalası yerləşməsinə görə bütün Azərbaycanı qorxu altında saxlamaq imkanı verdiyindən onun ələ keçirilməsini Rusiya üçün çox əhəmiyyətlidir” [17, 580]. Birinci məktubundan fərqli olaraq Sisianov ikinci məktubunda eyhamlı sözləri atıb, sözsüz və qeyd–şərtsiz təslim olmağı tələb edirdi. Sisianovun Cavad xana yazdığı ikinci məktubunda deyilirdi: “Gəncə torpağına ayaq basıb bu gəlişimin səbəbini sizə açıq bildirirəm. Birinci və başlıcası: Gəncə və onun ətrafı çariçə Tamaranın hakimiyyəti dövründə Gürcüstana

mənsub idi, sonra Gürcüstan çarlarının zəifliyi üzündən ondan ayrılıb. Bütün Rusiya imperiyası özünün hər şeyə qabil himayəsi altına aldığından, onun parçalanmasına göz yuma bilməz...İkincisi, Gürcüstana gələrkən yazdığım məktubuma (həmin məktubda oğlunuzu əmanət kimi verməyi təklif etmişdim) yolladığımız cavabda Siz zati-aliniz bildirirsiniz ki, İran padşahundan ehtiyat edirsiniz... Üçüncüsü, adamlarımızın qarət etdikləri Tiflis tacirləri Sizin uca həşəməniniz tərəfindən razı salınmamışdır...Həmin üç səbəbə görə də mən öz ordumla gəlmişəm ki, şəhərinizi Avropa adəti üzrə tutum...Sizdən iki söz tələb edirəm. Birini seçin: “hə”, ya “yox”...” [66, sənəd 1172, 588]. Bütün hədə-qorxulara baxmayaraq Gəncə xanı müqavimət göstərməyə hazır olduğunu, Gəncənin asanlıqla təslim olmayacağını bildirmişdi. Cavad xanın Sisianova cavabında deyilir: “Məktubunu aldım. Yazırsan ki, şahzadə Tamara zamanında Gəncə Gürcüstandan asılı olmuşdur. Bu nağıla kimsə inanmaz. Amma əcdadlarımız Abbasqulu xan və başqaları Gürcüstanı idarə edirdilər. İnanmırsansa, yerli qocalardan soruş. Hələ indiyədək Gürcüstanda olan məscid və dükənləri qalır. İraklinin və atamızın dövründə Gəncə ilə Gürcüstanın sərhədləri dəqiqləşdirilib. Bununla belə, mən desəm ki, babalarım Gürcüstanda vali olublar, bir kimsə bu sözə hörmətlə yanaşmaz, bir kimsə də Gürcüstanı mənə qaytarmaz...Mənimlə müharibə fikrinə düşmənsə, mən hazır. Əgər öz toplarınla öyünürsənsə, mənimkilər onlardan geri qalmır, sizdə top lüləsinin uzunluğu bir arşındırsa, bizdə 3-4 arşındır, uğur isə Allahın əlindədir. Mənə müharibəyə hazır olmağı təklif edirsən? Sən Şəmsəddilə girən gündən müharibəyə hazırım. Hədə-qorxu gəlirsən ki, təklifini qəbul etməsəm, başıma bəla gələcək. Əslində bədbəxtlik səni Peterburqdan qova-qova bura çəkib gətirib. Bunu zaman, bir də müharibənin özü göstərəcək”[66, sənəd 1173, 589–590]. Yazışmalardan da görünür ki, Gəncə xanı Cavad xan çar Rusiyasının hərbi planları qarşısında zəif görünsə də, hər bir qarış torpaq üçün müqavimət göstərməyə, düşməyə layiqli cavab verməyə hazır idi. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, “Qarabağnamə” müəllifi Mirzə Adıgözəl bəy rus qoşunlarının ali baş komanda-

nının belə hədə-qoxularına haqq qazandıraraq yazır: “Cavad xan mehribanlıq yolu ilə edilən bu nəsihətlərə əhəmiyyət vermədi və onun sözlərinə qulaq asmadı. Knyaz Sisianov dəryatək coşan qoşunlarla Gəncə tərəfinə hərəkət bayrağı qaldırdı...Zəfər nişanəli orduları Gəncə torpağına girib, ətrafı tutdu...” [46, 74].

1803–cü ilin sonlarında Sisianov Gəncə xanlığı üzərinə hücum keçdi. Çox saylı rus qoşunlarının qarşısında uzun sürən müdafiə döyüşlərindən sonra Gəncə qalası işğal olundu. Bir aydan çox qala mühasirədə saxlandı. Şəhərin işğalının sürətləndirilməsi üçün Sisianov oradakı ermənilərlə əlaqə saxladı, onları rus qoşunlarına kömək etməyə çağırdı. Ermənilər həmişə olduğu kimi, bu dəfə də rus təcavüzünün xidmətində layiqincə dayandılar...Gəncə qalası 1804–cü ilin yanvarın 3-də dan yeri ağaran zaman hücumla alındı [94, 234; 53, 291; 66, sənəd 1182, 592]. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, çar hökuməti Gəncə qırğını çox böyük təmtəraqla bayram etmişdi. Döyüş bitən günü, 1804–cü ilin yanvarın 3-də İmperatorluq zərxbanasında Gəncənin alınmasında iştirakına görə döş medalı təsis edildi (Qeyd: «**Нагрудная медаль за участие во взятии Гянджи 3 января 1804 г.**» adlanan bu medalın bir nüsxəsi Bakıda, Azərbaycan tarixi muzeyində saxlanılır). Gəncə qalası, xan sarayı qala divarları ilə birlikdə uçurulub yox edildi. Gəncə xanlığı ləğv edilib dairəyə çevrildi. Minillik tarixi olan Gəncənin adı da tarixdən silindi, ona I Aleksandrın arvadı Yelizavetanın adı verildi. Gəncə sözünü dilinə gətirən hər bir kəs bir qızıl cərimə ödəməli idi [17, 586]. “Akt”larda nəşr edilmiş məlumatlardan aydın olur ki, Gəncə qırğını I Aleksandrın xoşuna gəlmişdi. Sisianovun adına 5 fevral 1804–cü il reskriptində məmnunluq belə ifadə edilirdi: “...Asiya qüruru qarşısında güzəştə getmək pis olardı və belə bir örnək o ölkənin başqa hakimlərini də dikbaşlığa sürükləyərək,...sizə tapşırılan planın yerinə yetirilməsində sonralar çətinlik doğura bilərdi” [66, sənəd 1186, 593]. Göründüyü kimi, çar hökuməti Cəfər-Balakəndə olduğu kimi Gəncə yürüşündə də öz amansız metodu seçmiş, dəhşətli qırğınlardan belə çəkinməmişdir.

Məlumdur ki, Ağa Məhəmməd şahın ölümündən sonra hakimiyyət başına keçən Fətəli Şah da Cənubi Qafqazda İrəvan nüfuzunu bərqərar etmək üçün tədbirlər gördü. Yeni şah Tehrandə saxlanılan İrəvan xanlığının sabiq hakimi Məhəmməd xanı həbsdən azad edib “öz adamı” kimi İrəvana göndərdi. Lakin Məhəmməd xan Fətəli şahın ümidlərini doğrultmadı və İrana tabe olmaqdan imtina etdi. 1797–ci ilin sonlarında şahın əmrinə itaət etməyən Məhəmməd xan yenidən kömək üçün II İrakliyə müraciət etdi. Lakin bu dəfə də o, Gürcüstandan heç bir kömək ala bilmədi. Bunun əvəzində isə Xoy xanlığının hakimi Cəfərqulu xanla ümumi dil tapa bildi. Çünki bu zaman Cəfərqulu xan da Fətəli şahı tabe olmaqdan imtina edirdi [23, 105]. Digər tərəfdən isə, İrana qarşı belə ittifaqların yaranmasının qarşısını almaq məqsədilə Fətəli şah şahzadə Abbas Mirzənin və sərdar Süleymanın başçılığı altında Azərbaycana sərbaz göndərdi [23, 105]. Beləliklə məlumatlar bir daha onu təsdiqləyir ki, İran hələ də Cənubi Qafqaza sahib olmaq fikrindən əl çəkməyib. Gürcüstanın birləşdirilməsi, Gəncənin tutulması və çar Rusiyasının getdikcə Azərbaycanın içrilərinə doğru irəliləməsi İrəvanı rahat buraxmırdı.

Beləliklə, 1804–cü ilin mayın sonlarında başda Sisianov olmaqla rus qoşunları İrəvan xanlığının sərhəddinə yaxınlaşdılar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, rus komandanlığının bu yürüşdə əsas məqsədi İran qoşunlarını Cənubi Qafqaza buraxmamaq, mühüm hərbi–strateji əhəmiyyətə malik olan İrəvan xanlığını ələ keçirməklə Rusiyanın regionda gələcək hegemonluğu üçün zəmin hazırlamaq, Türkiyə və sərhədlərində keçilməz sədd yaratmaq idi. Bunun üçün Rusiya dini amildən istifadə edərək ermənilərin dəstəyi ilə özünə türk–müsəlman dövlətləri olan Osmanlı imperiyası və Qacarlar İranına qarşı dayaq kimi “erməni dövləti” yaratmaq planını həyata keçirməyə çalışırdı. Təsədüfi deyildi ki, rus tarixçisi P.İ.Kovalevski özü etiraf edirdi ki, Qafqazı işğal etməyə göndərilən P.D.Sisianova öz hərbi planlarının həyata keçirilməsində ermənilərə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmaq və onları müdafiə etmək tapşırılmışdı [34, 295]. Rus hərbi tarixçisi Nikolay Fyodroviç Dubrovin yazır ki, həm Rusiya

imperiyası, həm də İran arasında manevr etməyə çalışan Məhəmməd xan İrəvan qalasını möhkəmləndirmək üçün müdafiə tədbirləri görməyə başladı. O, ətraf kəndlərin əhalisini qalaya köçürərək onlara özləri üçün hərbi sursat və lazımı ərzaq götürməyi əmr etdi. Xanın səyi nəticəsində qala müdafiəçilərinin sayı 7 min nəfərə çatdırılmış, qala divarlarına 22 top bərkidilmiş, qalaya sığınmış əhali üçün xeyli ərzaq ehtiyatı toplanmışdı [94, 298]. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından məlum olur ki, Sisianov İrəvan yürüşünü uğurla başa çatdırmaq üçün mərkəzdən daha 4 alay və 100.000 rubl gümüş pul tələb etmişdi. Bu qüvvələrlə o, nəinki İrəvanı, hətta Naxçıvan və Şuşanı almağı, Kür–Araz boyu həyata keçiriləcək işğal planının bir hissəsini bu kompaniyada başa çatdırmağı vəd etmişdi [66, sənəd 1216, 610]. Rusiyanın Qafqazı ələ keçirmək uğrunda apardığı müharibələr, rus hökumətinin tutduğu ərazilərdə tətbiq etdiyi işğal rejimi haqqında daha geniş və ətraflı əsərlər yazmış Vasili Aleksandroviç Potto qeyd edir ki, Sisianov bu qüvvələrlə Rusiya hakimiyyətini nəinki İrəvanda, hətta Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında bərqərar etməyi və Araz çayını Rusiya ilə İran arasında sərhədə çevirməyi düşünürdü [124, 135]. “Akt”larda nəşr olunmuş sənədlər göstərir ki, işğalçı hərbi hissələri döyüşə hazır vəziyyətə gətirən Sisianov hərbi əməliyyata əlavə qüvvələr cəlb etmək üçün vuruşmaq arzusunda olan hər kəsi yürüşə dəvət etdi və döyüşdə fərqlənənlərə mükafatlar vəd etdi [66, sənəd 1225, 613]. Beləliklə, məlumatlar da təsdiqləyir ki, XIX əsrin əvvəllərindən çar Rusiyası Qafqazı, Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işğal etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Təbii ki, göstərilən bu hal regionda xüsusi maraqları olan qonşu dövlətlər–İran və Osmanlı hökumətini razı sala bilməzdi. Tanınmış tədqiqatçı F.Əliyev yazır ki, rus qoşunlarının Azərbaycan ərazisindəki təcavüzündən təşvişə düşən İran hökuməti Cənubi Qafqazdan qoşunlarını geri çağırmağı Rusiyadan tələb etdi. Alınan rədd cavabı İranla Rusiya arasında müharibənin başlanması üçün bəhanə oldu [24, 71; 17, 587].

Qeyd etmək lazımdır ki, müharibənin ilk günlərindən qalibiyyətlə irəliləyən rus qoşunlarının müvəffəqiyyətlərinə, Cərbala-kəndə və Gəncə yaxınlığındakı qəddarlıqlarına Azərbaycanın şimalında yerləşən digər xanlıqlar biganə qala bilməzdilər. Yananmış vəziyyət son dərəcə ehtiyatlı olmağa və eyni zamanda siyasi manevrlər etməyə məcbur edirdi. Digər tərəfdən Şimali Azərbaycanda siyasi vəziyyətin bu şəkildə dəyişməsi ilə əlaqədar Fətəli şah Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını bütünlüklə özünə tabe etmədən var qüvvəsini Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizəyə yönəldə bilməzdi. Hələ İrənla müharibə başlamazdan əvvəl, yerli vəziyyətlə tanış olan rus ordusunun Qafqaz qoşunlarının ali baş komandanı P.D.Sisianov yazmışdı: “...Azərbaycan xanlıqlarının böyük bir hissəsi açıqdan-açığa İrən şahının özbaşınalığına görə ona nifrət edir” [66, sənəd 1216, 610]. Məhz bunu nəzərə alan Fətəli şah, ilk növbədə, Cənubi Azərbaycan xanlarını özünə tabe etmək qərarına gəldi. F.Əliyev yazır ki, şah Cənubi Azərbaycanda asanlıqla qələbə çalacağına ümid etsə də, bu yanlış addım idi. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq Cənubi Azərbaycanın bir çox xanları ümumi düşmənlə qarşı birlikdə müqavimət göstərməyi qərara almışdılar...[24, 71].

1804-cü il iyunun 10-da İrən ilə çar Rusiyası arasında diplomatik danışıqlar kəsildi və bir neçə gündən sonra hər iki dövlət arasında müharibə başladı. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı Aktların II cildindən məlum olur ki, Gümrüdə möhkəmlənən rus qoşunları iyunun 15-də Üç kilsəyə doğru hərəkət etdi. Üç kilsəni və Qəmərini böyük çətinliklə ələ keçirən rus hərbi hissələri iyulun 2-də, səbh çağı İrən qalasını mühasirəyə aldı [66, sənəd 1668, 810].

XIX əsr Azərbaycan salnamələrində, məsələn Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə”sində irənvanlıların qəhrəmanlıq mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Müəllif əsərinin 10-cu fəslində yazır: “...Qızılbaşlar gəliş-gediş yollarını bir dərəcədə kəsmişdilər ki, Rusiya qoşununun çarəsi hər tərəfdən üzülmüşdü. Hətta Sisianova qoşulub onunla bir yerdə gəlmiş olan gürcü knyazları qaçdıqları zaman qızılbaşların əlinə keçib əsir olmuşdular” [46,

79]. Yeri gəlmişkən bildirək ki, knyaz Sisianovun İrəvandan çara göndərdiyi 1804–cü il 15 avqust tarixli 44 sayılı raportunda İran qoşunları tərəfindən əsir alınmış gürcü knyazları və dvoryanlarının siyahısı öz əksini tapmışdır [66, sənəd 1672, 811]. İrəvan qalasının Rusiya işğalçılara qarşı nəinki qəhrəmancasına müdafiə olunmasını, hətta imkan düşdükcə qaladan çıxaraq bir neçə istiqamətdə qəfil hücumlar edərək rus qoşunlarına ağır itki verməsini dövrün digər mənbələri də təsdiqləyir [66, sənəd 1673, 812]. V.A.Potto yazır ki, mühasirədə olan irəvanlıların belə hücumları nəticəsində rusların 13 zabiti və 173 əsgəri məhv edildi [124, 147]. Məlumatlar da bir daha təsdiqləyir ki, mühasirədə olmalarına baxmayaraq İrəvan və irəvanlılar düşməne layiqincə cavab verirdilər, digər tərəfdən isə “hər zaman qalibiyyət hissi ilə öyünən rus qoşunları” yerlərdə ciddi dirənişlə qarşılaşacaqlarını düşünmürdülər. İrəvan tarixinə aid tədqiqatlarda Qacarlar İranının qoşunlarının ilk dəfə irəvanlıların köməyinə qalının mühasirəsinin 15–ci günü gəlib çatdığı və rus qoşunları ilə müdafiəşilər arasında baş verən 8 saatlıq döyüşdə rusların 3 zabit, 120 əsgər itirdiyi, 6 zabit və 200 əsgərinin isə yaralandığı qeyd olunur [34, 300].

Tarixi ədəbiyyatda çarəsiz qalmış P.D.Sisianovla İrəvan xanı arasında məktublaşmaya da yer verilmişdir. Məsələnin kökündə isə ciddi dirənişlə qarşılaşmış rus komandanlığının az itki ilə müharibəni yoluna qoyması dayanırdı. Tədqiqatlardan məlum olur ki, İrəvan xanı ilə 6 ay davam edən yazışmalar heç bir nəticə verməmişdir [34, 300].

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından agah olur ki, ərzaq və hərbi sursat barədə hər şeydən ümidi kəsilən Sisianov 1804–cü il avqustun 30–da hərbi şura çağırmaqla vəziyyətin acınacaqlı olduğunu zabitlərə bildirmiş, sentyabrın 1–də axırıncı dəfə Məhəmməd xana məktubla müraciət edərək təslim olmasını çatdırmışdır. Məhəmməd xandan rədd cavabı alındıqdan sonra Sisianov rus qoşunlarına sentyabrın 3–də geri çəkilmək əmri vermişdir [66, sənəd 1242, 619; 124, 154–155]. Göründüyü kimi, general Sisianov bu yürüşdə öz doğma

torpağını qoruyan Azərbaycan igidlərinin inadlı müqavimətinə rast gəldi və mühasirəyə aldığı İrəvan qalasını ələ keçirə bilmədi. “Akt”larda dərc edilmiş məlumatlardan aydın olur ki, İrəvan qalasının birinci mühasirəsi zamanı Rusiya komandanlığı 2000-ə yaxın hərbcı itirmişdi [66, sənəd 1682, 815–816]. Beləliklə, rüsvayçı uğursuzluğa düşər olan çar qoşun hissələri geri çəkilməyə məcbur oldu. Lakin hadisələrin sonrakı gedişatı göstərdi ki, bu, məcburiyyət nəticəsində atılan müvəqqəti addım idi. Rusiya qoşunları İrəvan qalasının mühasirəsindən əl çəksələr də, strateji əhəmiyyətə malik İrəvan xanlığı ərazisinin işğal olunması Rusiya hərbi dairələrinin əsas məqsədi olaraq qalırdı. Məhz bu səbəbdən İrəvan xanlığının ərazisini hissə-hissə işğal etmək ön plana keçirildi. 1805–ci ilin martın sonlarında İrəvan xanlığına tabe olan, strateji və iqtisadi baxımdan əlverişli olan Şorəyel sultanlığı rus qoşunları tərəfindən tamamilə işğal edildi. “Akt”larda nəşr edilmiş məlumatlar təsdiqləyir ki, Şorəyelin itirilməsi ilə barışmayan Məhəmməd xan Qacar öz sərkərdələri Qasım bəy və Məhəmmədli bəyin başçılığı ilə oraya 3 minlik qüvvə göndərdi. İrəvan xanının qoşunları ilə general-mayor Nesvetayevin başçılıq etdiyi rus qoşunları arasında Böyük Talın kəndində qanlı döyüş baş verdi. Lakin son nəticədə İrəvan xanının qoşunları məğlub olaraq Üçkilsəyə doğru geri çəkildi...[66, sənəd 1672, 572–574]. Yeri gəlmişkən bildirək ki, mənbələrdə rus qoşunlarının İrəvan ətrafında birinci mühasirə zamanı ciddi uğurlar qazanmamasının digər bir səbəbi kimi Fətəli şahın kabardin, çeçen və osetin knyazlarına müraciəti və Rusiyanın tabeliyində olan ərazilərdə iğtişaş dalğalarının baş qaldırması da göstərilmişdir [66, sənəd 1682, 815–816; sənəd 1689, 820–821].

Bir məsələni də xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Cənubi Qafqazın işğalı zamanı Azərbaycana xəyanət edən və buna görə də rus hərbcilərinin hər cür kömək göstərdiyi ermənilər yaşadıkları yerləri tərk edib Rusiyanın işğalı altında olan Azərbaycan torpaqlarına köçürdülər. “Akt” lardan bəlli olur ki, məlik Abraham və yüzbaşı Qavril 200 ailə ilə birlikdə Rusiyanın

nəzarəti altında olan Qarakilsəyə köçərək Sisianova “İrəvan qalası ətrafında yaşayan və qaçmaq imkanı olmayan 500 erməni ailəsinin də xilas edilməsi” üçün müraciət etmişdilər [66, sənəd 1256, 626]. Belə olan halda isə İrəvan xanının ona xəyanət edən cinayətkar dəstələri cəzalandırması təbii qarşılanmalıdır.

Rusiyanın Cənubi Qafqaz regionunda təcridcən söz sahibinə çevrilməsi İran hökumətini rahat buraxmırdı. Çar Rusiyanın işğılçılıq niyyətindən xəbərdar olan Abbas Mirzə 1805–ci ilin yayında “xarici siyasətdə ardıcıl olmayan” Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb Mehdiqulu xan Qacarı İrəvan xanlığında hakimiyyətə gətirdi [66, sənəd 1256, 626]. Rusiya tədqiqatçıları Lavissa və Rambonun redaktorluğu ilə işıq üzü görən “XIX əsr tarixi” əsərində Məhəmməd xanın Mehdiqulu xanla əvəzlənməsindən sonra Məhəmməd xanın yaxın adamlarının Tiflisə göndərilərək rus hərbi komandanlığına İrəvan qalasını almaq təklif edildiyi, yeni hakim təyin olunmuş Mehdiqulu xanın hərbi qüvvələrinin zəif olduğu, Məhəmməd xanın eyni zamanda ruslara müqavimət göstərdiyi üçün üzr istəməsi, sədaqət rəmzi olaraq girov verməyə hazır olduğu qeyd edilmişdir [103, 123–127]. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının ilkin mərhələsinin mənzərəsini yaratmaq baxımından dəyərli mənbə sayılan S.B.Bronevskinin redaktorluğu ilə işıq üzü görən tədqiqat işində Şimali Azərbaycan xanlıqlarının çar Rusiyası tərəfindən işğal edilməsinin səbəbi heç də bu xanlıqların tamamilə zəif olmasında deyil, rus silahının qüvvətli olması kimi izah edilmişdir [86, 391–392].

Beləliklə də, rus qoşunları bir sıra ishtisnalar nəzərə alınmasa, təcridcən Şimali Azərbaycan xanlıqlarını istila etməkdə davam edir, Cənubi Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirirdilər.

General Sisianovun Cavad xana, onun ailəsinə və bütövlükdə gəncəliyə tutduğu divan Azərbaycan xanlıqlarına təsirsiz ötüşmədi. Gəncə işğal olunduqdan sonra Sisianov Qərbi Azərbaycana–İrəvana hücum etdi. Yuxarıda deyildiyi kimi, güclü müqavimətlə qarşılaşıb geri çəkilməyə məcbur oldu. Lakin bu

hal müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Sisianov Qarabağ, Şəki, Şirvan, Talış xanlarına məktub yazıb, onları döyüşsüz ruslara tabe olmağa çağırırdı. Mirzə Camal bu məsələyə toxunaraq yazır: “Bu xəbər Fətəli şahı çatdıqda İrəvanın Rusiya dövləti əlinə keçməməsi üçün özü knyaz Sisianovun müharibəsində iştirak etmək üçün güclü qoşunla İrəvana gəldi. Bir tərəfdən Fətəli şah, digər tərəfdən naib-üs səltənənin qoşunu və başqa tərəfdən Sərdarla bağladıkları əhdi pozub, qalanı ona təslim etməyən Məhəmməd xan və Kəlbəli xan Rusiya qoşununu 4 tərəfdən halqaya alıb, hətta Rusiya qoşununun azuqə yollarını da kəsdilər...” [47, 150]. Mirzə Camal Cavanşir daha sonra yazır ki, Gəncə xanlığı işğal edilən kimi Sisianov Qarabağ xanlığına təzyiqli gücləndirdi. Knyaz mayor Lisaneviçi Gəncədən birbaşa İbrahim xanın yanına göndərüb, Rusiya tabeliyinə keçməyi təklif etdi. Xan mayora xoş cavablar verərək, onu böyük ehtiramla və hörmətlə yazılmış məktublarla yola saldı...[47, 150]. Beləliklə, məlumatlar təsdiqləyir ki, rus qoşunlarının uğurları Qacarlar hökumətini rahat buraxmır, Gəncə faciəsini göz önünə alan Şimali Azərbaycan xanlarının Rusiyaya meyillənməsi onu tələşləndirirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs olunan dövrdə Qarabağda vəziyyət olduqca mürəkkəb idi. Əhməd bəy Cavanşir yazır ki, ...Şuşada əyanlar bir-birinə düşmən olan iki dəstəyə bölünmüşdülər. Bu dəstələrdən biri rusların Zaqafqaziyanın işlərinə qarışmasını gözləyərək heç bir vəchlə İrana tabe olmaq istəmir, digəri isə...İran hökmdarını hər vasitə ilə razı salmağa çalışır...[25, 205–206]. Müəllif daha sonra yazır: “Belə bir şəraitdə Qarabağda ruslara hüsn-rəğbət bəsləyən Məhəmməd həsən ağanın dəstəsi üstün gəldi. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, o zamankı İran sərkərdələrinin və o cümlədən şahın özünün rəyinə görə, alınmaz qala olan Şuşa şəhəri iranlılar üçün Zaqafqaziyanın açarı, ruslar üçün isə İranın qapısı hesab edilirdi” [25, 206]. Göründüyü kimi, Gəncə işğal edildikdən sonra ruslar üçün Qarabağ yol açıq idi.

1805-ci ilin yazında Sisianov Azərbaycan xanlıqlarını tabe etmək üçün Gəncəyə gəldi. Buradan İbrahim xana məktub

yazıb, Rusiya və ya İran dövlətlərindən hansına tərəf olduğunu açıq bildirməyi tələb etdi. Məktubda deyilirdi ki, bu iki yoldan “sizə yalnız yaxşısını seçmək qalır”...[66, sənəd 1431, 701]. Sisianova görə isə “yaxşı yol” Rusiya idi.

“Qarabağnamə” müəllifləri İbrahimxəlil xanın qırğınlardan və talanlardan qorunaraq və eyni zamanda öz müsəttəqilliyini saxlamaq üçün Rusiyaya meyl etməsi, İbrahimxəlil xanın Fətəli şahdan incikliyinə səbəblərinə toxunaraq yazır: “Şah, İbrahim xanla Rusiya sərdarı arasında dostluq əlaqəsinin olmasını və elçilərin gedib-gəldiyini eşitdiyinə görə, İrəvandan qayıtdıqdan sonra Əbülfət xana 5 min nəfərlik qoşun verib, atasına yardım və kömək göstərmək adı ilə Qarabağa, İbrahim xanın yanına göndərdi...Xanın və oğlanlarının yanında olan qoçaq tufənglilər və adlı-sanlı atlılar hücum edərək, Qızılbaş qoşununu məğlub edib... Arazın o tayına qovdu” [47, 151]. Göründüyü kimi, Fətəli şah bütün vasitələrlə İbrahimxəlil xanı mövqeyindən çəkəndirməyə çalışırdı. Verilən vədlər isə Qarabağın Rusiyaya meylinə yol verməmək məqsədi güdüdü. Onların yerinə yetiriləcəyinə isə heç kim təminat verə bilməzdi. Bütün bunlarla yanaşı, demək olmaz ki, İbrahimxəlil xan Rusiyanın boyunduruğunu qəbul etməyə hazır idi. O, eyni zamanda Rusiya imperiyasından ehtiyat edir, həm də onun mərhəmət və daimi dinclik vədlərindən yararlanmaq istəyirdi. Xarici siyasəti uğursuzluq girdabına düşərək olan xan isə təsəvvür edə bilmirdi ki, bu yol onun nəslinə və xanlığa əmin-amanlıq deyil, ölüm və fəlakət gətirəcəkdir. Hadisələrin sonrakı gedişatı isə rusların iç üzünü, əsl niyyətlərini çılpaqlığı ilə açıb göstərdi. Fətəli şahın müraciətlərinə, vədlərinə məhəl qoymayan İbrahimxəlil xan Tiflis şəhərinə elçilər göndərərək, xalqımızın qanına susayan Sisianovla görüşmək arzusunda olduğunu bildirdi. Abbas Mirzənin başçılığı ilə şah qoşunlarının Qarabağa gözlənilən hücumu da İbrahimxəlil xanı narahat etməyə başlamışdı. Öz xarici siyasətini İran qoşunlarının Qarabağa buraxılmaması üzərində quran İbrahimxəlil xan Rusiya tərəfindən yaxınlaşan təhlükəni dəf etmək üçün İranın köməyindən istifadə etməyi lazım bilməyib Sisianova müraciət

etdi. İbrahimxəlil xanın Sisianova müraciəti Sisianovun Çartoriyskiyə göndərdiyi məktubda belə açıqlanır: “İran qoşunlarının hərəkətindən qorxuya düşən İbrahim xan öz nümayəndəsini yanımıza göndərərək bizə itaət edəcəyini bildirir. Mənə elə gəlir ki, onu qorxu buna vadar etmişdir” [68, sənəd 1421, 698].

İbrahimxəlil xanın İrana qarşı mənfə münasibəti Sisianovu, sözsüz ki, razı salırdı. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Sənədlərindən məlum olur ki, Sisianov “Qarabağ xanlığının Rusiyanın himayəsinə qəbul olunması haqqında müqavilənin şərtləri ilə İbrahimxəlil xanı hərtəfli tanış etmək və həmin müstəmləkəçi və işğalçılıq mahiyyəti daşıyan müqaviləni imzalaltırmaq məqsədi ilə hiyləgər və qan tökməkdən həzz alan mayor Lisaneviçi xüsusi təlimatla Şuşaya göndərdi” [66, sənəd 1468, 717].

Qeyd etmək lazımdır ki, İbrahimxəlil xanın belə mövqeyi İran tərəfini heç cürə razı sala bilməzdi. Mir Mehdi Xəzani yaranmış vəziyyəti belə nəql edir: “Şah, yenə Kərim xan və Abdulla xanı İbrahim xanın yanına göndərib, kamali-hörmət və mərhəmət və mülayimət ilə yazdı ki, Allah rızasına namusi-islami mənzur edib, hər nə təvəqqeyi var məndən etsin, yerinə yetirim. Urus padşahına itaət etməsin. Şuşa qalası ki, toxunulmazdır və taleyi Xudafərin və məmləkətdə səddi-mətinindir və İranın giriş qapısıdır...” [48, 178]. Göründüyü kimi, Fətəli şah bütün vasitələrlə İbrahimxəlil xanı Rusiyaya meyllənməkdən çəkindirir, İbrahimxəlil xan isə öz növbəsində sözündə ısrarlı olduğunu göstərirdi. Lakin hadisələrin sonrakı gedişatı göstərdi ki, İbrahimxəlil xan tutduğu mövqedə yanılmışdır. Tezliklə burada qurulan çar siyasi üsul-idarəsi Qarabağın bütün inkişafına ağır zərbə vurdu.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Sisianovun göstərişi ilə Lisaneviç Şuşaya göndərilmişdir. Onun Şuşaya gəlişi ilə əlaqədar olaraq İbrahimxəlil xan bütün bəylərin iştirakı ilə şura çağırırdı. Mənbələrdən məlum olur ki, altı gün davam edən məsləhətləşmədən sonra, bütün bəylər Rusiyanın himayəsinə keçmək haqqında təklifi rədd etdilər. Lakin İbrahimxəlil xan

müqavilənin layihəsindəki bütün bəndlərlə razılaşdığını, gələcək qatili olan Lisaneviçə bildirdi [66, sənəd 1436, 703–705]. İbrahimxəlil xanın inadkarlığı hamını heyrətə salmışdı. Xanın belə inadkarlığı Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının “akt”larında da öz əksini tapmışdır. İran sərdarı Pirqulu xan İbrahimxəlil xana öz məktubunda belə yazırdı: “...belə bir hərəkətdən bütün nəsiləriniz xəcalət çəkəcək, bütün əraziniz tar-mar ediləcək...nə qədər ki, belə bir şey baş verməyib öz işinizi görün, sonra gec olacaq” [66, sənəd 1427, 699]. Beləliklə də, İbrahimxəlil xanın sarayında ikitirəliyin yaranmasının şahidi oluruq. Bir qrup İran, ikinci qrup isə Rusiya tərəfinə meyl edirdi. Əhməd bəy Cavanşir bu məsələdə yaranmış olan vəziyyətdən bəhs edərək yazır: “...Məhəmmədhəsən ağa öz tərəfdarları ilə birlikdə qəti qələbə çaldı. Onun təkidi ilə bir neçə nəfər adlı-sanlı bəy xanın adından knyaz Sisianova məktub apardılar. Həmin məktubda xan iranlıların niyyətlərindən şikayətlənib, rus imperatorunun təbəəliyinə daxil olmaq haqqında özünün, öz əyanları və təbəələrinin qəti arzusunu bildirdi. Məktubun cavabını bir nəfər qərargah zabiti gətirdi; həmin cavabda müqavilə bağlanmasının yeri və vaxtı haqqında əvvəlcədən razılığa gəlmək təklif edilirdi” [25, 206]. Bütövlükdə “Qarabağnamə”lərdə bu hadisələrin verilmiş təfsiri açıqca göstərir ki, salnamələrin müəlliflərindən heç biri İbrahimxəlil xanın Rusiyadan nə üçün ehtiyat etdiyi açıq şəkildə izah etməyi öz qarşılarına məqsəd kimi qoymamışdılar. Bu isə həmin əsərlərin yazıldığı dövrün siyasi konyukturası baxımından müəlliflərə zərər vura bilərdi. Əsər müəlliflərinin əksəriyyəti-Mirzə Camal, Əhməd bəy Cavanşir, Mir Mehdi Xəzani və başqaları öz əsərlərini əsasən 1805–ci il Kürəkçay sazişinin bağlanması, İbrahimxəlil xanın, onun ailə üzvlərinin və yaxın qohumlarının mayor Lisaneviç və onun quldur dəstələri tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi ilə başa vururlar.

Müqavilə Qarabağ xanlığının hökmdarı İbrahim xan və Rusiya imperiyası qoşunlarının Qafqazda baş komandanı P.D.Sisianov arasında 1805–ci il mayın 14–də bağlandı. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Sənədlərinin 2–ci cildinin 1436 sayılı sənədində deyilir:

Birinci maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan öz adımdan, varislərim və vəliəhdlərim adından İran və ya hər hansı bir dövlətin hər cür vassallığımdan və ya hər hansı ad altında olsa da, hər cür asılılığımdan təntənəli surətdə hımsəlik imtina edirəm və bütü dünya qarşısında bununla bildirirəm ki, mən özüm və varislərim üzərində Bütün Rusiyanın böyük İ.Ə–nin və onun yüksək varislərinin və vəliəhdlərinin ali hakimiyyətindən başqa heç bir dövlətin hakimiyyətini tanımıram, həmin taxt-taca sədaqət vəd edirəm, çünki onun sadıq quluyam və bu haqda, adətə görə, müqəddəs Qurana and içməliyəm.

İkinci maddə

İ.Ə. zati–aliləri (xan) həzrətlərinin belə səmimi söz verməsini qəbul edərək, özünün və vəliəhdlərinin adından İmperator sözü ilə vəd edir və söz verir ki, onlar zati–aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xandan və onun varislərindən öz sadıq təbəələri kimi mərhəmət və nəcib havadarlığını heç vaxt əsirgəməyəcəkdir, buna sübut olaraq İ.Ə. zati–alilərinin və onun varislərinin ölkəsinin bütövlüyünün saxlanılmasına öz imperator zəmanətini verir.

Üçüncü maddə

Zati–aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xanın Bütün Rusiya imperatorlarının və onların vəliəhdlərinin öz üzərində ali və yeganə hakimiyyətini belə səmimiyyətlə qəbul etməsi müqabilində qərara alınır ki, adı çəkilən xan, ondan sonra isə böyük oğlunun və bu qayda ilə nəslin yaşca sonrakı böyüyü irsən xanlığa keçərkən Gürcüstan Baş hakimi tərəfindən xanlıqda bərqərar olmaq haqqında dövlət möhürü ilə təsdiq edilmiş imperator fərmanından investitura (hüquqi sənəd–müə.) aldıqdan sonra Bütün Rusiya imperiyasının təbəəliyinə sadıq olmasına, özü və varisləri üzərində Bütün Rusiya imperatorlarının ali və yeganə hakimiyyətinin tanınmasına təntənəli surətdə and içməlidirlər.

Dördüncü maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, mənim və varisləri–

min Bütün Rusiya imperiyasına sadıq təbəəliyimiz və imperiyanın işıqlı ali və yeganə hakimiyyətini qəbul etməyimiz haqda mənim mövqeyimin təmizliyini göstərmək üçün Gürcüstan Baş hakimi ilə qabaqcadan qarşılıqlı razılıq olmadan qonşu hakimlərlə əlaqə saxlamağa, onlardan elçilər gələrsə və ya məktub göndərilərsə, onlardan məzmunca tutarlı olanları Baş hakimə göndərməyə və ondan icazə istəməyə, dəyəri az olanlar haqda isə məlumat verməyə və Gürcüstan Baş hakimi tərəfindən mənim yanıma təyin edilmiş şəxsə məlumat verməyə və onunla məsləhətləşməyə söz verirəm.

Beşinci maddə

İ.Ə-ri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xanın ölkəsi üzərində özünün ali və yeganə hakimiyyətinin tanınmasını razılıqla qəbul edərək, özünün və varislərinin adından söz verir:

1. Həmin ölkənin xalqlarını Böyük Rusiya imperiyasının sakinlərindən az da olsa ayırmayaraq öz təbəələri sayacaqdır.

2. İbrahim xan zati-alilərinin və onun ocağından olan varislərin və arxasının Qarabağ xanlığı üzərində hakimiyyəti dəyişilməz saxlanılacaqdır.

3. Daxili idarəetmə ilə bağlı hakimiyyət işləri, məhkəmə və divanxana işləri, bununla yanaşı ölkədən yığılan gəlir zati-aliləri səlahiyyətində qalacaqdır.

4. Zati-alilərinin və onun sülaləsinin, eləcə də onun ölkəsinin qorunması üçün Şuşa qalasına 500 nəfərlik Rusiya qoşunu qərargah və baş zabidləri ilə, toplanan birlikdə yeridiləcək, ciddi müdafiə üçün isə Gürcüstan Baş hakimi şərait və ehtiyaca görə bu dəstəni gücləndirəcək və zati-alilərinin ölkəsini Bütün Rusiya imperiyasına məxsus olan bir ölkə kimi hərbi qüvvə ilə müdafiə edəcəkdir.

Altıncı maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, mənim sadıq təbəəlik istəyimin əlaməti olaraq söz verirəm:

1. İstər indi, istərsə də sonralar yuxarıda adları çəkilən qoşuna lazım olan buğda və darı yarmasını Gürcüstan Baş hakiminin müəyyən etdiyi qiymətlə tədarük edəcəyəm, çünki onların

Yelizavetpoldan gətirilməsi ya çox çətindir, ya da tamamilə qeyri–mümkündür.

2. Qoşunların Şuşa qalasında yerləşməsi üçün qoşun rəisinin bəyəndiyi evləri ayıracaq və lazımı qədər odunla təmin edəcəyəm.

3. Şuşa qalasına Yelizavetpol tərəfdən yoxuşu sahmana salacaq və yolu arabaların gedişi üçün yararlı edəcəyəm.

4. Hökumət Şuşa qalasından Cavada gedən yolu qaydaya salmaq istəsə, onda bu iş üçün lazım olan işçilər hökumətin müəyyən etdiyi məzənnə ilə mənə verilməlidir.

Yeddinci maddə

İ.Ə–nin zati–aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xana və onun varislərinə böyük ehtiram və mərhəmət əlaməti olaraq onu və varislərini üzərində Bütün Rusiya imperiyasının gerbi olan bayraqla təltif edir, bayraq onun yanında saxlanılmalı və bu ölkə üzərində əlahəzrət tərəfindən bəxş edilmiş xanlıq və hakimiyyət rəmzi kimi müharibəyə gedəndə özü ilə aparılmalıdır.

Səkkizinci maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, İ.Ə.–nin yüksək razılığı ilə özümün gəlirimdən həmişəki kimi istifadə etməyə icazəm olduğundan İ.Ə.–nin Tiflisdə yerləşən xəzinəsinə ildə 8.000 çervon bac verməyi öhdəmə alıram, bac iki müddətə, yəni bir hissəsi fevralın 1–də, o biri hissəsi isə sentyabrın 1–də, özü də bu traktatın İ.Ə. tərəfindən təsdiqi zamanı birinci hissənin, yəni 4.000 çervonun ödənişi ilə başlanır. Bundan başqa Asiya qayda–qanunu ilə and içməklə yanaşı, mən böyük oğlum Məhəmmədhasən Ağanın ikinci oğlu Şükürallahı həmişəlik Tiflisdə yaşamaq üçün girov verməliyəm.

Doqquzuncu maddə

İ.Ə. özünün xüsusi mərhəməti ilə, Tiflisdə sədaqət bildirmək üçün saxlanılmalı olan zati–aliləri nəvəsinin dolanışığı üçün Rusiya pul vahidi ilə gündə 10 gümüş manat iltifatla bəxş edir.

Onuncu maddə

Bu müqavilə əbədi müddətə bağlanır və bundan belə həmişəlik heç bir dəyişikliyə uğramamalıdır.

On birinci maddə

Bu traktatın İ.Ə. tərəfindən onun dövlət möhürü vurulmuş Ali Fərmanı ilə təsdiqi bu sənədin imzalanmasından 6 ay keçənədək və ya mümkün olsa, daha tez olmalıdır.

Yuxarıdakıların həqiqətə uyğun olduğunu bildirmək üçün aşağıda imza edənlər Yelizavetpol dairəsinin düşərgəsində, Kürək çayı yaxınlığında, miladın 1805–ci ilinin yayında, mayın 14–də bu maddələrə qol çəkərək öz möhürlərini vurdular [66, sənəd 1436, 702–705; 81, 164]. Beləliklə müqavilənin (Onu da qeyd edək ki, müqavilə kimi nəzərdən keçirdiyimiz mətn mənbədə “клятвенное обещание”-andlı öhdəlik kimi yazılmışdır) mətnindən də məlum olur ki, Qarabağ xanı Rusiya çarının vassalı olmağa razılıq verir, üçüncü xarici dövlətlər ilə müstəqil münasibətlər saxlamaq hüququndan Rusiya çarının xeyrinə imtina edirdi. Bir sözlə, çar Rusiyası Şimali Azərbaycan xanlıqlarından daha birini–Qarabağ xanlığını işğal edərək öz müstəmləkəsinə çevirmiş oldu.

Qarabağ xanlığı işğal edildikdən sonra çar Rusiyasının Qafqaz qoşunlarının ali baş komandanı Sisianov digər Şimali Azərbaycan xanlıqlarına hədələrlə dolu məktublar göndərməkdə davam edirdi. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından məlum olur ki, Gəncə faciəsindən 6 gün sonra Sisianov Şəki hakimi Məhəmməd həsən xana təhqirlə dolu bir məktub ünvanlamışdı. Şəki xanını milçək, öz dövlətini isə qartal adlandıran Sisianov bu məktubunda yazırdı: “Əmin ol, mənim yalnız bir buyruğum yetər və onda Nuxa xanlığı da Gəncə xanlığı kimi yox olacaq...” [66, sənəd 1277, 636]. Bununla bir növ Sisianov xanın yerinə göz dikmiş olan Səlim xanın da başına “ağıl qoyurdu”. Qeyd etmək lazımdır ki, Şəki xanlığındakı hadisələr də Rusiyanın xeyrinə cərəyan edirdi. Siyasi hakimiyyətə can atan və buna Rusiya tərəfindən şirnikləndirilən Səlim xan qardaşı Məhəmməd həsən xanı devirmək üçün knyaz Sisianova və Şirvan xanı Mustafa xana müraciət etdi [94, 407]. Ancaq baş komandan bu məktuba cavab verməmiş, onun yerinə polkovnik Karyagin xana belə bir “öyüd-nəsihət” vermişdi:

“Sisianova çoxmu gərəkdir siz Nuxada xan olasız? Axı, gerçəyi budur ki, mərmi və güllə havası altında o, hər hansı bir xanı oynamağa məcbur edə bilər; siz əgər Nuxa xanlığına bərpa olunmaq istəyirsinizsə, fars bicliyi ilə möhürsüz axmaq məktublar yazmalı deyil, Sisianovun çağırışı ilə Tiflisə yanına gəlib rica etməlisiniz...” [66, sənəd 1279, 637]. Tarixi ədəbiyyatda göstərilir ki, Şəki xanlığı ilə münasibətləri kəskinləşdirən digər bir amil Cavad xanla Məhəmmədhəsən xanın qohumluq münasibətləri idi. Bacısının taleyindən narahat olan Məhəmmədhəsən xan İrana meyl etməyə başlamışdı. İrana arxalanmağa can atan Şəki xanı müttəfiqi Mustafa xandan üz çevirdi. Bu hərəkəti Mustafa xanı Səlim xan ilə yaxınlaşmağa sövq etdi. Əvvəllər İrana meyl göstərən Səlim xan isə, əksinə, daha güclü arxa olan Rusiyaya üz tutdu və Sisianova müraciət etdi [35, 40]. Mirzə Adıgözəl bəy yazır: “Səlim xan İbrahim xan tərəfindən Şəki vilayətinə xan təyin edilmişdi. Onun köməyi ilə mərkəzi hökumətə arxalanırdı...” [38, 82]. Əslində isə qeyd etmək lazımdır ki, Şəki xanlığı Qarabağ xanlığı ilə bir gündə, Kürəkçay görüşlərində tabe edildi. Mirzə Adıgözəl bəy də, M.Camal Cavanşir də bunun belə olduğunu yazırlar: “Kürəkçayın qırağında bir neçə gün bayram, şənlik və qonaqlıq oldu. Sonra traktat və əhdnamə yazıldı. İbrahim xan və Şəki hakimi Səlim xan ona möhür basdılar, böyük sərdar (Sisianov) isə qol çəkdi...” [46, 82; 66, sənəd 1436, 705]. Bu müqaviləyə görə Səlim xan hər il dövlət xəzinəsinə 7000 çervon xərac verməli, öz xanlığında 500 nəfərlik rus qoşun dəstəsini yerləşdirməli, onları və atları ərzaqla təmin etmək üçün hər il 529 xalvar un, 80,5 xalvar buğda verməli, qışda onları odunla təmin etməli idi. Bundan başqa xan 4 yaşlı oğlunun əvəzinə 5 bəyin uşağını əmanət verməli, iki ildən sonra isə öz oğlunu Tiflisdə daimi yaşamaq üçün əmanət göndərməli idi [35, 50]. Beləliklə sənədlərdən də məlum olur ki, müharibənin ilk günlərindən qalibiyyətlə irəliləyən rus qoşunları Kürəkçay görüşləri ilə Qarabağ və Şəki xanlığını Şimali Azərbaycanda növbəti qurbanına çevirmişdir.

Tarixi ədəbiyyatın araşdırılması göstərir ki, 1805–ci ilin yazında İran rejimi rusların irəliləyişini saxlamaq və onları Şimali Azərbaycan torpaqlarından çıxarmaq üçün ciddi–cəhdlə çalışdı. S.Əliyarlının redaktorluğu ilə işıq üzü görmüş “Azərbaycan tarixi”ndə deyilir: “İyun ayının birinci yarısında Abbas Mirzə 10 min əsgər ilə Qarabağ üzərinə hərəkətə başladı. Qızılbaş ordusu iki qola ayrıldı. Biri Şuşanın 4 ağaclığında Ağoğlanı tutdu, o biri yarısı Əsgəran və Şahbulaq qalalarını tutdu... Fətəli şah da qalan İran ordusu ilə Ağoğlana gəlmişdi. Ancaq Xəzər dənizi ilə Talış və Rəşt vilayətlərinə ruş qoşunlarının çıxarılması barədə xəbər alan kimi geriyyə dönüb Ərdəbilə getdi...İran ordusunun Tiflis yürüşü Zəyəm və Qazax döyüşləri ilə pozuldu...” [17, 592]. Məlumatlardan da göründüyü kimi, İran tərəfi Şimali Azərbaycan xanlıqlarının rus qoşunları tərəfindən işğalı ilə razılaşa bilmir, özgə ərəzilərin işğal olunması uğrunda aparılan müharibələrin bütün ağırlığı isə yerli əhalinin–azərbaycanlıların üzərinə düşürdü. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında deyilir: “Biz bütün qoşunları toplayaraq, öz piyada və atlı döyüşçülərimizlə onların üzərinə getdik, ... onları əzərək üzərlərində zəfər qazandıq, ... bir çoxunu öldürdük, falkonet, silah və barıtlarını, güllə, yeyim ehtiyatını və başqa şeyləri, çoxlu at, qatır və dəvələrini əllərindən aldıq” [66, sənəd 1147, 569–570]. Məlumatlar təsdiqləyir ki, Kürəkçay traktatından sonra Şimali Azərbaycanın hər bir bölgəsində Rusiya imperiyasına və onun işğalçı ordusuna qarşı yerli əhalinin kin və nifrəti daha da artmışdı. Fikrimizcə, bu, təbii qarşılanmalıdır. Bütün deyilənləri isə Sisianovun İbrahim xana məktubu bir daha sübut edir. Məktubda isə yerli türk–müsəlman əhalisinin çox böyük əksəriyyətinin Qacar qoşunlarını səbirsizliklə gözlədiyindən xəbərdar olan Sisianovun İbrahim xana sədaqətinə inanmadığı bildirilir və xanın hər iki tərəfə sığınmaqda günahlandırılması göstərilirdi [66, sənəd 1447, 709]. Beləliklə, 1805–ci ilin II yarısında Şimali Azərbaycanda narazılıq dalğasının qalxmasının şahidi oluruq. Bir çox xan və sultanların ruslara qarşı vahid cəbhədə birləşməsi faktı Sisianovun aşağıdakı məlumatından

aydın görünür: “...Şeyxəli xan, Tarkovlu Şamxal, Avar xanı və atası, Cənqutay sultanı, Şirvan xanı Mustafa xanla birləşərək öz nümayəndələrinin Baba xanın yanına göndərmiş və Rusiyaya qarşı onunla əlbir olacaqlarını söyləmişlər” [56, 64].

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından bəlli olur ki, Şəmsəddil sultanlığında Rusiya əleyhinə baş verən üsyan daha təhlükəli xarakter daşıyırdı. İnsan qanı tökməkdən həzz alan Sisianov şəmsəddillərə hədə-qorxu gələrək onlara müraciətində yazırdı: “...Kim rusları istəmirsə, Arazın o tərəfinə, iranlıların yanına köçsün, Arazın bu üzündə onlara yer yoxdur və mən onları burada yaşamağa qoymayacağam. Abbas Mirzənin məğlubiyyəti, Rusiyaya qarşı çıxışların yatırılmasından sonra, Sisianov erməni arxiyepiskopu Yohana məktubunda bildirdi ki, “burada çoxlu boş evlər var...Sizdən xahiş edirəm İrəvan ermənilərini təcili buraya köçürəsiniz. Mən əmr edəcəyəm hər ailəyə hazır ev, bağ və tarla verilsin...Üç il onlardan töycü güzəştə alınacaq və heç bir mükəlləfiyyət daşımayacaqlar” [66, sənəd 1225, 626]. Beləliklə, artıq bu dövrdən ermənilərin kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi üçün müəyyən mənada zəmin hazırlandığını görmək olar.

Sisianov müstəmləkəçilərə qarşı baş verən narazılıqları müxtəlif vasitələrlə yatırıdıqdan sonra “Şirvan xanlığının məsələsini həll etməyi”, yəni bu Azərbaycan torpağını da işğal etməyi qərara aldı. Bu barədə “Qarabağnamə” müəllifi Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, ...Böyük Rusiya dövlətinə səmimiyyət bəsləyən İbrahim xan öz istəkli oğlu Mehdiqulu ağanı Qarabağ qoşunu və bir neçə bəzadə ilə birlikdə padşah əsgərləri sırasında tapşırılan vəzifələri yerinə yetirmək üçün sərdarın hüzuruna göndərdi...Öz dövlətinə, gücünə və ölkənin çətin yollarına qürurələnən Mustafa xan bir neçə gün qürurla cavablar yazaraq itaətdən boyun qaçırdı. Lakin o, Mehdiqulu xanla Səlim xanın göstərişi ilə itaət edəcəyinə yalandan söz verdi, müqavilə və əhdnamə yazıb, üzdə Rusiya dövlətinin itaəti altına girdi [47, 155]. Məlumatlar da təsdiq edir ki, Sisianov bu yürüşü çox əhəmiyyətli sayırdı. Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək üçün

Şamaxı–Bakı–Dərbənd yollarını ələ keçirmək, bununla da Rusiyaya çıxış açmaq onun başlıca istəyi idi. Çar məmurlarından general Lazarevin general Knorriinqə 1801–ci ilin aprelində yazdığı raportundan məlum olur ki, qarabağlı İbrahimxəlil xan ilə şamaxılı Mustafa xan ittifaq bağlayanda Məhəmməd həsən xan, Şeyxəli xan və Qazıqumuk hakimi Xanbutay xan qüvvələrini birləşdirib Mustafa xanın üzərinə hücum edirlər. İbrahimxəlil xan isə 2000 nəfərlik dəstəni oğlunun rəhbərliyi ilə Mustafa xanın köməyinə göndərir [20, 116]. Qeyd etmək lazımdır ki, Şeyxəli xan həm də Fətəli şahın Bakı xanlığı ilə münasibətlərində şahı dəstəkləyir ki, Salyanı Mustafa xandan almaqda ona hərbi qüvvə ilə kömək etsin. Tarixi ədəbiyyatdan məlum olur ki, 1804–cü ildə Mustafa xan Səlim xanın qızı Asiya bəyim ilə evlənmişdi. Rusiya hakim dairələri Şəki və Şamaxı xanları arasında olan bu qohumluq münasibətlərindən istifadə edərək şəkili Səlim xanın vasitəsilə şamaxılı Mustafa xana təsir göstərməyə çalışırdı [20, 116]. Göründüyü kimi, çar məmurları həm də xanlıqlararası münasibətləri çox diqqətlə izləyir, lazımı məqamda bu münasibətlərdə gərginlik yaradırdılar.

“Akt”larda dərc edilmiş məlumatlardan göstərir ki, əldə edilmiş razılığa görə, Səlim xan P.D.Sisianovun göstərişi ilə Mustafa xanı inandırmalı və əmin etməli idi ki, Rusiyanın “himayəsində” olarkən heç kim heç nəyi ondan ala bilməz [66, sənəd 1288, 642]. N.F.Dubrovinin yazdıqlarına görə, şəkili Səlim xanın öz məqsədi var idi. O həm böyük qardaşı Məhəmməd həsən xanı, həm də Mustafa xanı hakimiyyətdən devirməyi Sisianovdan xahiş etmişdir [94, 407]. P.D.Sisianova isə belə bir müraciətin edilməsi xanlar arasında, xüsusilə Mustafa xan ilə Səlim xan arasında qarşıdurma yaratmaq üçün bir fürsət idi.

Məlumatlar göstərir ki, Fitdağ qalasında özünə sığınacaq tapan Şamaxı xanı Mustafa xan Rusiyaya tabe olmaq niyyətində deyildi. General Sisianov isə qalanı fəth etməyin çətin olduğunu və uzun müddət mühasirədə saxlamağın qeyri–mümkünlüyünü görüb, Mustafa xanı itaətə gətirmək üçün onunla siyasi danışıqlara başlamağı üstün tutur və bunun üçün müxtəlif yollar

axtarırdı [36, 108]. P.D.Sisianov Səlim xana əminliklə bildirdi ki, Mustafa xanın ərazilərini Rusiya silahının gücü ilə ələ keçirdikdən sonra Şamaxı xanlığının sahibi olacaq [66, sənəd 1306, 649]. Göründüyü kimi, Səlim xan ilə Mustafa xanın qohumluq əlaqəsi P.D.Sisianovu narahat edirdi. Buna görə də, Səlim xana Şamaxı xanlığında hakimlik vəd edərək, bu iki xanı bir-birinə qarşı qoymağa cəhd göstərməklə onları Rusiyaya qarşı zərərsizləşdirməyə çalışırdı.

Mənbələr göstərir ki, Sisianovun qızısqırdıcı siyasəti ilə, nəhayət ki, bu iki xan arasında münasibətlər gərginləşir. Belə ki, Səlim xan qızı Asiya bəyimi Mustafa xandan geri alır [66, sənəd 1323, 656].

1805–ci ildə Qarabağ və Şəki xanlığının işğal edilməsinə qədər Şamaxı xanlığının Rusiyaya tabe edilməsi haqqında danışıqlar gedirdi. Hələ 1801–ci ildə general Knorriq Mustafa xandan tələb edir ki, Ağa Məhəmməd xan Tiflisin işğalı zamanı ələ keçirdiyi 2 rus topunu geri qaytarsın. Daha sonra P.D.Sisianov Mustafa xana hədələyici məktublarını göndərməkdə davam edərək 1804–cü ilin yanvarında yazırdı ki, Salyanda tacirlərin mallarının yüklənməsinə bir şərtlə razı olar ki, o, Rusiyanın tabeliyinə keçməyə razı olsun [66, sənəd 1341, 661]. Rədd edilən tələblərin bir nəticə vermədiyini görəndə P.D.Sisianov “hiylə yolu” ilə Mustafa xanı dilə tutmağa başlayır. Mustafa xan isə özünün hazırlıq tədbirlərini görürdü. Həmin vaxt İran şahı Mustafa xana “yardımından” əl çəkmirdi. Tarixi ədəbiyyatdan məlum olur ki, Mustafa xanı Rusiya təcavüzündən xilas etmək, Bakını qorumaq üçün Abbas Mirzə tərəfindən Hüseynqulu xan Qacar, onun ardınca isə Təbrizin bəylərbəyi Əhməd xan Müqəddəm tərəfindən bəzi dəstələr və artilleriya göndərilir [20, 118].

Mustafa xan Rusiyaya münasibətində P.D.Sisianova yazırdı ki, keçmişdə onun babaları olan Şirvan xanları bütün Azərbaycana hakim idilər, deməli, rus komandanı Şəki xanlığını və digər yerləri də Şamaxı xanlığına qaytarmalıdır. P.D.Sisianov isə Mustafa xandan vaxtilə Qarabağdan Şamaxıya köçmüş əhəlinin geri qaytarılmasını təkidlə tələb edir [66, sənəd 1353, 668].

Sisianov Mustafa xana yazdığı növbəti məktubunda bildirirdi ki, “Siz İran şahından hədiyyə qəbul edirsiniz, mənimlə isə müqavilə imzalayırsınız” [110, 123]. Mustafa xan isə cavabında bildirirdi ki, birincisi, həmin hədiyyələr geri qaytarılmışdır, ikincisi isə həmin hədiyyələr mənə göndərilən zaman Şamaxı xanlığı Rusiya ilə heç bir müqavilə imzalamamışdı [66, sənəd 1355, 670].

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından aydın olur ki, Sisianov daha sonra 1805–ci il avqustun 15–də aşağıdakı məzmununda növbəti tələbləri göndərir:

1. Siz İrandan və ya hər hansı başqa bir dövlətdən asılı olmadığınızı etiraf etməli və Ali hakimiyyəti (çar Rusiyasını–C.Ə) tanımalısınız;

2. Qarabağdan olan bütün ailələri geri qaytarmalısınız;

3. Cavad ərazisini Qarabağ xanına qaytarmalısınız;

4. Ümumrusiya imperiyasına sadıq olmağınıza zəmanət kimi öz qardaşınız İsmayıl bəyi və uşaqlarını verməlisiniz;

5. Hər il xəzinəyə 8 min çervon pul ödəməlisiniz;

6. Həştərxandan Bakıya və oradan Gürcüstana gedən karvanların təhlükəsiz keçməsinə təmin etmək üçün sadıq məmurlar təyin etməlisiniz [66, sənəd 1348, 664].

Mustafa xan P.D.Sisianova yazdığı cavab məktubunda bildirirdi ki, o sakinlər ki, Qarabağdan köçüblər, geri qayıtmaq istəmirlər. Bir halda ki, Şamaxı da, Qarabağ da imperiyaya məxsusdur, mən əminəm ki, siz nə məni, nə də o sakinləri bir daha narahat edəcəksiniz. Cavad ərazisinə gəldikdə isə ora heç bir vaxt Qarabağ ərazisinə aid deyildi. Cavad keçidi Şirvanla Muğan arasındadır. Əgər kimsə, qarabağlı və ya başqa birisi mənə sübut etsə ki, Cavad nə vaxtsa Qarabağa aid olub, onda ixtiyar sizindir. Daha sonra, əgər xanlıq mənim hakimiyyətimdən çıxmışdırsa, hansı gəlirlə mən 8.000 çervon verə bilərəm [66, sənəd 1349, 665]. Beləliklə, məlumatlardakı “siyasət xətti” Mustafa xanın itatə gəlməsi üçün işlədilsə də, onu Kür sahilinə gətirmək mümkün olmadı. Məhz bu hal P.D.Sisianovu çox narahat edirdi. Tələblərin zahirən qəbul edilməsini bəhanə edən Sisianov 1805–ci ilin

noyabrın 31–də Şamaxı xanlığına yürüş edir. Yürüşə çıxmazdan əvvəl 29 oktyabrda general–mayor P.D.Nesvetayevə yeni qoşun verməkdən boyun qaçıraraq yazırdı: “...Mən qoşunları Şirvan xanını və Bakını qorxu altında saxlamaq üçün burada saxlamışam...Əgər Bakı alınsa və Şirvan əyaləti traktat ilə Rusiya təbəəliyinə keçsə, mən elə bu qış bircə Sevastopol alayını və 200 yegerlə...İrəvan üzərinə gedəcəyəm; indi isə görünür Bakı üzərinə getmək gərək olacaq” [17, 593]. Yuxarıdakı məlumatlar bir daha sübut edir ki, Şirvan və Bakı xanlıqlarını ələ keçirməklə ruslar əlverişli quru yollarına sahib olmaq istəyir, Şirvan hakimi Mustafa xan isə itaət etməkən boyun qaçırırdı [66, sənəd 1359, 1360, 1362, 1364, 671–673]. Rus qoşunlarını göylərə qaldırmaqdan həzz alan “Qarabağnamə” müəllifi Mirzə Adıgözəl bəy isə bununla bağlı yazır: “Şirvanlı Mustafa xanın ölkəsi, zəfər nişanlı rus qoşunlarının yolu üstündə idi. Buna baxmayaraq o, bu böyük dövlətin itaətini qəbul etməkdən boyun qaçırırdı. Düşməncilikdən dəm vurub ədavət yolunda sabitqədəm durdu. Cənab sərdar onu cəzalandırmağı və qəflət yuxusundan oyatmağı lazım bildi” [46, 83]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şamaxı xanlığının Rusiyaya təbə edilməsini təxirə salan bu inadkar xana qarşı yürüşdə rus qoşunları ilə yanaşı 1000 nəfərdən ibarət Qarabağ atlıları da iştirak edirdi. Rus hərbi hissələri həmin il dekabrın 11–də Ağsu şəhərinin 5 kilometrliyinə çatdılar. Bu vaxt Şamaxı xanı Fitdağ qalasında idi. Onun buraya sığınması birinci dəfə deyildi. Xanlar arasında gedən müharibələr, Ağsa Məhəmməd xanın apardığı dağıdıcı müharibələr və P.D.Sisianov ilə aparılan danışıqların nəticə verməməsi üzündən Mustafa xan Fit dağına çəkilərək orada möhkəmlənməyə çalışırdı. General P.D.Sisianov Mustafa xanı Kürəkçay sahilinə öz hərbi qərargahına dəvət etdiyi zaman Mustafa xan Fitdağ qalasından uzaqlaşmaq istəmədiyini bildirmişdir [21, 59].

Araşdırmalar göstərir ki, kiçik müharibələr istisna olmaqla, Şirvan hakimi Mustafa xan da Qarabağ və Şəki xanlığı kimi müqavilə ilə [66, sənəd 1366, 674] 1805–ci ilin dekabrın 27–də çar Rusiyası tərəfindən təbə edildi. Tarixi ədəbiyyatdan

məlum olur ki, Şirvan xanlığının ələ keçirilməsi nəticəsində ruslar Bakı və Talış xanlığını işğal etmək üçün quru yolu əldə etdilər. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından məlum olur ki, Şirvan xanlığını işğal edən Sisianov imperator I Aleksandra vaxt itirmədən Bakıya doğru hərəkət edəcəyini bildirdi [66, sənəd 1365, 674]. Beləliklə də, Kürəkçay andlaşmasının bəndləri burada da təkrar edilirdi. Şirvan xanlığı başqa dövlətlərlə əlaqə saxlamaq hüququndan imtina edir, öz xəzinə gəlirindən 8 min çevron Rusiyaya bac verməyi, rus ordusunun ərzağını ödəməyi və Şirvandan keçən yollarda əmin-amanlıq yaratmağı öhdəsinə alırdı [66, sənəd 1366, 674–677]. Göründüyü kimi, daha bir Azərbaycan xanlığı da çar Rusiyasının qurbanına çevrildi. Rusiya ilə müqavilə bağlanmasına baxmayaraq, Mustafa xan tabe olmaq istəmir, Fitdağ qalasına sığınaraq buranı xanlığın daimi mərkəzinə çevirmək niyyətindən əl çəkmir, yaranmış vəziyyətdən daim çıxış yolu axtarırdı. Deyilənləri dövrün sənədləri də təsdiqləyir. Belə ki, Mustafa xan beynəlxalq münasibətləri çox diqqətlə izləyir və qüvvələr nisbətinin beynəlxalq aləmdə nə vaxt Rusiya əleyhinə dəyişəcəyi anı gözləyirdi [67, sənəd 559, 305].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, XIX əsrin əvvəllərindən Qafqazı ələ keçirməyi qarşısına məqsəd qoyan çar Rusiyası Gəncə, Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqlarından sonra Naxçıvanı hədəf seçmişdi. Tarixi ədəbiyyatdan məlum olur ki, hələ 1804–cü ilin iyun ayında P.D.Sisianovun komandanlığı altında rus ordusu İrəvan qalasını mühasirəyə alarkən Xoy xanı Cəfərqulu xan da çox böyük fəallıq göstərmişdi. Knyaz Sisianov belə qərara gəlmişdi ki, İrəvan qalasını aldıqdan sonra orda və Eçmiədzin monastrında bir polk qoymaqla Naxçıvana getsin və şəhəri aldıqdan sonra orada da bir polk qoyub Gürcüstana qayıtsın [24, 72]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İran əleyhinə açıqdan-açığa siyasət yeritdiyinə görə Xoy xanlığının hakimi Cəfərqulu xanın ailə üzvləri Fətəli şahın yaxın silahdaşları tərəfindən əsir alınmışdı. Tarixi ədəbiyyatda göstərilir ki, guya Cəfərqulu xanın vəziyyətini bilən Kəlbəli xan ona məktub yazır və İrana, Fətəli şahın yanına gedəcəyini, onun oğlunu, arvadını

və qardaşını geri alacağını, hətta şahdan onun Xoy xanlığına qaytarılmasını xahiş edəcəyini bildirmişdi. “Akt”lardan aydın olur ki, yalnız bu şərtlə ki, ...ruslardan əl çəksin. Ancaq Cəfərqulu xan Rusiyaya meyl etdiyindən bu işə razılıq verməmişdi [67, sənəd 622, 340]. Məlumatlar dolayısı ilə də olsa, Naxçıvan xanı Kəlbəli xanın İrana meyl etməsini təsdiqləyir. Təbii ki, göstərilən bu hal çar Rusiyasının komandanlığını razı sala bilməzdi. Tarixçi alim F.Əliyev yazır ki, bu hadisədən sonra Sisianov Naxçıvan xanına etibarını tamamilə itirmişdi. İran dövləti ilə yaxınlığına görə, Sisianov Kəlbəli xanı özünün ən qəddar düşməni hesab edirdi. Naxçıvan taxtından uzaqlaşdırılmış Kəlbəli xanın əmisi oğlu Abbasqulu xan yaranmış vəziyyətdən istifadə etməyə cəhd göstərirdi...[24, 73]. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında bununla bağlı deyilir: “İbrahim xanın razılığı ilə Sisianov Qarabağ qəzasında yaşayan Naxçıvanın sabiq hakimi Abbasqulu xan Təbrizdən, Ordubaddan, Naxçıvandan və digər yerlərdən gələn tacirləri soyub talayır” [67, sənəd, 622, 340]. Abbasqulu xan yazdığı məktublarında Sisianovu inandırmağa çalışırdı ki, Kəlbəli xandan fərqli olaraq onun Fətəli şahla heç bir əlaqəsi yoxdur. Rus hakim dairələrində Fətəli şah sadəcə özünün əsl adı ilə-Baba xan adlandırıldığı üçün Abbasqulu xan da Fətəli şaha “Baba xan” deyərək rusların qılığına girməyə çalışırdı. O, məktubların birində yazırdı: “Cəfərqulu xanla müqayisədə mənim Baba xana münasibətim daha pisdir” [66, sənəd 1274, 635].

Sisianovun Naxçıvan üzərinə yürüş etmək fikrində olduğunu, lakin ərzaq və yem məhsullarının qıtlığı üzündən tərəddüd etdiyini bilən Abbasqulu xanın Sisianova göndərdiyi məktubda deyilirdi: “Yazdığınıza görə Naxçıvanda ərzaq və yem tapmaq çətindir. Lakin əlahəzrətin nəzərinə çatdırıram ki, Rusiya ordusunu lazım olan bir sıra ləvazimatla yanaşı 10 il müddətində hər cür ərzaqla təchiz edə bilərəm” [66, sənəd 1272, 634]. Məlumatlardan da görüldüyü kimi, Abbasqulu xan rus komandanlığına vəd verirdi. Təbii ki, öz maraqlarını da unutmurdu. Qeyd olunan bu hal onun Sisianova yazdığı məktublarının birində aydın görünür: “...Xahiş

edirəm ki, Naxçıvan xanlığına sahib olmaq üçün lütfən mənə fərman verəsiniz” [66, sənəd 1272, 635]. Lakin tək-cə fərmanla kifayətlənməyən Abbasqulu xan daha sonra Sisianovdan xahiş edir ki, ona kömək üçün rus mayorunun komandanlığı altında qoşun göndərilsin ki, “...tezliklə və birlikdə...Naxçıvana gedə bilsin...” [66, sənəd 1272, 635].

Lakin həmin dövrdə çoxsaylı İran ordusu Naxçıvanda yerləşdiyi üçün Sisianov rus ordusunun parçalanmasından ehtiyat edərək oraya qoşun göndərmədi. “Akt”larda bəhs olunan məsələ ilə bağlı oxuyuruq: “Bizim əleyhimizə olan kor Kəlbəli xanın qardaşı naxçıvanlı Abbasqulu xan Ağa Məhəmməd xanın dövründə Naxçıvanda hakim olmuş və sonra kor qardaşı tərəfindən qovulmuşdur. Hazırda o, Göyçə gölü yaxınlığında yüksək dağlıq hissədə yerləşən Sisyan adlanan kiçik qalada yaşayır və gözləyir ki, mənim göndərəcəyim 500 nəfərlik ordu və 4 topla, habelə öz adamları ilə Naxçıvanı tutsun. Lakin yollar qarlı və sıldırımlı dağlardan keçdiyi üçün may ayından əvvəl ora qoşun göndərmək mümkün deyil” [66, sənəd 1274, 635]. Məlumatlardan görüldüyü kimi, Naxçıvanın keçmiş hakimi ikiüzlü siyasət yeridir, rus qoşunlarının ali baş komandanı isə Naxçıvan üzərinə yürüş üçün məqam gözləyirdi. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından aydın olur ki, Sisianov 1805–ci ilin avqustun 14–də Naxçıvanın bütün ağsaqqallarına, mollalarına, bəylərinə məktub hazırlayaraq Naxçıvana göndərdi. Həmin məktubda deyilirdi: “İran rəislərinin..., etibarsız olduqlarını, hətta eyni dindən olmağınıza baxmayaraq, sizə əzab və əziyyət verdiklərini xatırlamağa ehtiyac yoxdur. Bu barədə misal gətirməyə də lüzum qalmır. Özünüz görmürsünüz ki, məkrli iranlılar Baba xanın oğlu Abbas Mirzənin göstərişi ilə Mustafa xanın qoşunları öz din qardaşlarını soyub qarət etdilər. Baba xanın xəyanətini irəvanlı Məhəmməd xanın başına gətirdiyi əhvalatdan gördünüz. O, məni satın iranlılara üz çevirdi. Nəticədə iranlılara etibar ediyinə görə xanlıqdan əli çıxdı. Həbs edildi və qarət olundu. Mənim bu günlərdə aldığım dəqiq məlumata görə o, özünün ağsaqqalları və yaxın adamları ilə birlikdə İrana sürgün ediləcək. Bax

budur iranlıların şərqli siyasətinin nəticələri. Başqa cür desək, onlar əvvəlcə baş tumarlayır, sonra isə ata-babalarının ev tikdikləri yerlərdən, becdiyi torpaqlardan adamları zorla ayırırlar. Əlbəttə, sizin üçün yaxşı olar ki, öz torpaqlarınızda qalıb, ata--babalarınız tərəfindən əkilmiş ağaclara tamaşa edəsiniz və iranlıların zorla sizi köçürüb başqa yerlərə aparmasına imkan verməyəsiniz. Siz orda da mal--dövlət sahibi olan kimi, hər şeyi əlinizdən alacaqlar. Əksinə, siz yumşaq ürəkli və insanpərvər böyük bir dövlətin himayəsi altında olsanız rəisi olduğum məğlubedilməz ordunun köməyi ilə günəş şüaları altında olanlar kimi qızına bilərsiniz. Mən Ümumrusiya dövlətinin imperatoru tərəfindən müdafiə ediləcəyinizə, xalqa həqiqi xoşbəxtlik gətirəcəyimizə, əmin-amanlığa və hüquqlarınızın qorunacağına zəmanət verirəm...” [66, sənəd 1276, 636]. Məktubun məzmunundan da görüldüyü kimi, Sisianov bir naxçıvan camaatının başına “ağıl qoyurdu”, əslində isə İrannın buradakı təsirini heçə endirməklə hadisələri qabaqlamaq və Kəlbəli xanın ünvanına hədələyici sözlər deyirdi. Daha sonra Sisianovun məktubunda deyilir ki, Rusiya qanunu və müqəddəs rus dövlətinin sərbəstliyi ondan ibarətdir ki, hər bir hökumətin sərbəst həyatı saxlanılsın, qorunsun və müdafiə edilsin. Əgər siz öz sakitliyinizi və xoşbəxtliyinizi qorumaq üçün bu imknadan istifadə etmək istəyirsinizsə, məsləhətim budur ki, şəxsən sizin xeyrinizə olaraq yüksək dərəcəli rəis Abbasqulu xanla birləşin, onunla birlikdə mənim vasitəmlə özünüə insanpərvər dövlətin simasında himayədar tapın. Kəlbəli xana gəldikdə isə görürsünüz ki, o nə qədər dağıntılar yaradıb, sizin çörəyinizi əlinizdən alır, sizi doğma torpaqlarınızdan köçürərək iki ildən artıqdır ki, mübarizə aparır. Mən müqəddəslərə and içirəm ki, sizin həyatınızın təhlükəsizliyi qorunacaq, eviniz və əmlakınız özünüzdə qalacaq, heç kim sizin dininizə, adətinizə toxunmayacaqdır. Çünki Rusiya imperiyasında dinlərə toxunulmur və hər bir xalqa azad şəkildə öz dini ayinlərini yerinə yetirmək imkanı verilir. Bundan başqa öz şəxsi məqsədləri üçün sizi soyub talayan İran rəislərinin zülmündən xilas olacaqsınız. Rusiya rəisləri isə öz

hakimiyyəti altında olan xalqların maddi–məişət vəziyyətinin yaxşılaşmasına çalışır, ticarətin inkişafına yardım göstərir. Naxçıvan diyarında bu imkandan istifadə edərək istədiyi qədər məhsul istehsal etməklə əhalinin daha da varlanması üçün şərait yarada bilər [66, sənəd 1276, 635]. Beləliklə, bir daha Sisianov işğalçı, mənfur rus qoşunlarını tərifləyib göylərə qaldırır, əsarət altında olan əhalinin gələcək firavanlığından ağız dolusu danışır.

Tarixi ədəbiyyatda belə bir fikir vurğulanır ki, birinci Rusiya–İran müharibəsi zamanı Rusiyanın bir–birinin ardınca qazandığı ciddi üstünlüklər və Fətəli şah və onun oğlu Abbas Mirzənin müharibənin başlanmasından sonra Azərbaycanda törətdikləri dağıntı və İran sərbazlarının Azərbaycandakı qarətləri Kəlbəli xanda Rusiyaya olan meyli gücləndirmişdi [24, 76]. Təbii ki, göstərilən bu hal Azərbaycanda xüsusi maraqları olan İran tərəfini qane edə bilməzdi. Fətəli şah yeni yollar fikirləşir, Kəlbəli xanı “yola gətirməyə” çalışırdı. Sisianovun ölümündən sonra rus ordusunun ali baş komandanı Qudoviçə general–mayor Portnyakinin 1806–cı il 14 noyabr tarixli məktubunda bununla bağlı deyilir: “Naxçıvanın sahibi Kəlbəli xan Tehrana getməsi barədə Baba xanın təklifini qəbul etməmiş, bununla da Baba xanı özündən narazı saldığı üçün şah zorla onu ələ keçirmək istəyir” [24, 78]. Məlum olduğu kimi, çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda bir–birinin ardınca qazandığı ciddi üstünlüklər təkcə İran və Türkiyənin deyil, Fransa və İngiltərənin də qəti etirazına səbəb olmuşdu. Həmin dövlətlərin hakim dairələri həm Türkiyə və həm də İrani öz xarici siyasətlərinin alətinə çevirməklə, onlardan Rusiyanın əleyhinə istifadə etməyə çalışırdılar. Məhz qeyd olunan bu hal, yəni çar Rusiyasının həm İran, həm də Türkiyə cəbhəsində müharibə aparması Naxçıvan xanlığına böyük müsibətlər gətirdi. Mənbələrdən məlum olur ki, yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Abbas Mirzənin qoşunları Naxçıvan ətrafında düşərgə salıb bu dövrdə Osmanlı qoşunlarının komandanı–Ərzurum paşası Yusiflə birləşib ümumi düşməne qarşı mübarizəyə hazırlanırdı...[67, sənəd 946, 544]. Mənbələrdə Naxçıvan xanlığı ətrafında yaranmış vəziyyət belə şərh edilir:

“...Şahzadənin (Abbas Mirzə nəzərdə tutulur–C.Ş.) Naxçıvanı təslim etmək haqqında Kəlbəli xana verdiyi tələb müvəffəqiyyət qazanmadı. Hüseyinqulu xanın hiyləsi nəticəsində Kəlbəli xan İrəvanda tutuldu, deyilənlərə görə şahzadənin yanına aparılacaq” [67, sənəd 1025, 599]. Göründüyü kimi, Naxçıvan ətrafında yaranmış vəziyyəti mənbələr də təsdiqləsə də, Naxçıvan xanlığını çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevirmək Sisianova nəşib olmamışdır.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili siyasi vəziyyəti rus işğalları üçün əlverişli şərait yaradırdı. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından məlum olur ki, Şirvan xanlığını işğal etdikdən sonra Sisianov imperator I Aleksandra vaxt itirmədən Bakıya doğru hərəkət edəcəyini bildirmişdi [66, sənəd 1365, 674]. Qeyd etmək lazımdır ki, Xəzərsahili vilayətlərin, o cümlədən liman şəhəri olan Bakı və Abşeron yarımadasının tutulması hələ I Pyotrun dövründən çar Rusiyasının müstəmləkəçi hərbi planlarına daxil idi və 1723–1735–ci illərin ilk uğursuzluğundan sonra bu planların yenidən reallaşdırılması üçün məqam axtarıldı. Bu məqam artıq yetişməkdə idi. Bakının Rusiya üçün əhəmiyyətini isə 1803–cü ilin 15 yanvarında Sisianov Bakıda olan İrandakı Rusiya səfiri Skibnevskiyə yazırdı: “...Bilirsinizmi, Bakı limanı Rusiya üçün nə qədər vacibdir. Öz təbii mövqeyinə görə şəhər öz limanı ilə birlikdə ilk əlverişli məqamda qoşunlarımız tərəfindən tutulmalıdır, tez və ya gec bu həyata keçirilməlidir” [66, sənəd 1496, 728]. Digər tərəfdən, 1802–ci ildə Həsənəli xan öldükdə Şeyxəli xan Dərbəndi yenidən Quba xanlığına birləşdirib, eyni zamanda Bakı xanlığına öz iddiasını irəli sürdükdə Sisianov bundan bərk hiddətlənərək Dərbəndi ələ keçirmək istəmişdi. O, 1803–cü ilin yanvar ayında qraf Vorontsova yazırdı ki, əlverişli vaxtda Dərbəndi tutmaq lazımdır, çünki bu ona verilmiş ümumi göstərişin planına uyğundur [65, sənəd 757, 578]. Beləliklə, məlumatlar da təsdiqləyir ki, Azərbaycanda geniş miqyaslı işğallar aparən Sisianov özünü özgə torpaqlarının “sahibi” hesab edir, bir güllə ilə iki dovşan vurmağa çalışırdı. Əldə

etdiyi qələbələr isə obrazlı şəkildə desək, Sisianovu məst etmişdi. Quba və Bakı xanlığının taleyini eyni vaxtda həll etməyə çalışırdı. O, Bakı üzərinə hücumu hazırlaşarkən, belə hesab edirdi ki, Kürəkçay sahilində İbrahimxəlil xanla traktatı şampən içə-içə bağladığı kimi irəli sürdüyü şərtlərə Hüseynqulu xanla da belə bir müqavilə imzalaya biləcəkdir. “Qarbağnamə” müəllifləri onun siyasətini tərifləyir, şəərəfsiz adını şöhrətləndirməyə səy göstərərək, ona haqq qazandırirlər.

Araşdırmalar göstərir ki, hələ 1805–ci ilin avqust ayında rus hərbi donanması Bakı limanına yaxınlaşmışdı. Hüseynqulu xan təslim olmaq tələbini rədd etdiyindən rus donanmasının komandanı general Zavalışın şəhəri atəşə tutmağa və mühasirəyə almağa başladı [42, 213]. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1803–cü ilin payızında bu planı ələ keçirməyi nəzərdə tutan Sisianov Xəzərdəki hərbi donanmanın onun ixtiyarına verilməsini çardan xahiş etdi və eyni zamanda bildirdi ki, 3 hərbi gəmi hazırlanması barədə göstəriş vermişdir. Onun istəyinə əməl edən I Aleksandr daha iki alay və hərbi xərclər üçün 100.000 rublu Sisianovun sərəncamına göndərdi [66, sənəd 1501; 1502]. Lakin 1803–cü ilin payızında Bakının işğalı baş tutmamışdı. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Sənədlərindən məlum olur ki, Şamaxını işğal edən P.D.Sisianov 1806–cı ilin fevral ayında özü böyük qoşun dəstəsi ilə Bakı ətrafına gəlib Zavalışının desant dəstəsi ilə birləşdi. Hüseynqulu xanla görüş ərafəsində ona məktub göndərib, onun qarşısında aşağıdakı hədələyici məsələləri qoymuşdu. Məktubda deyilirdi ki, Bakı xanlığında dini inam saxlanılır, Hüseynqulu xanın nəslə əsilzadə kimi tanınır, məhkəmə işlərində Bakı komendantının iştirakı olmalıdır, gömrükdən başqa digər gəlirlər Bakı xanlığında saxlanılır. Bakıda rus ordusunun evlə təmin olunması xanın öhdəsində qalır. Bakıdan neftin və duzun başqa yerə getməsinə Baş komandanın razılığı olmalı, Bakı xanı sadıqlıq kimi oğlunu girov verməlidir. Bakı xanı şərtləri pozarsa, onun hakimiyyətinə son qoyulacaqdır [66, sənəd 1511; 1516, 738–742]. Məlumatlardan da göründüyü kimi, Sisianov ənənəvi taktika ilə Bakı

xanlığının müstəqilliyinə son qoymaq istəyirdi. Lakin hadisələrin sonrakı axarı Bakının Sisianov tərəfindən alınmasını gözdə qoydu. Sisianovun irəli sürdüyü şərtləri qəbul edəcəyini bildirən Hüseynqulu xan 1806-cı ilin fevralın 8-nə görüş təyin etdi. Qala açarları Sisianova verilirəkən, o, xanın yaxın adamları tərəfindən öldürüldü [51, 59]. N.F.Dubrovin yazır ki, Sisianov İbrahim bəy, Elizbar Eristov isə Seyid bəy və Əmir Həmzə tərəfindən öldürüldü [94, 477]. Bəzi ehtimallara görə, Sisianov Şeyxəli xanın məsləhəti və hətta iştirakı ilə qətlə yetirilmişdir [104, 154]. Rus hakim dairələrinin etiraf etdiyi kimi Sisianovun öldürülməsi və Zavalışinin geri çəkilməsi Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı nüfuzuna mənfi təsir göstərdi. A.A.Bakıxanov isə yazır ki, Tarxu şamxalından başqa bütün xanlıqlarda üsyan başladı [19, 165]. Göründüyü kimi, işğal edilmiş Şimali Azərbaycan xanlıqları qısa zaman kəsiyində yadelli əsarətində yaşamağın nə demək olduğunu, müstəqillik arzularının puç olduğunu anlamışdılar. A.A.Bakıxanov daha sonra yazır ki, özünü Rusiyanın vassalı hesab edən və 1801-ci ildən general-leytenant rütbəsi daşıyan Talış xanı Mir Mustafa xan iranlıların tərəfinə keçərək ruslarla düşmənçilik etməyə başladı [19, 165]. Bütün bunlar Şimali Azərbaycan xanlıqlarında müstəqillik arzularını alovlandırırsa da, hadisələrin sonrakı gedişatı göstərdi ki, 1000 kilometrə yol qət edib yeni ərazilər tutan çar Rusiyanın bu istəkləri daha uzunmüddətli səciyyə daşıyır. Tezliklə çar Rusiyası vəziyyətə nəzarəti ələ ala bildi.

1806-cı ilin iyun ayında Bakıda öldürülmüş Sisianovun yerinə İ.V.Qudoviç təyin edildi. Qafqazdakı rus qoşunlarının yeni komandanına tapşırıldı ki, o təkəcə rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdakı mövqeyini möhkəmlətməklə kifayətlənməyib, Azərbaycan xanlıqlarının hamısını zəbt edərək ərazilərini rus torpaqlarının tərkibinə əlavə etsin.

Mənbələrdən aydın olur ki, 1806-cı ilin yazında Qafqazda baş verən hadisələrdən istifadə edən Qacar qoşunları rusları Azərbaycandan qovub çıxarmaq üçün iki istiqamətdə hücumla başladılar. Birinci dəstə tezliklə Şuşa yaxınlığına çatıb burada

düşərgə saldı, ikinci dəstə isə Ağsuya gəlib çıxdı. Qacar qoşunlarından bir hissəsini öz yanına dəvət edən Şeyxəli xan Hüseynqulu xanla birlikdə Abbas Mirzənin yanına getdi [19, 168]. S.Əliyarlının redaktorluğu ilə işıq üzü görmüş “Azərbaycan tarixi”ndə bununla bağlı yazılır: “Sisianovun ölümündən sonra bu bölgələrdə vəziyyət İranın xeyrinə dəyişmişdi. Rus qoşunu hətta gəldiyi quru yolu ilə geriye dönmək imkanını itirmişdi... Ancaq bu durum çox çəkmədi. Yeni təyin edilmiş komandanlıq İran qoşunlarının əl-qol açmasına burada da imkan verməməyə çalışırdı. Ruslar ciddi bir müqavimət ilə qarşılaşmadan iyunun 22-də Dərbəndi ələ keçirdilər. Amma burada çox ləngidilər. Bakının İran qoşunları tərəfindən tutulması qorxusu yarandı. Buna yol verməmək üçün rus birləşməsi Dərbəndən buraya yola düşdü. General Qlazenapı əvəz edən general Bulqakov Quba məsələsini sonraya saxladı. Hüseynqulu xanın İrana qaçması 1806-cı ilin oktyabrın 3-də Bakının da müqavimətsiz ələ keçməsi ilə qurtardı. Bakı işğal olunaraq xanlıq ləğv edildi. Bulqakov buradan Qubaya döndü. Bakıda bir batalyon və Bakı limanında hərbi donanma saxlayan Bulqakov noyabr ayının 11-də Qubaya doğru hərəkət etdi. Rus qoşunlarının yaxınlaşmasından qorxan Quba şəhərinin əhalisi Şeyxəli xanın başçılığı ilə dağlara çəkildi. Rus qoşunları boşalmış şəhərə daxil oldular” [42, 215]. Bulqakov general Qudoviçdən Quba xanlığını dərhal ləğv etmək, ən etibarlı bəyləri öz tərəfinə çəkib daxili idarəetməni və gəlirlərin toplanmasını həmin bəylərə tapşırmaq və ştab-ofiserin başçılığı ilə orada iki kazak polku saxlamaq haqqında göstəriş aldı [113, 46].

Bakı və Quba xanlığı ləğv edildikdən sonra rus qoşunları komandanlığı Sisianovun öldürülməsilə əlaqədar Rusiyanın düşməni hesab olunan Hüseynqulu xana “sığınacaq verdiyinə görə” Lənkəran xanlığının müstəqilliyinə son qoymağı qərara aldı. Bu hadisə ilə əlaqədar, general Qudoviç Sisianovun “qatili” Hüseynqulu xana sığınacaq verdiyi üçün Mir Mustafa xanı ittiham etdi və xandan 2 min ailəni Şamaxılı Mustafa xana qaytarmağı tələb etdi: “Salyanın kimə mənsub olmasına gəlincə isə, bildirirəm ki, bu ərazi heç vaxt Şeyxəli xanın mülkü

olmamışdır və o, 10 dəfə imperatora olan sədaqətini pozmuş, Hüseynqulu xana kömək etməklə Rusiyaya qarşı hərəkət etmiş olduğundan Salyan heç vaxt ona mənsub olmayacaq. Mustafa xanın imperatorun əbədi təbəəliyinə keçməsindən sonra salyan onun əbədi və nəslə mülkiyyətinə verilmişdir” [67, sənəd 670, 360–361]. Digər məktubunda isə Qudoviç Mir Mustafa xandan tələb etdi ki, əgər Şeyxəli xan onun ərazisində görünərsə, nəinki ona sığınacaq verməsin, hətta hər cür vasitə ilə onu tutub Rusiya dövlətinə təhvil versin [67, sənəd 671, 361]. Əgər sən Şirvan, Muğan, Rudbar tayfalarının bizə qoşulmasına könüllü icazə versən və Rusiya dövlətinə tabe olsan, belə əlaqə bizim arzumıza həqiqətən uyğun gələr. Lakin əgər razı olmasan mən qanaxıdan xəncərimlə sənə qarşı və əmin uşaqlarından başqa 300 şəxsən boynunu vuracağam, həmçinin bütünlüklə ölkənin darmadağın edilməsinin qarşısını ala bilməyəcəyəm...[38, 34]. Məlumatlardan görüldüyü kimi, rus qoşunlarının komandanlığı Lənkəran xanlığını işğal etmək üçün müxtəlif üsulları “sınaqdan keçirirdi”. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, Lənkəranlı Mir Mustafa xan birinci Rusiya–İran müharibəsi dövründə tərəflərin qazandığı üstünlüklərə diqqət yetirirdi, yəni Rusiya qələbə qazananda Mir Mustafa xan Rusiya ilə münasibətləri yoluna qoymağa çalışır, əksinə qacarlar üstünlük əldə edəndə İrana meyl edir və bununla da xanlığın müstəqilliyini qorumağa çalışırdı. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Sənədlərindən məlum olur ki, I Rusiya–İran müharibəsi dövründə Lənkəran xanlığı çar Rusiyasının planlarında ikinci dərəcəli yer tuturdu. Qacarlar dövləti bu xanlığa müstəqil deyil, özünün bir əyaləti kimi, Rusiya isə hələlik ona sözdə “müstəqil”, lakin imperatorun himayəsində olan bir xanlıq kimi baxmışdır. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Sənədləri deyilənləri bir dahı təsdiqləyir: “Lənkəran xanlığının Qacarlar tərəfindən təhdid edildiyini görənlər rus məmurları xanı müdafiə etmək üçün hərbi gəmilər və bir qədər quru qoşunu göndərməyi qərara aldılar. 1810–cu ilin oktyabrında xanlığı qorumaq üçün onun sahillərində 24 funtluq korronadalarla silahlandırılmış 2 briq var idi və əlavə olaraq xanlığa hərbi gəmilərin göndərilməsi nəzərdə

tutulmuşdu” [68, sənəd 908, 597–598]. General Tormosov məlumatında Mir Mustafa xanın sədaqətinə etibar etmədiyini də vurğulayır. Generalın fikrincə, Mir Mustafa xan onu öz tərəfinə çəkmək istəyən Fətəli şahın hiyləgər siyasətini də yaxşı başa düşdüyündən, xanın şahın təklifinə müsbət cavab verməməsi onun Rusiyaya sədaqətindən deyil, daha çox qorxusundan irəli gəlirdi [68, sənəd 1156, 760–761]. Təsadüfi deyil ki, Mir Mustafa xanın ikili siyasət yeritdiyini general Tormosov da hiss etmiş, zaman keçdikcə xanın əsl hisslərinin üzə çıxacağını vurğulamışdı. Mir Mustafa xanın rus dəniz zabitlərini həmişə gizləndə və daxili sarayda qəbul etməsi də general Tormosovun diqqətindən yayınmamışdı [68, sənəd 1147, 750].

Məlumdur ki, 1812–ci ilin əvvəllərində 20 minlik Qacar ordusu Qarabağa soxuldu. Bununla əlaqədar olaraq, 1812–ci ilin yanvarın 12–də Mir Mustafa xan mirzəsini kapitan Vesvolovun yanına göndərərək düşmənin hər tərəfdən ona hücum etməyə hazır olduğunu bildirdi [69, sənəd 208, 144]. Dövrün mənbələrindən əldə edilən məlumatlara görə, kapitan Vesvolov Mir Mustafa xana kömək məqsədilə xeyli canlı qüvvə göndərdi [69, sənəd 208, 144]. Qeyd etmək lazımdır ki, 1812–ci ilin aprelində Rusiya hökuməti İrana sülh müqaviləsinin yeni bəndlərini təklif etdi. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Sənədləri göstərir ki, Rusiya dövlətinin sərhədləri güc hesabına, eləcə də könüllü tabe olmuş əraziləri əhatə edir. Lənkəran xanlığı imperatorun himayəsi altında olan bitərəf xanlıq elan edilir [69, sənəd 797, 649–650]. Burada bir maraqlı nüansı da vurğulamaq lazımdır. General Rtişşevin 1812–ci il 19 mart tarixli məlumatında bildirilir ki, İran ilə Rusiya arasındakı danışıqların digər səbəbləri ilə yanaşı demək olar ki, əsas maneə Lənkəran xanlığı olmuşdur. Rtişşevə görə, bu xanlıq haqqında razılaşma əldə edilməzsə, iki dövlət arasında müharibə yenidən başlanı bilərdi [69, sənəd 709]. Məlumatlardan belə məlum olur ki, Rusiya bu xanlığı onsuz da öz ərazisi hesab edir və bunun gerçəkləşmə zamanını nisbi sayır, buna görə də vaxtından əvvəl hərəkət edib, heç bir itki vermək istəmirdi. Lakin bütün deyilənlərə baxma-

yaraq çar generalları bu xanlığın da işğalını “sürətləndirməyi” məqbul variant kimi nəzərdən keçirirdilər. “Akt”larda dərc edilmiş sənədlərdən məlum olur ki, 1812–ci ilin dekabrın 31–dən yanvarın 1–nə keçən gecə Kotlyarevskinin komandanlığı altında olan rus qoşunları qəti həmlə ilə Lənkəran qalasını almağı, Qacar qoşunlarını geri oturmağı planlaşdırmışdı. Rus əsgərləri heç kimə aman vermədilər. Qalanın müdafiə dəstəsinin başçıları Sadiq bəy Qacar və Məhəmməd bəy Qacar şəhid oldular. Qalanın içərisində və divarlarında 2.500 nəfər məhv edildi. Rusiya tərəfdən isə 16 zabit, 325 sırayı öldürülmüş, 25 zabit, 584 sırayı yaralanmışdı. Həmçinin podpolkovnik Uşakov öldürülmüş, Kotlyarevski 3 ağır yara almışdı [69, sənəd 853; 854, 700]. Beləliklə, qanlı döyüşlərdən sonra Lənkəran xanlığı rus qoşunları tərəfindən işğal edildi. Dövrün sənədlərindən məlum olur ki, qələbədən sonra general Kotlyarevski Qarabağa qayıtmış, Lənkəran qalasında isə kapitan Vesvolovun başçılığı ilə Xəzər dəniz taborundan və Troitski piyada alayının iki bölüyündən ibarət dəstə qoymuşdu [69, sənəd 853; 854, 700].

Göründüyü kimi, I Rusiya–İran müharibəsi dövründə Şimali Azərbaycan xanlıqlarının əksəriyyəti rus qoşunları tərəfindən işğal edilmişdi.

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından bəlli olur ki, 1806–cı ilin dekabrında Osmanlı dövlətinin Rusiyaya müharibə elan etməsi Rusiyanın Cənubi Qafqazda vəziyyətini xeyli ağırlaşdırmışdı. Qudoviçin İran tərəfinə göndərdiyi məktubda Rusiya və İran arasında sərhəd xəttinin Kür və Araz çaylarından keçdiyi təklif edilirdi [67, sənəd 831, 456]. Göründüyü kimi, çar hökumətinin iştahası daha geniş ərazilərə istiqamətlənmişdi. Çar hökuməti I Rusiya–İran müharibəsi dövründə “müvəffəqiyyətsiz qalmış ərazi məsələlərini” II Rusiya–İran müharibəsinin gedişində reallaşdırmaq istəyirdi. Belə ərazilər sırasında isə mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən İrəvan və Naxçıvan xanlıqları dururdu.

III FƏSİL

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN XANLIQLARININ MÜSTƏQİLLİYİNƏ SON QOYULMASI VƏ AZƏRBAYCANLI ƏHALİYƏ QARŞI HƏYATA KEÇİRİLƏN MİLLİ, DİNİ VƏ SİYASİ BƏRABƏRSİZLİYİN QAKA–da ƏKS OLUNMASI

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istila edilməsinin gedişində yeni inzibati sistemi yaradılmağa başladı. Rus qoşunlarına müqavimət göstərən xanlar hakimiyyətdən məhrum edilir, xanlıqlar isə başda komendant olmaqla dairə və əyalətlərə çevrilirdilər. Komendantlar Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı tərəfindən mayor və daha yüksək rütbəli rus zabitlərindən təyin olunurdu. Məsələn, Gəncə xanlığı hərbi cəhətdən tabe edilən kimi, ləğv edildi; onun yerində başında rus zabiti dayanan hərbi dairə yaradıldı. Bakıda da elə belə olmuşdu. Bəzi hallarda komendant idarə sistemi tətbiq edilməzdən əvvəl qısa müddətə keçid sistemi yaradıldı. Quba xanlığı 1806–cı ildə işğal edildikdən sonra rus hərbi dairələrinin nəzarəti altında yerli bəylərdən–naiblərdən təşkil olunmuş müvəqqəti orqan tərəfindən idarə olunan əyalətə çevrildi. Yalnız 1810–cu ildə hakimiyyət komendanta verildi. Ölkənin yerdə qalan hissəsində–Qarabağ, Şəki, Şirvan və Lənkəran xanlıqlarında işğalın birinci mərhələsində əvvəlki sistemi və idarə aparatı saxlanılmışdı. Bu xanlıqlar Rusiyaya ikitərəfli (dövlətlərarası) müqavilə əsasında, silahlı qüvvə tətbiq edilmədən ilhaq edilmişdi. Məhz buna görə də onlar özlərinin siyasi statusları ilə fərqlənirdilər: adları çəkilən xanlıqlar Rusiya imperiyası sistemində asılı dövlət qurumları vəziyyətində idilər. Xanların daxili idarəçilikdə hüquqları əvvəlki həcmdə saxlanılsa da, onların səlahiyyət və hakimiyyətləri xeyli dəyişikliyə məruz qalmaqla məhdudlaşdırıldı. Belə ki, xanlıqların ərazisində rus hərbi qüvvələri yerləşdirilir, hakim vassaların özləri isə çar generalları siyahısına daxil edilir və

Qafqazdakı hərbi məsələlər üzrə baş komandanın tapşırıqlarını yerinə yetirirdilər. Bununla belə, 20-ci illərə yaxın çarizm öz vassalarının xidmətindən imtina etməyi lazım bildi və bütün xanlıqlar ləğv edildi. Şəki xanlığında 1819-cu ildə [69, sənəd 672, 563–566; 72, sənəd 1208, 807–808; sənəd 1191, 796], Şirvan xanlığında 1820-ci ildə, Qarabağ xanlığında 1822-ci ildə, Lənkəran xanlığında 1826-cı ildə köhnə idarəçilik ləğv edilərək, komendantlıqlarla əvəz edildi [15, 76].

Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, Qafqazın ali baş komandanı təyin edilməsi ilə İ.V.Qudoviçə Şimali Azərbaycan ərazisində “yarımçıq qalmış ərazi məsələlərini” həll etmək tapşırığı verilmişdir. Əsas hədəf isə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının zəbt edilməsi və Rusiya imperiyasına qatılması idi.

Məlum olduğu kimi iki cəbhədə müharibə aparmağın çətinliyini nəzərə çar hökuməti danışıqlar aparmaq üçün kapitan Stepanovu İrana göndərmişdir. Cənubi Qafqazı güzəştə getmək istəməyən İran tərəfi isə kapitan Stepanovun sülh təkliflərini qəbul etməmişdir. (**Qeyd:** bu təkliflərdə iki ölkə arasında sərhəd xəttinin İrəvan xanlığı da daxil olmaqla Kür və Araz çaylarından keçməsi nəzərdə tutulurdu–C.Ə.)

Rus qoşunları bundan bir bəhanə kimi istifadə edərək 1808-ci ilin baharında İrəvan istiqamətində yenidən hücum keçdilər. İrəvanı ələ keçirmək üçün uzun müddət hazırlıq görmüş rus qoşunları İrəvan, Qars və Axalsix tərəfdən İran və Türkiyə qoşunlarının gözlənilməz hücumlarının qarşısını almaq üçün Pəmbəkdəki Qarakilsə, habelə Dərəbaş, Hamamlı, Qacarabad, Gümrü kimi yerlərdə istehkamlar inşa etmişdilər. 1808-ci ilin sentyabrında Qudoviç Pəmbəkdən 6 minlik qoşun və 12 topla İrəvan istiqamətində hərəkət etdi. N.F.Dubrovinin məlumatında isə rus qoşunlarının tərkibi 240 zabit və 7506 süvari əsgərdən ibarət olduğu qeyd edilmişdir [97, 209]. Tarixi ədəbiyyatda 500 nəfərdən çox erməni süvarisinin işğalçı orduya qoşulduğu, “Akt”larda isə ermənilərin Rusiya hakim dairələrinə müxtəlif məzmunlu məktublar göndərtdiyi, onları özlərinin “xilaskarı” hesab etdiyi, rus qoşunlarının İrəvanın işğalına

şirnikləndirdiyi və səbirsizliklə yolunu gözlədikləri əksini tapmışdır [66, sənəd 1258, 627]. Beləliklə, bir daha məlum olur ki, Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirilən işğallarda təcavüzkar rus orduları və mənfur ermənilərin öz maraqları var idi. Əgər Rusiya Türkiyə və İran sərhədində özü üçün möhkəm sədd yaratmaq istəyirdisə, ermənilər isə “yolunu səbirsizliklə gözlədikləri rus qoşunlarının himayəsi” sayəsində dövlət sahibi olacaqlarına can atırdılar. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından agah olur ki, Rusiya dövlətinin İrəvan xanlığını işğal etmək niyyətindən əl çəkməyəcəyini bilən Hüseynqulu xan Qacar hakimiyyətə gələn kimi dərhal müdafiə tədbirlərinə 1806–cı ilin dekabrında Zəngi çayından başlayaraq İrəvan qalasının ətrafındakı xəndəyi daha da dərinləşdirmiş, qalanı müdafiə edən qoşunların sayını artırmağa başlamışdır [67, sənəd 424, 232]. Mənbələrdən o da məlum olur ki, rus qoşunlarının İrəvana hücumu ərəfəsində xan artıq İrəvan qalasını fransız mühəndislərinin köməyi ilə Avropa üslubunda yenidən möhkəmləndirdi. İrəvanın qalın qala divarlarının çöl tərəfində səngərlər qazıldı və bu səngərlərə toplar düzüldü. Döyüşlərdə fığas adlı xüsusi bombalardan istifadə olunurdu [67, sənəd 467, 254]. Qudoviçin mərkəzə göndərdiyi məktublarından məlum olur ki, fransız mühəndisləri Üçkilsə monastrını da möhkəmləndirməklə məşğul olurdular. Hətta, fransızlar Qudoviçdən İrəvan diyarından çıxmasını tələb edirlər. O yazır: “... Mən qoşunlarımla Pəmbək istiqamətində hərəkət edərək İrəvan sərhədlərinə yaxınlaşmazdan əvvəl fransızlar öz mühəndis və zabitlərini...İrəvan qalası və Üçkilsə monastrını möhkəmləndirmək üçün göndərmişlər” [20, iş 4265, v. 17–18]. Digər bir məktubunda isə Qudoviç bildirir ki, “fransızlar məndən İrəvan vilayətini tərk etməyi tələb edirlər, halbuki bu yerlərə mən silah gücü ilə sahib olmuşam” [14, F. 2, s. 168, 6–72]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 1807–ci ilin mayın 4–də Fransa və İran arasında bağlanmış müqavilənin şərtlərinə əsasən Fransa İranın ərazisini qorumağı, Gürcüstanın İrana tabe olmasına nail olmağı, habelə Gürcüstanı rüslardan “təmizləməyi” öhdəsinə götürür, həmçinin İrəvanı silahla təmin etməyə və qoşunu

yenidən qurmağa söz verirdi [23, 126].

Sənədlərdən məlum olur ki, İrəvan qalası Avropa hərbi qaydaları üzrə möhkəmlənmiş, iki divarı, xəndəyi və torpaqdan düzəldilmiş səddə malik idi. Təpənin üstünə əvvəllər burada yerli hərbiçilər tərəfindən tətbiq edilməyən Kirteçlə işləyən toplar qoyulmuşdur. İrəvanlılar fuqas bombalarından istifadə edirdilər ki, bu da fransız mühəndislərinin fəaliyyətinin bəhrəsidir [67, 254]. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının sənədlərindən məlum olur ki, Hüseynqulu xanın İrəvan ətrafında möhkəm müdafiə tədbirlərinə baxmayaraq 1808-ci ilin sentyabrın 30-da ermənilərin yardımı ilə Üçkilsə rus qoşunları tərəfindən işğal edildi [67, sənəd 453, 243]. Artıq oktyabrın 3-də Qudoviçin komandanlıq etdiyi rus qoşunları Zəngi çayını keçərək İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Qudoviç şəhər əhalisindən və İrəvan qalasının komendantı Həsən xandan təslim olmağı tələb etdi. Qraf Qudoviç əvvəlcə oktyabrın 4-də İrəvan əhalisinə məktubla müraciət edərək onları könüllü şəkildə təslim olmağa çağırırdı, özlərinin və əmlaklarının toxunulmazlığına söz verdi. Məktubda daha sonra deyilirdi: "...İrəvanın əvvəlki müvəffəqiyyətsiz mühasirəsindən (1804-cü il C.Ə.) nümunə götürməyin, onda vəziyyət tamamilə başqa idi, indi başqadır. ...tabeliyimdəki qoşunla nəinki İrəvan qalasını məhv edərim, hətta İrəvanı belə keçərəm" [67, sənəd 443, 237]. Göründüyü kimi, çar generalı lovğalanaraq irəvanlıları təslim olmağa çağırırdı.

İlk döyüşdə rus qoşunlarına məğlub olan Hüseynqulu xan da öz növbəsində bir sıra tədbirlərə əl atdı. Tarixi ədəbiyyatdan məlum olur ki, xanın əsas məqsədi rus qoşunlarına kənardan qəfil zərbələr endirməklə onları İrəvanın mühasirəsindən uzaqlaşdırmaq idi [34, 308]. Lakin Qudoviç general-mayor Portnyaginın başçılıq etdiyi hərbi hissəni Hüseynqulu xanı təqib etmək üçün göndərərək onun planını baş tutmağa qoymadı. "Akt"lardan aydın olur ki, oktyabrın 7-də gecə polkovnik Simonoviçin başçılıq etdiyi dəstə qalanın şimal tərəfində yerləşən Təpəbaşını, Borşovun dəstəsi Zəngi çayını keçərək qalanın cənub-qərbindəki Mağtəpə kurqanını, mayor Buxvotso-

vun dəstəsi isə qalanın cənub–şərqində yerləşən, ətrafı bağlarla əhatə olunmuş Muğanlıtəpə kurqanını ələ keçirə bildi [67, sənəd 453, 244–245]. Mənbə göstərir ki, İrəvan qalasını ələ keçirə bilməyən Qudoviç növbəti dəfə hədələyici və şirnikləndirici məktubla qalanın komendantı Həsən xana müraciət edir. Həmin məktubda isə Qudoviç Hüseynqulu xanı məğlub etdiyini, qala müdafiəçilərinə heç bir kömək gəlməyəcəyini bildirdi. Qalanı könüllü təslim edəcəyi halda isə Həsən xanın azad buraxılacağı, Arızı keçməyə icazə veriləcəyi, əgər qalmaq istəsə, İrəvan qalası və şəhəri istisna olmaqla, bütün xanlığın hakimi təyin olunacağına Rusiya imperatoru adından söz verilmişdi [67, sənəd 447, 239–240]. Tarixi ədəbiyyatda isə qeyd olunur ki, Həsən xanın oktyabrın 21–də general Qudoviçə göndərdiyi cavab məktubunda qalanı heç bir zaman təslim etməyəcəyini bildirmişdi [127, 473]. Məlumatlar da təsdiqləyir ki, işğalçı qoşunlar ciddi dirənişlə qarşılaşmışdılar. İrəvanlıların inadkarlığı qarşısında qalan Qudoviç İrəvan qalasının komendantı Həsən xanla yenidən danışıqlara başladı və ona şirnikləndirici məktubla müraciət etdi. Əvvəlki məktublardan heç nə ilə fərqlənməyən bu məktubda da dəfələrlə “möhtərəm komendant” [67, sənəd 458, 248–249] ifadəsinin işlədilməsi taktiki bir gediş hesab olunmalıdır. Qudoviçin təslim olmaq tələblərinə cavab olaraq, qala komendantı çar zabitinə yazırdı: “Nə olursa–olsun biz sizinlə nəinki qalanın içində, eləcə də açıq düzdə vuruşmağa hazırıq. Məlumunuz olsun ki, qala qarnizonu bu barədə artıq öz qərarını verib” [67, sənəd 460, 249–250]. Yeri gəlmişkən, İrəvan xanının qardaşı Həsən xanın qəhrəmanlığını, hətta, erməni müəlliflərinin özləri də etiraf edirlər. Baş komandanın qalanı təslim etmək tələbinə cavab olaraq Həsən xan yazırdı: “... Tələb edirsiniz ki, İrəvan qalasını könüllü təslim edim, əvəzində isə İrəvan xanlığını mənə verəcəksiniz. Əgər bu cür əməl yaxşıdırsa, onda siz İran hokmdarına qulluq edin ki, əvəzində İrəvan, Təbriz və başqa xanlıqları alarsınız” [127, 473]. Təbii ki, bu hal rus qoşunlarını razı sala bilməzdi. Digər tərəfdən mühasirənin uzanması, soyuqların düşməsi və ərzaq çatışmazlığı

rus qoşunlarının vəziyyətini getdikcə çətinləşdirirdi. İrəvan qalasına hücum planlaşdırılırdı.

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından aydın olur ki, İrəvan qalasına hücum 1808–ci ilin noyabrın 17–si səhər saat 5–ə təyin edilmişdi. Qalaya hücum edən rus qoşunlarının sayı 4645 nəfər idi. Rusiya imperiyasının Xəzərsahili vilayətlərə yürüşünə dair dəyərli məlumat verən P.Q.Butkovun tədqiqatlarından məlum olur ki, hücum başlanan kimi irəvanlılar top atəşləri ilə rusları geri oturdular. Rus qoşunlarının hazırladığı nərdivanlar qalaya daxil olmağa kifayət etmədi. Nəhayət, 1000 nəfərə yaxın itki verən rus qoşunları hücumu dayandıрмаğa məcbur oldu [83, 390]. “Akt”larda dərc edilmiş məlumatda isə rus qoşunlarından 17 zabit, 269 əsgərin məhv edildiyi, 64 zabit və 829 əsgərin yaralandığı qeyd olunur [67, sənəd 467, 256]. Bəhs olunan mənbə daha sonra yazır ki, şəhərə daxil ola bilməyəcəyinə əmin olan Qudoviç noyabrın 30–da səhər tezdən İrəvanın mühasirəsindən əl çəkərək rus qoşununa Tiflisə qayıtmaq haqqında əmr verir. Dekabrın 1–də Naxçıvanda möhkəmlənən rus qoşunları da oranı tərk etməli oldu [67, sənəd 895, 509–510]. N.F.Dubrovinin məlumatları da irəvanlıların bu döyüşdə rus qoşunları üzərində parlaq qələbə çaldıqlarını təsdiq edir. Onun yazdığına görə, rus ordusunun alayları elə vəziyyətə düşdü ki, təkrar hücum haqqında düşünməyə belə dəyməzdi [97, 224]. Məlumatlardan da göründüyü kimi, çar generalı Qudoviç İrəvan ətrafında rüsvayçı şəkildə məğlub olaraq geri çəkildi. Və bu, bir daha vətənin yağı tapdağına düşməsinə imkan verməyən xalqın–azərbaycanlıların, irəvanlıların fədakarlığını ortalığa qoydu.

İrəvan ətrafında məğlubiyyətə uğramış rus qoşunlarının itkisinin Qudoviçin çara göndərdiyi raportunda az göstərilməsi də diqqət çəkən məqamlardadır. Bu məlumatda guya Rusiya tərəfindən 17 zabit və 269 əsgərin öldürüldüyü, 64 zabit və 829 əsgərin isə yaralandığı göstərilirdi [67, sənəd 467, 256].

Mənbələrdən məlum olur ki, İrəvanı ələ keçirmək ümidindən əli üzülən Qudoviç Naxçıvandan geri çəkilən Nebolsinə rus qoşunları ilə getmək istəyənləri (Azərbaycana xəyanət

etmiş ermənilər nəzərdə tutulur–C.Ə.) Qarabağa aparmağı tapşırırdı [67, sənəd 462, 250–251]. Beləliklə məlumatlar da təsdiqləyir ki, rus qoşunlarının uğurlarında ermənilərin də payı az olmamışdır. Belə ki, ermənilər casusluqla məşğul olmaqla özləri üçün “lazımı zamanın” yetişəcəyinə ümid edirdilər.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı uğursuzluqları regionda ingilislərin fəallaşmasına səbəb oldu. Rusiya imperiyasının əleyhinə kampaniyaya başlamaq istəyən ingilislər İrəvanın xarici siyasətində mühüm ro oynamağa başladılar. Bu məqsədlə ingilis hərbi mütəxəssislərinin bir dəstəsi Türkiyə ərazisindən İrəvana gəldi. Onların təkidi ilə İrəvan xanı Hüseynqulu xan 20 minlik qoşunla Türkiyə ərazisindən Gürcüstana hücum etdi. Lakin o, bu yürüşdə uğurlu nəticə əldə edə bilmədi [68, sənəd 1112, 725]. V.A.Potto yazır ki, 1810–cu ilin aprelinde şahın təklifi ilə Əskəranda Rusiya ilə İran arasında danışıqlar başlandı. Danışıqlarda Rusiya Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını, İran isə Lənkəran xanlığını tələb edirdi [124, 160]. Mənbələrdən məlum olur ki, danışıqların aparıldığı dövrdə Rusiya İrəvan xanını öz himayəsinə girmək üçün müxtəlif metodlara əl atırdı. Baş komandanın belə yürüşlərdən birinə hazırlaşan Lisaneviçə verdiyi göstərişdə deyilirdi: “Bu ekspedisiya ilə onlara qarşı güclü dəhşət və dağıntılar törədin ki, bu, heç vaxt onların yadından çıxmasın. Bacardıqca çoxlu ailə əsir götürün” [69, sənəd 170, 120]. Adı çəkilən mənfur tapşırıq Corayevə də verilmişdir [68, sənəd 666, 478]. “Akt”ların məlumatı göstərir ki, 4 tabor və 200 atlı ilə qəfil hücum edən Lisaneviç 10 gün ərzində göstərişi “layiqincə” yerinə yetirdi: çar Rusiyası ordusunun vəhşiliyi nəticəsində çoxlu dincə əhali qətlə yetirildi, kəndlər dağıdıldı. Bu vəhşiliklərin şahidi olan əhali rus ordusunun gəldiyini eşidən kimi hər yerdə ev–eşiyini tərk edərək vahimə içərisində dağlara və Arazın o tayına qaçırırdı [69, sənəd 172, 122]. Beləliklə, məlumatlardan da görüldüyü kimi, I Rusiya–İrəvan müharibəsinin getdiyi dövrdə Rusiya tərəfi Azərbaycanın şimal hissəsində yaşayan əhalini vahimə içərisində saxlamaqda davam edir, İrəvan və Naxçıvan haqqında planlarını reallaşdırmağa çalışırdı.

Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, birinci Rusiya-İran müharibəsinin sonlarına doğru çar Rusiyasının işğal etdiyi Azərbaycan xanlıqlarının bəziləri-Şirvan və Quba xanlığı müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizəni davam etdirməkdə idi. Mənbələrdə bununla bağlı oxuyuruq: “Mustafa xan Fitdağ qalasında öz yerini möhkəmlətmək istəyir, partlayıcı maddələri yerləşdirmək üçün xəndəklər qazdırır. Sulut kəndini Fit qalasına köçürmək istəyir...hətta İran tacirlərinin Şamaxı ərazisindən keçməsinə icazə verilməməsi əmrinə məhəl qoymayaraq, ardı-arası kəsilmədən İran karvanlarının xanlığın ərazisindən keçməsinə şərait yaradır” [67, sənəd 579, 317–318]. 1810–cu il avqustun 18–də podpolkovnik Tixonov da general Tormosova yazırdı: “Mustafa xan bu günlərdə Fitdağ qalasını möhkəmləndirmək işini daha da sürətləndirmişdir. Dağın 4 tərəfində eni 3, uzunluğu 6 arşın olan divar çəkdirir, bu divarları qalaçalarla möhkəmləndirir. Bu işə 3000 nəfər cəlb edilmiş və avqustun 15–dən tikinti işinə başlanmışdır” [67, sənəd 787, 419]. Digər bir sənəddən isə məlum olur ki, 1808–ci ilin oktyabrın 20–də Şeyxəli xanın iki dəstəsi ayrı–ayrılıqda şamaxı və rus qoşunlarına həmlə etmişdir. Ruslardan xeyli əsir götürməyə nail olmuş xan noyabrın 24–də Qudyalçaydan 4 verst aralıda Sevastopol alayının hissələri ilə döyüşə girmişdi. Lakin Şeyxəli xan bu döyüşdə məğlub olmuş və tərəfdarları ilə birlikdə dağlara çəkilməyə məcbur olmuşdur...[67, sənəd 756, 402]. Göründüyü kimi, Şamaxı xanlığı ilə yanaşı Quba xanlığı ərazisində də rus müstəmləkəçilərinə qarşı üsyan başlanmışdı. Azərbaycanın görkəmli tarixçisi A.A.Bakıxanov yazır ki, Şeyxəli xanla Bakıdan Qubaya köməyə gedən kiçik bir rus dəstəsi arasında atıma baş verdi. Şeyxəli xanın Qubaya yaxınlaşması xəbərini eşidən general–mayor Quryev təcili ona qarşı çıxmaq üçün yola düşdü. Quryevin qoşunu ilə toqquşmada məğlub olan Şeyxəli xan Sərxi kəndinin yaxınlığında uğursuzluğa düçar oldu. Bu hadisədən sonra, 1809–cu ilin yanvarında ruslar rəsmən Quba xanlığını ləğv etdilər və əyalətə çevirdilər, onun idarəsi Bakının və Qubanın alınmasında ruslara

xüsusi xidməti olmuş bakılı II Mirzə Məhəmməd xanın başçılıq etdiyi 4 nüfuzlu bəylərdən ibarət heyətə tapşırıldı. Mayor Ryabin bu heyətin fəaliyyətinə nəzarət edirdi [67, sənəd 756, 402]. N.F.Dubrovinin məlumatlarında, hətta, Quba istisna olmaqla xanlığın digər ərazilərində Şeyxəli xanın öz hakimiyyətini bərpa etdiyi yazılır [97, 371; 67, sənəd 1040]. General Repin general Tormosova göndərdiyi 16 avqust 1810–cu il tarixli raportunda bununla əlaqədar yazırdı: “Bütün Quba əyalətinin əhalisi üsyan qaldırmışdır. Hamı “sağ olsun xan...yaşasın xan!” - deyə qışqırır. Quba ilə bütün əlaqələr kəsilmişdir. Buduq mahalını çıxmaqla bütün Quba əyaləti üsyan qaldırmış və Şeyxəli xanın tərəfinə keçmişdir” [68, sənəd 1013, 657]. Göründüyü kimi, yerli əhali yadelli istilasına qarşı barışmaz mübarizə aparırdı. Araşdırmalardan məlum olur ki, çar zabitləri mübarizə əzmini qırmaq üçün müxtəlif yollar axtarırdılar. Tormosov Şeyxəli xana və Quba üsyançılarına qarşı amansız olmağı tələb edirdi. Dövrün sənədlərində yazılır: “Çalışın Şeyxəli xanı diri tutun, əgər mümkün olmasa, onun quldur dəstəsini Quba əyalətindən qovub çıxarın. Şeyxəli xanla qurtarıb qiyamçıları müharibə dövrünün qanunları ilə cəzalandırın. Aman diləyənlərə silah qaldırmayın, müqavimət göstərənləri qırın. Qubalıları nə vaxtsa Şeyxəlinin onların xanı olacağı haqqındaki xülyalardan, təsəvvürlərdən məhrum edin” [68, sənəd 1017, 660].

Bir qədər xronoloji ardıcılığı pozaraq qeyd edək ki, general Qudoviç İrəvan yürüşü ilə bərabər Naxçıvan məsələsini həll etməyi zəruri hesab edirdi. Naxçıvan yürüşündən əvvəl qraf Qudoviçin general-mayor Nebolsinə verdiyi təlimatda xüsusilə deyilirdi: “...Tezliklə ora getmək və Naxçıvana qarşı hərbi əməliyyata başlamaq lazımdır. Əgər müqavimət göstərsə, şəhəri tutun. Onlar könüllü şəkildə tabe olsalar, yerli əhalini narazı salmamaq və sıxışdırmamaq lazımdır. Ümumiyyətlə, hər bir hərəkətiniz haqqında etibarlı erməni, yaxud tatar (azərbaycanlı) vasitəsilə tez–tez məlumat verin” [67, sənəd 875, 496]. Bu “Təlimat”ın bir hissəsində isə deyilirdi: “Sizə tapşırıram ki, siz də Mehdiqulu xana bildirəsiniz ki, yerli əhali tabe olduqda

Naxçıvan kəndlərinin soyulub–talanmasına imkan verməsin” [67, sənəd 875, 497].

Tarixi ədəbiyyatdan bəlli olur ki, 1808–ci ilin oktyabrın 28–də general–mayor Nebolsinin komandanlığı altında rus ordusu Qarabağdan Naxçıvan qalasına doğru hərəkətə başladı. Eyni zamanda qraf Qudoviçin komandanlığı ilə rus ordusu İrəvan qalasına doğru hərəkət etdi. Naxçıvan uğrunda ilk döyüş Qarababada oldu. Burada İran şahzadəsi Abbas Mirzənin 3000 piyadası, 10000 süvarisi, 12 adi topu və 60 ədəd qədim topu var idi. Əlverişli mövqedə yerləşən İran qoşunları birinci olaraq general–mayor Nebolsinin dəstəsinə hücum etdi. Qanlı və gərgin döyüşdən sonra İran qoşunları tutduqları mövqedən geri çəkilməyə məcbur oldular. Döyüşdə təcrübə qazanmış general–mayor Nebolsinin komandanlığı ilə təcrübəli polkovniklər Lisaneviç, Kotlyarevskinin dəstələri Abbas Mirzənin qoşununu məğlubiyyətə uğradıb geriye qaçmağa məcbur etdilər [24, 81]. “Akt”lardan aydın olur ki, general–mayor Nebolsin heç bir müqavimətə rast gəlmədən Naxçıvanı tutdu [67, sənəd 895, 508]. Qraf Qudoviç mərkəzə göndərdiyi məktubda yazırdı: “...Naxçıvan qalası müqavimətsiz olaraq Ümumrusiya ordusu tərəfindən tutuldu...” [67, sənəd 458, 248]. Naxçıvan qalası rus qoşunları tərəfindən alındıqdan sonra general–mayor Nebolsin ali baş komandan qraf Qudoviç adından Naxçıvan ağsaqqallarına, ruhanilərinə və bütün xalqa müraciət etdi. Müraciətdə deyilirdi: “Siz böyük şöhrətə malik ordunun Naxçıvan vilayətinə gəldiyini bilirsiniz. Rusiya ordusunun qalib silahının gücü ilə Abbas Mirzə Baba xan oğlu öz ordusu ilə birlikdə məğlub edilərək böyük itki hesabına Arazın o tayına Xoy yolu ilə geri qayıtmağa məcbur oldu. Naxçıvan bizim ordumuz tərəfindən tutuldu və Ümumrusiya imperiyasının himayəsinə keçdi. Hörmətli ağsaqqallar, ali rühanilər və bütün Naxçıvan xalqı! Mən böyük və humanist imperator adından sizi Ümumrusiya imperiyasının yeni sədaqətli adamları kimi qorxmamağa və inandırmağa çalışıram ki, öz yerlərinizə qayıdasınız və qalib rus ordusunun himayəsi altında babalarınızın yurdunda yaşayasınız. Mən... sizi inandırırım ki, könüllü şəkildə qayıdanlar əvvəlki

hüquqlarına və mülkiyyətlərinə malik olacaqlar. Bu gündən etibarən həmişəlik olaraq şöhrətli rus ordusunun himayəsi altında əmlakınız toxunulmaz qalacaqdır. Mən sizdən tələb edirəm ki, həmişə Ümumrusiya taxt-tacına sədaqətli olasınız, həmişəlik olaraq rus imperiyasının və mənim ordumun düşmənləri ilə hər cür əlaqəni kəsib sakit yaşayasınız. Əlahəzrət imperatorun həmişəlik olaraq Naxçıvan vilayətində qalacaqdır. Sizin verdiyiniz ərzağın, mal-qaranın və digər məhsulların dəyəri ödəniləcəkdir. Əgər siz qayda-qanunu sədaqətlə yerinə yetirsəniz, o halda mən imperator həzrətlərindən hər cür güzəşt etməyi xahiş edəcəyəm” [67, sənəd 474, 267]. Qudoviçin Naxçıvan əhalisinə müraciətindən sonra “xristianların” törədəcəkləri dəhşətlərdən qorxub qaçanlar şəhərə qayıtdılar. Bu sahədə Kəlbəli xanın oğlu Şıxəli bəyin böyük rol oynadığı rus komandanlığının rəsmi sənədlərində qeyd olunmuşdur. General-feldmarşal Qudoviçin bu döyüş haqqında raportunda Şıxəli bəyin göstərdiyi igidlik barədə deyilirdi: “...Şıxəli bəy general-mayor Nebolsinin bölgəsində Naxçıvana qədər sədaqətli müşayiətçi olmuş, Qarababa kəndi yaxınlığında Abbas Mirzə Baba xan oğlunun qoşunları darmadağın edilərkən iranlılara qarşı şücaətlə vuruşmuş və sədaqətli olduğunu göstərmişdir” [67, sənəd 474, 267].

Rusiya imperiyasının sifarişi ilə yazılmasına baxmayaraq, “Qarabağnamə” müəllifləri də İrəvanın mühasirəsi zamanı rus qoşunlarının heç bir iş görə bilmədiyini vurğulayırlar. Göründüyü kimi, doğma torpaqlarının azadlığı uğrunda yerli sakinlər bir-birinin ardınca çar generallarını—Sisianovu və Qudoviçi rüsvayçı şəkildə məğlubiyətə uğratdılar. Məlumdur ki, 1804–1813-cü illərdə gedən hərbi əməliyyatlarda məğlub olan Qacarlar sülaləsinin idarə etdiyi İran dövləti Güllüstan sülhünü imzalamağa məcbur olmuşdur. Güllüstan müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq İran tərəfi heç bir hüquqi əsasla malik olmadığı halda Azərbaycanın Arazdan şimaldakı müstəqil xanlıqlarının (İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla) ərazilərini Rusiyaya güzəştə gətirdi. Beləliklə, Azərbaycan xalqının iradəsi nəzərə alınmadan və razılığı olmadan onun torpaqları iki işğalçı imperiya arasında bölüşdürülürdü.

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından bəlli olur ki, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ələ keçirilməsini, öz sələfləri kimi, imperator I Nikolay da diqqət mərkəzində saxlayır, bu məsələni Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı Yermolova xatırladırdı. İrəvan xanı isə əsrin əvvəlində Rusiyanın köməyi ilə gürcü knyazlarının işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmaq və düşməni qabaqlamaq məqsədilə Tiflisə hücum etmək üçün əlverişli məqam gözləyirdi. Onu da qeyd edək ki, müharibə başlayar–başlamaz İrəvan xanlığının olduqca az bir qismini təşkil edən ermənilər, ilk növbədə Qriqorian kilsəsi və erməni tacirləri, ərazisində yaşadıkları dövlətə xəyanət edərək işğalçı rus qoşunlarına hər vasitə ilə kömək edir, ərzaq və pulla yardım göstərir, onların xeyrinə təxribat və casusluqla məşğul olurdular. Sənəddə deyilir: “...Arxiyepiskop Nerses İrəvan xanlığının vəziyyətini öyrənməkdə bizə dəfələrlə yardım göstərmiş, özünün inanılmış adamları vasitəsilə orada baş verənləri bizə çatdırmış və düşmənin bütün niyyətləri barədə bizi əvvəlcədən xəbərdar etmişdir” [69, sənəd 523, 444]. Göründüyü kimi, II Rus–İran müharibəsi ərəfəsində bölgənin məruz qaldığı siyasi qeyri–sabitlik bu diyarın iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərmişdi. Rusiya qoşunlarının həyata keçirdikləri irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar, törətdikləri dağıntılar, talanlar və qatətlər yerli əhalinin ağır olan vəziyyətini bir qədər də ağırlaşdırırdı.

Tarixi ədəbiyyatdan məlum olur ki, I Rus–İran müharibəsində məğlub olan İrani, onun müttəfiqi İngiltərə tək qoymadı. Çox keçmədi ki, 1814–cü il noyabrın 25–də İngiltərə İranda saziş imzaladı. Həmin müqaviləyə əsasən, İran İngiltərə ilə rəqabət apararı və düşmənçilik edən hər hansı bir dövlətlə əlaqəsini kəsməli, Hindistana basqın etmək istəyən dövlətlərə müharibə eları etməli, Xarəzm, Buxara, Səmərqənd hakimlərinə öz ərazilərindən Hindistana qoşun çıxarmaq istəyən dövlətlərə icazə verməmlərinə nail olmalı, İrana yalnız İngiltərədən hərbi mütəxəssislər dəvət olunmalı idi.

1814-cü il İngiltərə-İran müqaviləsi eyni zamanda Gülüstan müqaviləsinin şərtlərinə yenidən baxılmasını tələb edirdi. Bu münasibətlə İran dövləti İngilis hərbi mütəxəssislərinin köməyi ilə ordusunu təzələdi. Gülüstan müqaviləsindən təqribən 4 il keçdikdən sonra ordusunun yenidən müharibə aparmağa tam qadir olduğunu güman edən İran şahı öz nümayəndəsini Peterburqa göndərərək, rusiyadan Talış xanlığını və Muğanı tələb edib, rəsmi şəkildə bildirdi ki, Gülüstan müqaviləsinin şərtlərini yenidən nəzərdən keçirməyin vaxtı gəlib çatmışdır [23, 132]. Qafqaz Arxeoqrafiya Komssiyasının Sənədlərindən məlum olur ki, İngilislər həmçinin, rusların İranda fəaliyyətinə son qoymağa, eləcə də hər iki dövləti yenidən savaşıdırmağa çalışırdılar. Sənəddə oxuyuruq: (I Aleksandrın Yermolova təlimatından)“...Rus-İran əlaqələrini orada olan ingilis nümayəndəliyi zəiflədə bilər. Bütün Avropa ölkələrindən ancaq İngiltərə İran dövləti ilə əlaqələri möhkəmləndirməyə çalışır, bu əməldə onlar o qədər irəliləyib ki, hətta daxili işlərə qarışır. Böyük Britaniya hökuməti ilə mənim əlaqələrim möhkəm olsa da, mən razı deyiləm ki, mənimlə qonşu olan ölkədə onun təsiri böyüsün, mən çalışmalıyam ki, bu dövlətdə Avropa ölkələrinin təsiri heçə ensin. İngiltərə çalışmalıdır ki, İran hökumətinin bütün fikri ancaq şimala yönəlsin, bizə qarşı yönəlsin və onun fikrini cənubdan ayırsın. Mənim fikrim də yoxdur ki, İran dövlətinin əli ilə ingilislərin Hindistanda olan hakimiyyətini zəiflədim, həm də mən çalışmalıyam ki, ingilislərin Qafqaza təsirini yox edim” [71, sənəd 267, 125]. Görkəmli tarixçi H.Axundov bu barədə Rusiyanın məşhur yazarı, XIX əsrin əvvəllərində diplomatik fəaliyyətlə də məşğul olan A.S.Qriboyedova istinadən yazır ki, İrəvan şəhərindəki ingilislər xanlığın bütün işlərinə müdaxilə edir, hər şeylə maraqlanır, özlərini ağa kimi aparırdılar [80, 104]. İngilislərin iştirakı ilə Tehranda tərtib olunan plana görə Rusiya ilə yenidən aparılan müharibədə İran qoşunları tədricən Qarabağ xanlığına doğru irəliləməli, Şuşa qalasını, sonra isə Tiflis istiqamətində hərəkət etmək üçün Gəncəni tutmalı idilər. Beləliklə, 1826-cı il iyulun 19-da 60 minlik ordu ilə müharibə

elan etmədən şahzadə Abbas Mirzə Araz çayını keçərək Şimali Azərbaycan ərazisinə soxuldu. II Rus–İran müharibəsi başlandı [23, 134]. Beləliklə, görüldüyü kimi, Azərbaycan xalqı yenidən müharibə qurbanına çevrildi.

Əvvəlki mövqelərinin itirilməsi və İrəvan xanının qoşunlarının Gürcüstan sərhədlərinə yaxınlaşması ilə barışmaq istəməyən Rusiya ordusunun Qafqazdakı baş komandanı general Yermolov Balıqçay məntəqəsinə yeni hərbi dəstə göndərdi. Lakin 166 nəfərdən bu hərbi dəstə iyulun 26–da xan süvariləri tərəfindən mühasirəyə alınaraq, demək olar ki, tamamilə məhv edildi. Onlardan 113 nəfəri öldürüldü, başda dəstə komandiri olmaqla 18 nəfər əsir götürüldü, qalanları isə döyüş meydanlarından qaçmağa məcbur oldular [126, 47–50]. Pottonun yazdıqlarından məlum olur ki, ruslar bu məğlubiyətdə əsasən qazaxlıları görürdülər. Müəllifin yazdıqlarına görə, xan qoşunlarının hərbi uğurları yerli və qonşu vilayətlərin əhalisinin döyüş ruhunu yüksəltdi. Pəmbək və Şorayelin azad olunmasından sonra “Borçalı, Şəmşəddil və Yelizavetpol Rusiyaya açıqcasına xəyanət etdi, rus səfiri İrəvanda tutulub saxlandı” [126, 52]. N.F.Dubrovin yaranmış vəziyyəti belə şərh edir: “Ruslarla bizim aramızda sülh olanda siz xahiş edirsiniz ki, sizi və ailənizi rusların əlindən qurtaraq...İndi bu zaman yetişmişdir”[98, 618–619]. Potto yazır ki, İrəvan xanının bu məktubu öz işini gördü. Qazax camaatı ayağa qalxdı. Qazax pristavı Snejevski ona sadıq olan bir neçə erməninin köməyi ilə qaçıb canını qurtara bildi [126, 52].

Tarixi ədəbiyyatdan məlum olur ki, İrəvan xanına məxsus atlı dəstə 1826–cı il iyulun 14–də vaxtilə rus komandanlığı tərəfindən Tiflis yaxınlığında–Azərbaycan torpaqlarında salınmış alman məskənini, sentyabrın 1–dən 2–nə keçən gecə isə Həsən xan 3 min nəfərdən çox süvari dəstəsi ilə Loridə yaradılmış yunan məskənini ələ keçirdi. Lakin Cəlaloğluda yerləşən 3 rus tağımı və artilleriyasının bir hissəsi onları geri oturdaraq təqib etməyə başladı. Digər tərəfdən, İrəvan sərdarı Rusiya tərəfdarlarını cəzalandırmaq məqsədilə Göycə gölü tərəfdən Şəmşəddil distansiyasına yönəldi. General Yermolov öz dəstəsi

ilə onun qarşısını almaq üçün hərəkət etdi. Rus hərbi qüvvələri alman və yunan məskənlərini geri aldılar [34, 330].

İrəvan xanlığının Rusiyaya qarşı müharibəyə başlaması və rus qoşunlarının xanlığın ərazisindən qovulması haqda məlumat almayan çar I Nikolay İrəvana qarşı hərbi yürüşə başlamaq və burada iştirak edəcək qoşunların sayı barədə fərman verdi. General Yermolova göndərilmiş 1826-cı il 1 avqust tarixli həmin fərmanda deyilirdi: “Təcili İrəvan sərdarı üzərinə yürüş edin. Tezliklə sizdən belə cavab gözləyirəm: Allahın köməkliliyi ilə sərdar daha yoxdur və İrəvan vilayəti tamamilə tutulub–Siz və 15 min nəfərlik rus ordusu qələbə qazanmaq üçün kifayətdir” [101, 214]. Lakin avqustun 1-də verilmiş bu göstərişi general Yermolov yerinə yetirə bilmədi. Çünki artıq müstəmləkəçilərə qarşı başlamış genişmiqyaslı xalq hərəkəti nəticəsində bütün Şimali Azərbaycan xanlıqları üzərində nəzarəti itirdiyindən rus qoşunlarının İrəvana doğru hərəkət etməsi mümkün deyildi. Buna görə də rus imperatorunun fərmanı ilə nəzərdə tutulan yürüş təxirə salındı. Rusiya qoşunlarının Şəmkir və gəncə döyüşlərindəki qələbələri [54, 44] İrəvan xanlığına da öz təsirini göstərdi. N.F.Dubrovin yazır ki, ruh düşkünlüyü keçirən xan qoşunları geri çəkilməyə başladı. Pəmbək və Şorayel, demək olar ki, yenidən boşaldıldı. Rus qoşunları irəliləyərək sentyabrın 21-də Cəlaloğluya gəlib çıxaraq burada düşərgə saldı. Davidovun dəstəsi İrəvan xanlığının içərilərinə doğru yürüşə başladı. Lakin görünür, İrəvana hücumların əvvəlki acı nəticələrindən ehtiyatlanan Yermolovun əmri ilə Davidov sentyabrın 29-da əvvəlki mövqeyinə qayıtdı [98, 686–687].

1826-cı il oktyabrın 21-də imperator Yermolova yazırdı: “Əgər İrəvanı ya silah gücünə, ya İrəvan sərdarını pulla ələ almaq yolu ilə, ya da onunla gizli münasibətlər qurmaqla ələ keçirmək mümkünsə, bu imkanı əldən verməyin” [142, 122]. Məlumatlardan da görüldüyü kimi, çar İrəvan və Sərdarabad qalalarını ələ keçirməyin əhəmiyyətini yaxşı başa düşür və bunu tez-tez Qafqazdakı məmurlarına öz təlimatlarında xatırladırdı. N.F.Dubrovinin məlumatlarına əsasən deyə bilərik ki, Rusiya

ordusunun baş qərargahı Yermolov və Paskeviçin rəyi əsasında növbəti hərbi kampaniya ilə bağlı 1826–cı ilin sonunda iki layihə hazırladı. Paskeviçin planına əsasən, gözlənilməz yerdən vurulan zərbə ilə İrəvan və Naxçıvan Azərbaycanın başqa yerlərindən tamamilə təcrid edilməli idi. Əsas zərbə isə Təbrizə endirilməli idi [98, 687].

Yermolovun təklifi isə belə idi ki, mövcud qüvvələrlə İrəvan xanlığını tutmaqla kifayətlənməli, qalalarda rus qoşunlarına dəstək olan ermənilərdən istifadə edilməklə onların hamısı müsəlmanlara qarşı silahlandırılmalı idi. Sonra Meşkin vilayətindən keçilməklə Ərdəbil, Xalxal və Azərbaycanın başqa vilayətləri ələ keçirilməli, habelə Lənkəran xanlığı itaət altına alınmalı idi. Çar I Nikolay Yermolovun planını təsdiq edərək əsas zərbənin İrəvan xanlığına endirilməsi fikrini bəyəndi [142, 157].

Şərbatovun məlumatlarından o da məlum olur ki, adı çəkilən layihənin reallaşdırılmasına hazırlıq görmək üçün baş qərargahın rəisi baron Dibiç 1827–ci ilin fevralında Tiflisə gəldi. Çar öz sərəncamı ilə bu planın həyata keçirilməsi üçün 400 min çevron və ya 500 min rubl vəsait ayırdı. Bakı və Redutqalaya xeyli taxıl və un göndərildi [142, 166]. Aparılan araşdırmalardan bəlli olur ki, Rus–İran müharibəsinin getdiyi zaman Qafqazdakı rus komandanlığının yuxarı heyətində də çəkişmə və intriqalar davam edirdi. Paskeviçlə Yermolov arasında “müharibə” aşkar şəkil almışdı. I Nikolay Yermolovun dekabristlərlə əlaqəsindən şübhələndiyi üçün çox keçmədən onu Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı vəzifəsindən azad etdi. 1827–ci ilin martın sonlarında çara sadıq olan general İ.F.Paskeviç (1827–1831) Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin edildi [63, 45]. “Akt”ların məlumatına əsasən, 1827–ci ilin martın 26–da baron Dibiç İrəvan xanlığına hərbi əməliyyatların başladığını elan etdi. Aprelin əvvəlində general Paskeviçin əmri ilə rus qoşunlarının ön dəstəsi general Benkendorfun komandanlığı altında, erməni arxiyepiskopu Nersesin müşayiəti ilə Borçalıdan İrəvana doğru hərəkətə başladı [72, sənəd 214, 258–260]. Aprelin 11–də Benkendorf Üçkilsənin 40 verstliyində yerləşən

Sudakəndə yaxınlaşdı. Bu zaman ruslar üçün əlverişsiz şərait yarandı. İrəvanın bütün əhalisi Arazdan cənuba köçürülmüş, xanlığın ərazisi boşaldılmışdı; rus qoşunlarını ərzaqla təchiz etmək mümkün deyildi [142, 231]. Aprelin 13–də müqavimətə rast gəlmədən Üçkilsə monastrına gəlib çatan rus komandanlığı burada ermənilər tərəfindən təntənə ilə qarşılanırsa da, tezliklə ağır vəziyyətə düşdüyünü və ermənilər tərəfindən aldadıldığını anladı. Şübhəsiz ki, dəfələrlə olduğu kimi, bu dəfə də ermənilərin məqsədi rus qoşunlarını İrəvan xanlığına yürüşə şirnikləndirmək və tələsdirmək idi. Sonralar 1828–ci ilin noyabrında general Paskeviç özünün yazdığı məxfi məktubunda rus qoşunlarının rüsvayçı məğlubiyətlərinin səbəblərini məhz erməni katolikosu Nersesin onları yalançı vədlərlə aldatmasında görürdü [72, sənəd 214, 258–260]. Dövrün sənədlərindən göründüyü kimi, işğalçı rus qoşunları yerli əhaliyə–azəri türklərinə qarşı məkrli planla hərəkət edir, bu planı əsas icraçılar–ermənilər isə “uğurla” yerinə yetirirdilər.

Tarixi ədəbiyyatın incələnməsindən görünür ki, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları uğrunda döyüşlərin ilk mərhələsi rus ordusu üçün müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnmişdir. F.Əliyevin yazdığına görə, Abbas Mirzənin İrəvan qalasında saxladığı qarnizon daha güclü müqavimət göstərirdi. İrəvan xanlığı uğrunda gedən döyüşlərin ilk mərhələsində Paskeviç uğur qazana bilmədi. Ona görə ki, bir tərəfdən İrəvanda ingilis silahı ilə silahlanmış qarnizon, digər tərəfdən isə rus ordusunun arxasında soyğunçuluqla məşğul olan kürd tayfaları komandanlığın diqqətini yayındırırdı. İqlimin sərtliyi də rus əsgərlərinə mənfi təsir edirdi [24, 95].

Yuxarıda göstərilən vəziyyəti nəzərə alaraq, general–adyutant Paskeviç İrəvan qalasının mühasirəsindən müvəqqəti olaraq əl çəkdi və əsas gücünü səfərbər edərək Naxçıvan istiqamətində hücumla keçdi. Naxçıvan istiqamətində əməliyyatı general–leytenant knyaz Eristovun komandanlığı altında olan rus qoşunları davam etdirirdi. Eristovun komandanlığı altında rus döyüşçüləri Araz çayı üzərindəki keçidi tutmalı, Abbas Mirzənin qüvvələrini Naxçıvana və ya Abbasabad qalasına

buraxmamalı idi [24, 96]. F.Əliyev yazır ki, 1827–ci il iyulun 1–dən 2–nə keçən gecə rus qoşunları Abbasabad qalası qarşısında səngərlər qazaraq qalanı mühasirəyə aldılar. Tezliklə məlum oldu ki, Abbas Mirzənin rəhbərliyi altında olan qüvvələr qalada mühasirəyə düşənləri xilas etmək üçün cəhd göstərir. Bu xəbəri eşidən general Paskeviç mühasirə qüvvələrinin bir hissəsini Abbasabad qalası ətrafında saxlayaraq 8 batalyon piyada qoşun, artileriyanın bir hissəsi və iki ulan süvari diviziyası ilə birlikdə düşmən yürüşünün qarşısını almaq məqsədilə hərəkət etdi [24, 99]. 1827–ci il iyulun 5–də Araz çayı sahilində qanlı döyüş oldu. Sayca az olmasına baxmayaraq, hərbi texniadan istifadə edən rus əsgərləri sayca daha çox olan Abbas Mirzənin qoşunlarını üstələdi. “Cavan bulağı” yaxınlığındakı döyüşdə Abbas Mirzənin qoşunları məğlub olub geri çəkildi. Rus ordusunun qələbəsi Abbasabad qarnizonunu büsbütün ruhdan saldı. Qalanın alınmasında Qafqaza sürgün edilmiş dekabrist Puşkin və Azərbaycanın görkəmli maarifçisi A.A.Bakıxanov da iştirak etmişdi. Abbasabad qalasının mühasirəsindəki döyüş rəşadətinə görə 1827–ci il iyulun 5–də A.A.Bakıxanova kapitan rütbəsi verildi. Xüsusi Qafqaz korpusunun tərcüməçilərindən biri Mirzə Məhərrəm Hacıbəyov göstərdiyi qəhrəmanlığa görə ordenə layiq görülmüş və ona ömürlük təqaüd təyin edilmişdi [24, 100]. Beləliklə də, çar hökuməti Naxçıvan xanlığını da işğal dairəsinə daxil etdi.

Dövrün sənədlərindən məlum olur ki, rus komandanlığı İrəvan xanlığı ilə Türkiyə arasında əlaqələri kəsmək üçün Krassovskinin rəhbərliyi altında olan qoşun hissələrini burada saxlamışdı. Tədqiqatçı Şerbatov yazır ki, Paskeviç Krassovskinin dəstəsini İrəvan ətrafında yerləşdirərək ona lazımı təlimatlar verdi. Paskeviç xəbərdarlıq edirdi ki, İrəvan sərdarının, xüsusilə də komendant Sübhanqulu xanın danışıqlar aparmaq cəhdi yalnız Krassovskini qəti tədbirlərdən yayındırmaq məqsədi güdürdü. Buna görə də Krassovski onlarla mümkün qədər az danışıqlara girsin [142, 267]. Göründüyü kimi, rus komandanlığı mümkün qədər az itki ilə qələbəyə nail olmağa

çalışdı. Qeyd edək bu fikri Potto da təsdiq edir. Müəllif yazır: “Mövcud vəziyyət barədə Paskeviçə məlumat verən Krassovski İrəvan qalasının mühasirəsinin mənasız olduğunu bildirir və mühasirədən əl çəkmək üçün ondan razılıq istəyirdi...” [126, 449–451]. Lakin Krassovskinin özünün gündəliyində İrəvan qalasının mühasirəsindən əl çəkməsinin gizli şəkildə həyata keçirildiyi və qalanı mühasirəyə alan birləşmiş qüvvələrin 1827–ci il iyunun 23–də gecə yarısı Üçkilsəyə doğru geri çəkildiyi qeyd olunur [34, 340]. Dövrün digər mənbələrində 1827–ci il avqustun 29–da Üçkilsə ətrafında toplaşan rus qoşunlarının Sərdarabad qalasını hədəf seçdiyi və bu qalanın ərzaq ehtiyatı baxımından zəruri olduğu göstərilir [72, sənəd 518, 561]. Sentyabrın 15–dən başlayaraq Sərdarabad top atəşinə tutuldu. Sentyabrın 20–də Paskeviç əsas qüvvələri ilə qalaya daxil oldu [72, sənəd 518, 561]. Tarixi ədəbiyyatdan məlum olur ki, qala qarnizonundan 500 nəfər öldürülmüş və yaralanmış, 250 nəfər isə əsir götürülmüşdü. Burada ələ keçirilən taxıl ehtiyatı, Paskeviçin hesablamalarına görə, rus ordusunun bütün sağ cinahını altı ay ərzaqla təmin edə bilərdi. Bundan əlavə, anbarlarda çoxlu barıt, mörmi, pambıq və s. ehtiyatı, qala divarlarında isə 13 mis top ələ keçirilmişdi. Paskeviç hərbi əməliyyatlar jurnalında yazırdı: “Buradan əldə edilənlərin qiyməti yoxdur, onlar olmadan sonralar İrəvanın mühasirəyə alınması şübhə altında qalardı. Yəqin ki, Sərdarabad Abbas Mirzənin ordusunu ərzaqla təmin edən ehtiyat anbarı olmuşdur” [142, 318].

İran tərəfinin hərbi uğursuzluqlarına baxmayaraq, İrəvan xanının qoşunları işğalçılara qarşı müqavimət göstərməkdə davam edirdi. Əsas diqqət İrəvan qalasının müdafiəsinə yönəldilmişdi. Tarixçi Şerbatov yazır ki, sentyabrın 21–də Paskeviç mühasirə artilleriyasını Üçkilsəyə yola saldı. Sərdarabada polkovnik Xomutov komendant təyin edildi. Qala qarnizonu kırım alayından bir tabor, iki top, erməni və kazak dəstələrindən ibarət idi [142, 319]. Məlumatlardan da göründüyü kimi, Şimali Azərbaycan xanlıqlarının işğalında ermənilərdən məharətlə istifadə edirdi. Deyilənləri aşağıdakı məlumatlar bir daha

təsdiqləyir: “Erməni casusları Paskeviçlə əlaqə yaradıb qala müdafiəçilərinin mövqeyi, sayı, topların yerləşdirildiyi yerlər və s. barədə bütün hərbi sirləri ona çatdırırdılar. Bundan başqa, təcrübəli topçuların olmaması üzündən onların atdığı mərmilər sərrast olmurdu. Digər tərəfdən, bəzi topların arxasında ermənilər durduğundan onlar xəyanət edərək topu rus qoşununa deyil, boş yerlərə atırdılar” [137, 36]. Həmçinin qaladan bayırda olan ermənilər də İrəvan qalasının ələ keçirilməsi üçün rus qoşunlarına yardım edirdilər. Nerses adlı bir erməni sentyabrın 27–28–də rus qoşunlarına təcili yardım etmək üçün Üçkilsə kəndlilərinə xüsusi çağırışla müraciət etmişdi [120, 44]. Bundan başqa, İrəvan qalasının müdafiəsi zamanı şəhərdə yaşayan azsaylı ermənilər rus qoşunlarına hər cür yardım göstərirdilər. Hələ 1827–ci ilin aprelində şəhər əhalisi öz yerlərini tərk edib qalaya köçəndə ermənilər azərbaycanlılardan təcrid olunmuş şəkildə qalada yerləşdirilmişdi. Ermənilər qala divarlarının üstünə qalxıb papaqlarını yellədə-yellədə təslim olduqları barədə işğalçılara işarə verdikləri halda [92, 164], qalanın azərbaycanlı əhalisi özlərinin qədim şəhərini qəhrəmancasına müdafiə etməkdə davam edirdilər. Qeyd edək bu məlumatlar Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında da öz əksini tapmışdır. Sənəddə deyilir: “Oktyabrın 1–də qaladakı ermənilər işğalçılarla əlaqəyə girərək qiyam qaldırdılar və Həsən xandan tələb etdilər ki, qalanı ruslara təslim etsin. Ermənilər, xanın bütün səylərinə baxmayaraq, qalanın şimal qapılarını rus qoşunlarının üzünə açdılar [72, sənəd 523, 566]”. M.Şerbatova görə isə. Ruslar qala qapısını sındırıb içəri girmişdi [142, 329]. “Akt”larda dərc edilmiş məlumatlardan aydın olur ki, Həsən xan Qacarla bərabər qalanın komendantı Sübhanqulu xan, xüsusi tabor komandiri Qasım xan, Mərəndli Cəfərqulu xan, Təbrizli Əlimərdan xan, Əhərli Aslan xan, Fətəli xan və başqaları ələ keçirildi. Həmçinin qala üzərindəki bütün toplar, silah və sursat ehtiyatı da düşmənin əlinə keçdi [72, sənəd 523, 566].

Doğma torpağının azadlığı naminə dəfələrlə yadellilərə qəhrəmancasına müqavimət göstərən İrəvan qalasının ələ ke-

çirilməsi Rusiya imperatorunun sarayında böyük sevinclə qarşılandı və təntənəli mərasimlə qeyd olundu. V.Potto bu hadisəni təsvir edərək yazır ki, İrəvan qalasının işğalı xəbərini alan I Nikolay Riqadan tələsik Peterburqa qayıtdı. Noyabrın 8-də İrəvanın alınması münasibətilə imperator bütün ailə üzvləri ilə birlikdə Qış sarayı kilsəsində dua oxuma mərasimi keçirdi. Elə həmin gün İrəvan qalası darvazasının açarları və qala divarlarından ələ keçirilmiş 4 bayraq şəhərin mərkəzi küçələrindən keçirilərək nümayiş etdirildi [126, 518].

M.Şerbatov yazır: “Bu qələbəyə görə Paskeviç qraf titulu aldı” [142, 330]. Bundan əlavə, Paskeviç Abbasabadın alınmasına görə, 1-ci dərəcəli Müqəddəs Vladimir ordeni, İrəvanın alınmasına görə 2-ci dərəcəli Georgi ordeni, sülhün bağlanmasına görə 1 milyon rubl dəyərində əskinas və İrəvan qalasının ələ keçirilməsinə görə “Erivanski” titulu aldı [126, 591]. İşğalçı general İrəvanda Krassovskinin rəhbərliyi ilə “müvəqqəti hökumət” təşkil etdi. Ermənilərin işğalçı rus qoşunlarına göstərdikləri qulluğa görə arxiyepiskop Nerses həmin hökumətə üzv seçildi. Tanınmış Qafqazşünas S.Qlinkanın da qeyd etdiyi kimi “Krassovski və Nerses əlbir hərəkət edirdilər” [37, 16].

Paskeviçin əmrilə 1827-ci il oktyabrın 2-də rus qoşunlarının “qələbə” paradı keçirildi. Parad zamanı İrəvanın qala divarlarının böyük bir hissəsi uçdu və onun dağıntıları altında xeyli sayda rus əsgəri qalıb məhv oldu [126, 518].

İrəvan xanlığının işğalı ilə Şimali Azərbaycanın bütün ərazisi Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Məğlub edilmiş Qacarlar İranı ilə 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçayda müqavilə imzalandı. Müqavilənin üçüncü maddəsinə əsasən, Şimali Azərbaycanın Gülüstan müqaviləsinə daxil edilməmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da Rusiya imperiyasına qatıldı.

Beləliklə, Türkmənçay müqaviləsi ilə Azərbaycan torpaqları iki imperiya arasında yenidən-ikinci dəfə bölüşdürüldü. Şimali Azərbaycan çar Rusiyasının, Cənubi Azərbaycan isə Qacarlar İranının əsarəti altına düşdü. Çox keçmədən 1828-ci il martın 21-də imperator I Nikolayın xüsusi fərmanı ilə Rusiya

işğalçıları qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazilərində “Erməni vilayəti” adlı qondarma qurum yaratdılar [72, sənəd 437, 487; 121, 272–273]. Göründüyü kimi, çar hökuməti bununla Azərbaycan torpaqlarında sonralar erməni dövləti yaradılmasının, eləcə də Cənubi Qafqazı daim öz nəzarətində saxlamaq üçün yeni gərginlik ocağının əsasını qoydular. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Sənədlərinə əsasən deyə bilərik ki, Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək və özünün gələcək işğalçılıq planlarını həyata keçirməkdən ötrü Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrinin şərtlərinə əsaslanaraq erməniləri dərhal İrandan və Osmanlı imperiyası ərazisindən kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürməyə başladı. İrəvan bölgəsində ermənilərin azlıq təşkil etməsi Rusiya imperiyasının İran və Osmanlı sərhədində bufer xristian dövləti yaratmaq siyasətinə sidd idi. Elə bu səbəbdən də Azərbaycanın Arazdan şimaldakı torpaqlarını işğal edən Rusiya imperiyası erməniləri kütləvi şəkildə “Rusiya təbəəliyində olan torpaqlar” adı altında Azərbaycanın keçmiş İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində və Gürcüstanın azərbaycanlılara məxsus torpaqlarında yerləşdirdi. Azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirilən bu mənfur siyasəti rus müəlliflərinin özləri də etiraf edirlər. Ermənilərin köçürüldüyü torpaqlar haqqında S.N.Qlinka yazır ki, bu ərazilər...yer üzünə səpələnmiş erməni tayfalarını başına toplayacaq və I Nikolayın xoşbəxt dövləti himayəsində erməni çarlığı öz şöhrəti və bütün xatirələri ilə dirçələcək [37, 17].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şimali Azərbaycan xanlıqlarının müstəqilliyinə son qoyulduqdan sonra azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirilən milli, siyasi və dini bərabərsizlik daha çox özünü Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində göstərirdi. Rusiya imperiyasının planlarına görə, gələcəkdə yaradılacaq xristian dövləti Osmanlı və İran sərhədində bufer rolunu oynamalı idi. Deyilənlər “Akt”larda dərc edilmiş məlumatlarda da əksini tapır. İrəvanda erməni azgınlığından hiddətlənən general Paskeviç baş qərargah rəisinə

yazırdı: “Mən təsəvvür etməzdim ki, Krassovski yalnız Nersesin iradəsi ilə hərəkət edəcək, mənim ona verdiyim təlimata məhəl qoymayıb, yenicə ələ keçirilmiş əyalətin idarə edilməsi qayğısına qalamayacaq, bütün əhalinin dördü üçün təşkil edən müsəlmanlara himayədarlıq etməyəcək, lazımı vəsait ayırmayacaq” [72, sənəd 438, 487–491]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Türkmənçay müqaviləsindən bir qədər əvvəl, 1827–ci il oktyabrın 6-da İrəvanın “Müvəqqəti idarə”si adlı qurum yaradılarkən yerli əhali olan azərbaycanlılar dövlət idarəçiliyi və himayəsindən məhrum edilmişdilər. Yerli qoşunların komandanı olan general Krassovski “Müvəqqəti idarə”nin rəisi, işğalçı qoşunların əlaltısı olan Nerses isə onun üzvü təyin edilmişdi. Göründüyü kimi, yeni rus idarəçiliyi yerli azərbaycanlı əhali arasında narazılığın artmasına səbəb olmuş, əksər hallarda isə öz yurd-yuvalarını tərk etməsinə gətirib çıxarmışdır. General Pskeviçin qraf Nesselroda 27 iyun 1827–ci il tarixli məlumatından aydın olur ki, həmin ilin ilk yarısında İrəvan xanlığını 4500 tərəkəmə (elat) müsəlman tərk etmişdi. Belə ki, yerli Azərbaycan türkləri olan qarapapaqlılardan 800 ailə Arazın o tayına köçmüş, bundan əlavə, qarapapaqlılardan 100 ailə və ayrımlardan 300 ailə Qarsa, Uluxanlı tayfasından 600 ailə Bayazidə pənah aparmışdı [72, sənəd 512, 547].

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanı narazı qalan azərbaycanlı əhalinin sərhədin o tayında cəmləşməsi də narahat edirdi. Bu amilləri nəzərə alan Paskeviç Nersesi İrəvanın “Müvəqqəti idarə”sindən uzaqlaşdırmağa məcbur oldu. Erməni tarixçisi Parsamyan yazır ki, Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra Paskeviç general Krassovskini də “Müvəqqəti idarə”nin rəisi vəzifəsindən azad etdi. Bunun ardınca azərbaycanlı əhaliyə qarşı bəd əməllərindən əl çəkməyən Nersesi Bessarabiyaya sürgün etdirirdi [120, 72].

Türkmənçay müqaviləsinin təsdiq edilməsinin (20 mart, 1828) səhərisi günü I Nikolay “Erməni vilayəti” yaradılması haqqında fərman imzaladı. Fərmanda deyilirdi: “İranla bağlanmış müqaviləyə əsasən, İrandan Rusiyaya birləşdirilən İrəvan və Naxçıva xanlıqlarını bundan sonra “Erməni vilayəti” adlandırmağı

hökm edir və öz titulumuza daxil edirik. Həmin vilayətin quruluşu və idarə edilməsi qaydası haqqında Ali Senat lazımı fərmanları öz vaxtında alacaqdır” [121, 272–273]. Rusiyaya ilhaq olunan iki Azərbaycan xanlığının torpaqları hesabına yaradılan “Erməni vilayəti” İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünmüşdü. İrəvan əyalətinə, keçmiş İrəvan xanlığında olduğu kimi, 15 mahal, Naxçıvan əyalətinə 5 mahal, Ordubad dairəsinə də 5 mahal daxil idi. “Erməni vilayəti” idarəsinin rəisi vəzifəsinə yerli qoşunların komandanı general–mayor, gürcü knyazı A.Q.Çavçavadze təyin edilmişdi [72, sənəd 512, 547].

Şimali Azərbaycan xanlıqlarının müstəqilliyinə son qoyulduqdan, xüsusilə Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra azərbaycanlı əhaliyə qarşı milli və siyasi bərabərsizlik sürətlə artmaqda idi. Bunun ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi layihəsinin reallaşması ilə aydın şəkildə görmək olar. Paskeviçin Lazaryevə verdiyi 19 maddəlik təlimatda göstərilirdi: “Köçürülən xristianlardan ticarətlə məşğul olanlar şəhərlərdə yerləşdiriləcəklər ki, yenə ticarətlə məşğul olsunlar; kəndlilərə kifayət qədər münbit torpaq ayrılacaq və onlar 6 il müddətinə vergilərdən, 3 il müddətinə isə torpaq mükəlləfiyyətindən azad ediləcəklər; köçməyə hazır olan ailələrə veriləcək güzəştlər haqqında onlara xüsusi formada vərəqələr verilməlidir; köçürülənlər kəndlər üzrə dəstələrə ayrılmalı, hər dəstədə 150-dən 300-ə qədər ailə olmalıdır; köçürülənləri İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə istiqamətləndirmək lazımdır ki, həmin ərazilərdə xristian əhali mümkün qədər artırılsın...Məskunlaşdırmaq üçün yer seçərkən sağlamlıq üçün şərait və yaxşı içməli suyun olması nəzərə alınmalıdır. Hər bir ailənin yerləşdirilməsi haqqında xüsusi formada hesabat verilməli və hesabatda çəkilən ümumi xərclərin miqdarı göstərilməlidir” [129, 189–191]. Beləliklə, məlumatlar da təsdiqləyir ki, köçürülən xristianlar bütün vasitələrlə yerli əhalidən üstün tutulur, torpaqları, var–dövlətləri bu və ya digər formada əllərindən alınır. Məlumatlar göstərir ki, Rusiyanın bufer erməni dövləti yaratmaq siyasəti İranın narazılığı ilə də

qarşılanmışdır. Hətta ermənilərə köçmədikləri halda 6 il müddətinə vergilərdən azad ediləcəkləri vəd edilmişdi [72, sənəd 586, 619–620]. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına zorla köçürülməsi onların öz içərisində də ciddi etirazlara səbəb olurdu. Bununla bağlı Lazaryev öz hesabatında general Paskeviçə yazırdı ki, İranda yaşayan saysız–hesabsız nestorianları (aysor–red.) razı salmaq üçün durmadan səy göstərməyimə və daha çox maddi yardım təklif etməyimə baxmayaraq, böyük zəhmət bahasına yalnız 100-ə yaxın ailə köçürə bilmişəm. Digər tərəfdən “Akt”lardakı məlumatlar göstərir ki, yerlərdə (İran ərazisində) buna mane olanlar var idi. Məsələn, sənədlərin birində oxuyuruq: “İsraeli bu işdən çəkəndirmək üçün Xoydakı yerli komendanta göstəriş verin və onu rütbəsindən məhrum edərək Üçkilsəyə göndərin.” Nə qədər təəccüblü olsa da, həmin martın 19–da (1828) general Paskeviçin Nersesə cavab məktubunda bu xahişin yerinə yetiriləcəyi vəd olunurdu [72, sənəd 568, 607–608]. Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işğal etdikdən sonra azərbaycanlı türklərinə qarşı həyata keçirilən milli, siyasi bərabərsizliyi Lazaryevin 1829–cu il dekabrın 24–də qraf Paskeviçə yazdığı “Yekun hesabat”ında da izləmək mümkündür. Hesabata görə, köçürmə prosesi 1828–ci il fevralın 26–da başlamış və iyunun 11–də başa çatdırılmışdı. Bu qanlı siyasətin həyata keçirilməsinə çox canfəşanlıq göstərən erməni general Qazaros Lazaryan şəxsən özü rəhbərlik etmişdi. Digər erməni zabitləri 41–ci yeger polkunun podpolkovniki knyaz Melikov Üzümçü və onun ətrafındakı kəndlərin, gürcü qrenadyor polkunun podpolkovniki Arqutinski–Dolqoruki Təbriz, onun ətrafındakı kəndlərin və səlmas əyalətinin, kollec assessoru Qamazov Marağa və Urmiya xanlıqları kəndlərinin, knyaz Şalikov isə Xoy xanlığında yaşayan ermənilərin köçürülməsində ona yaxından köməklik etmişlər [34, 385]. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından məlum olur ki, 1828–ci il martın 9–da artıq 4500 ailəsi köçürülərək Araz çayının İran tərəfindəki sahilinə gətirilmişdir [72, sənəd 592, 624–625].

Aktlardan aydın olur ki, köçürülənlər arasında Urmiya, Xoy və İranın Kürdüstan ərazisində yaşayan kürdlər var idi. Lazaryev 1828–ci il mayın 27–də göndərdiyi raportda təxminən 500 ailədən ibarət müsəlman kürdlərin də İran Kürdüstanından İrəvan əyalətinə köçmək niyyətində olduğunu bildirmişdi. Lakin erməni zabitanın bu niyyəti baş tutmadı. Çünki hələ fevralın 29–da Lazaryevə xüsusi məktubla tapşırılmışdı ki, müsəlmanların köçürülməsinə imkan verməsin [72, sənəd 592, 629]. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif arxiv sənədləri də kütləvi köçürülmə zamanı yaranmış narazılıqlardan bəhs edir. Məsələn, Gürcüstandakı baş qərargah rəisinə təqdim edilən 1828–ci il 26 may tarixli raportda bildirilirdi: “Rusiyaya məxsus olan vilayətlərə xristianların köçürülməsi müvəffəqiyyətlə aparılır. Artıq Qarabağda 279, İrəvan vilayətində 948 ailə məskunlaşdırılmışdır; polkovnik Lazaryevin vədinə görə, köçənlərin sayı 5 min ailəyə çatdırılmalıdır” [19, Ф. 41, д. 978, л. 19]. İ.Şopenin məlumatına görə, İrandan köçürülən ermənilərdən təkcə 366 ailə (1715 nəfər) İrəvan şəhərinin özündə, 265 ailə (1110 nəfər) Naxçıvan şəhərində və 36 ailə (182 nəfər) isə Ordubad şəhərində yerləşdirildi [141, 636–638]. Köçürülən ermənilər İrəvan əyalətinin 119 kəndində, Naxçıvan əyalətinin 61 kəndində, Ordubad dairəsinin 11 kəndində məskunlaşdırıldı. Ümumiyyətlə, İrəvan əyalətində 4559 (23568), Naxçıvan əyalətində 2137 (10652 nəfər), Ordubad dairəsində 250 (1340 nəfər) erməni ailəsi yerləşdirildi. Nəticədə qondarma “erməni vilayəti”nə 35560 nəfərdən ibarət 6949 erməni ailəsi köçürülmüşdü [141, 642].

Aparılan tədqiqatlardan bəlli olur ki, İrəvan əyalətinə köçürülən ermənilərin əksəriyyəti buranın ən yaxşı mahallarında–Şərur, Dəvəli, Gərniçay, Zəngi, Abaran, Qıxbulaq, Dərəçiçək, Sürməli mahallarında yerləşdirildi. 300–dən artıq sənətkar erməni ailəsi İrəvanda yerli azərbaycanlıların evlərində yerləşdirildi. Köçürülənlərin dövlət torpaqlarında yerləşdirilməsi haqqında Paskeviçin verdiyi təlimata baxmayaraq, ermənilərin əksəriyyəti Azərbaycan mülkədarlarına məxsus torpaqlarda yerləşdirildi. Özü də bu zaman ermənilərə yaylaqlarda olan azər-

baycanlıların evləri paylandı. Yaylaqlardan qayıdan azərbaycanlılar isə ev–eşiksiz qaldılar. Deyilənləri rus müəllifi İ.K.Yeni-kolopov təsdiq edərək yazır: “Türkmənçay müqaviləsi imzalanandan sonra ayrı–ayrı qrupların köçürülməsi eybəcər formada həyata keçirilməyə başlandı: xüsusi torpaq fondu ayrılmadığından yeni əhalinin (yəni ermənilərin–red.) əksəriyyəti yaylaqda olan kəndlilərin (azərbaycan türklərinin–red.) evlərində yerləşdirildi” [99, 135].

Bundan başqa, müəllifi A.Qriboyedov olduğu ehtimal edilən “Ermənilərin İrandan bizim vilayətlərə köçürülməsi haqqında qeydlər” də göstərilir ki, ermənilərin mülkədar torpaqlarında yerləşdirilməsi, onların müsəlmanların yerini dar etməsi bir yana, hələ üstəlik onlara güzəştlər də verildi. Halbuki ziyan çəkən tərəf müsəlmanlar idi. Əslində, erməniləri deyil, buranın müsəlmanlarını köçkün hesab etmək lazımdır. Ermənilər köçürülən zaman müsəlman ailələrin əksəriyyəti yaylaqda idi və gəlmə ermənilərin onların evlərində yerləşdirilməsindən xəbərləri yox idi [72, sənəd 618, 642–644].

Beləliklə, ilk mənbələrin və Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarının məlumatı göstərir ki, köçürülən ermənilərin əksəriyyəti, bu barədə verilmiş təlimatların əksinə olaraq, müsəlman kəndlərində yerləşdirilmişdi. Çar Rusiyasının erməniləri Şimali Azərbaycanın qərb bölgələrinə və Qarabağa köçürməsi siyasəti azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq məqsədi güdüdü və “erməni dövləti”nin yaradılmasına hazırlıq idi. Tarixi proseslərin sonrakı gedişatı bir daha sübut etdi ki, İran erməniləri Şimali Azərbaycana xüsusi məqsədlə–onlara burada “yeni vətən” yaratmaq məqsədilə köçürülmüşdü. Təbiidir ki, torpaqlarının və evlərinin itirilməsi ilə bərişmayan azərbaycanlı əhali bunu kəskin etirazla qarşılayırdı. Yeri gəlmişkən, istər birinci, istərsə də ikinci Rusiya–İran müharibələri nəticəsində İrəvan xanlığının ərazisindən–öz ata-baba yurdlarından didərgin salınan azərbaycanlılar əsasən Şərqi Anadoluda sığınacaq tapmışdılar. Rusların Şərqi Anadoluya hücumu zamanı qırğınlara və yenidən köçkün düşməyə məruz qalanların əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Bu dəfə onlar

Türkiyənin içərilərinə doğru köçməyə məcbur oldular.

Göründüyü kimi, tədricən tarixi Azərbaycan torpaqlarında etnodemoqrafik vəziyyət ermənilərin xeyrinə dəyişirdi.

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları təsdiq edir ki, 1828–1829–cu il Rus–Türk müharibəsinin yekunu olaraq imzalanan Ədirnə müqaviləsinin 13–cü maddəsi də Türkiyənin işğal olunmuş ərazilərindəki ermənilərin Rusiya təbəəliyinə keçməsinə nəzərdə tuturdu [72, sənəd 818, 830]. Beləliklə də məlum olur ki, rus qoşunlarının komandanlığı əsas məqsədi İran erməniləri kimi, Türkiyə ermənilərini də yenicə işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarına köçürmək və bununla da Türkiyə ilə sərhədboyu ərazilərdə ermənilərin say üstünlüyünü təmin etmək olmuşdur. Bu məqsədlə də 1829–cu il oktyabrın 10–da general Paskeviç imperator I Nikolaya məktub yazıb Ərzurumda və Qarsda yaşayan ermənilərdən 10 min nəfərin Gürcüstanda və “Erməni vilayəti”ndə yerləşdirilməsinə icazə istədi [72, sənəd 818, 830].

1829–cu il noyabrın 18–də hərbi nazir Çernışev Paskeviçə bildirdi ki, imperator onun təklifini bəyənmişdir [72, sənəd 819, 830–832]. Bundan xəbər tutan Pskeviç dərhal əməli fəaliyyətə başladı. Paskeviç ermənilərin köçürülməsi və köçürülən erməni ailələrinin məskunlaşdırılması işinə rəhbərlik etmək üçün xüsusi komitə yaratmışdı. Həmin komitənin fəaliyyətini tənzimləmək üçün 12 maddədən ibarət ümumi qaydalar müəyyənləşdirilmişdi [72, sənəd 822, 835–836]. Birmənalı şəkildə söyləmək olar ki, bugünkü gərginliyin əsası məhz bəhs olunan dövrdə qoyulmuşdu.

İ.Şopenin apardığı siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, ümumiyyətlə, 1828– 1829–cu illər Rusiya–Türkiyə müharibəsindən sonra “Erməni vilayəti”nə Türkiyədən 21666 nəfər (3682 ailə) erməni, 324 nəfər (67 ailə) yezidi kürdü köçürülmüşdür. Köçürülən ermənilər əsasən keçmiş İrəvan xanlığının Qırxbulaq, Sürməli, Talın, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göycə mahallarının 129 kəndində yerləşdirildi [141, 642]. Hesablama komissiyasının təxmini sayına görə, Osmanlı dövləti ərazisindən 84 min nəfərdən artıq erməni və yunan köçürüldüyü məlum olur. Lakin 1831–ci il aprelin 24–də qraf Paskeviçin adına veril-

miş Əlahəzrətin buyruğunda Türkiyə vilayətlərindən köçürülmüş xristianlar, yəni erməni və yunanlardan ibarət 14 mindən çox ailə (90 min nəfər) üçün 380 min rubl gümüş pul ayrıldığı bildirilirdi [72, sənəd 832, 847].

Ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı olaraq azərbaycanlı əhəlinin təqib olunması və sıxışdırılması nəticəsində 1828–ci ildə İrəvan və Naxçıvandakı müsəlmanlar açıq və ya gizli şəkildə vətənlərini tərk edib xarici ölkələrə pənah aparmaqda davam edirdilər [72, sənəd 622, 646]. Bu cür vəziyyət Rusiya işğalçıları və gəlmə erməniləri tamamilə qane edirdi. Belə ki, 1828–ci ilin aprelində Paskeviçin verdiyi əmrə görə, irəvan əyalətini tərk edən müsəlman köçkünlər Rusiya hüdudlarına–yəni öz vətənlərinə yalnız onun icazəsi əsasında qayıda bilərdilər [72, sənəd 438, 490]. Məlumdur ki, çar Rusiyası Şimali Azərbaycan torpaqlarının istilasını başa çatdırandan sonra Qafqazda yaşayan müxtəlif xalqlar haqqında, o cümlədən Azərbaycan xalqı haqqında, onun tarixi, coğrafiyası, arxeologiyası, ədəbiyyatı, etnoqrafiyası, mədəniyyəti və s. məsələlər haqqında müxtəlif məcmuələr dərc etmişdir. Belə mənbələrdən biri 1829–cu ilin əvvəlində qraf Paskeviçin tapşırığı ilə İ.Şopenin “erməni vilayətində” həyata keçirdiyi kameral siyahıyaalmadır. Əlyazması 20 cilddən ibarət olan həmin siyahıya almanın nəticələri müəllifin 1852–ci ildə nəşr edilən “Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövrünün tarixi abidəsi” adlı əsərində verilmişdir. Müəllifin siyahıyaalmasına görə, müharibələrdən sonra “Erməni vilayəti”ndə mövcud olmuş 752 kənddən 521–i İrəvan əyalətinə, 52–si isə Ordubad dairəsinə aid idi. Müharibə nəticəsində vilayətin ərazisində 359 kənd, o cümlədən 310 kənd İrəvan əyalətində, 43 kənd Naxçıvan əyalətində, 6 kənd isə Ordubad dairəsində xaraba qaldı. Bu Azərbaycan kəndlərinin əhalisi kütləvi qırğınlara məruz qaldı və öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salındı [141, 510–518]. İ.Şopenin hesablamasına görə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsinədək “Erməni vilayəti”ni təşkil edən ərazilərdə təxminən 23730 ailə (İrəvan əyalətində 17000, Naxçıvan əyalətində 4600, Ordubad

dairəsində isə 2130 ailə) yaşamışdır ki, bu da orta hesabla hər ailəyə 5 nəfər olmaqla, 118650 nəfər edir [141, 542]. Beləliklə, mənbələrin müqayisəli şəkildə təhlili də göstərir ki, azərbaycanlı əhaliyə qarşı daha çox siyasi, milli ayrı-seçkilik Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan bölgələrində həyata keçirilirdi.

Siyahıya almanın nəticələrinə görə, köçürülməyədək vilayətdə 81749 nəfər müsəlman və 25151 nəfər erməni qeydə alınmışdı. Göründüyü kimi, bu faktın özü də ermənilərin kütləvi surətdə köçürülüb gətirilməsinə baxmayaraq, yerli azərbaycanlı əhalinin yenə də böyük üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Bundan əlavə, İ.Şopenin siyahıyaalmasında ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri üzrə İrandan (35560 nəfər) və Türkiyədən (21666 nəfər) Azərbaycan torpaqlarına köçürülən erməni ailələrinin sayı və onların hansı yaşayış məntəqələrində məskunlaşdırıldığı da göstərilmişdir [141, 639–642].

Rusiya işğalından sonra ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi sonrakı illərdə də davamlı olaraq həyata keçirilirdi. Gəlmələrin hesabına yerli əhali sıxışdırılır, demoqrafik vəziyyət sürətlə dəyişirdi. Belə ki, 1826–1828-ci illər Rusiya işğalmadək İrəvan xanlığında ermənilərin sayı 20%-dən də az olduğu halda, işğaldan sonra 1832-ci ildə artıq onların sayı 55,5%-ə çatdırılmışdı. Türk və müsəlmanlara qarşı mənfur əhval–ruhiyyənin ən bariz nümunələrindən biri kimi 1827-ci ildə İrəvan şəhərinin rus qoşunları tərəfindən işğal edilməsi şərafinə çar I Nikolayın həmin ilin noyabrın 4-də imzaladığı Ali fərmanı misal göstərmək olar. Bu fərmanla rus süngüsünün “müsəlmanlar üzərində qələbəsi” şərafinə İrəvanın baş məscidinin Provaslav Yunan–Rus kilsəsinə çevrilməsi qərara alınmışdı [72, sənəd 433, 481].

Əhalinin demoqrafik tərkibində zorla aparılmış dəyişikliyi rus mənbələri də təsdiq edir: “Pəmbək və Şorayəlin əhalisi rus işğalından sonra dəyişdi. Yerli əhalini (yəni Azərbaycan türklərini-Ş.C.) gəlmələr (yəni ermənilər-Ş.C.) əvəz etdi. Belə ki, yerli əhali içərisində oranın əvvəlki sakini olmuş hər hansı bir qoca ermənini nadir halda taparsan. Yeni əhali buraya əsasən

“Erməni vilayəti”ndən, Ərzurumdan, Qars və Kürdüstandan köçürülmüşdür. Hazırda Pəmbək distansiyasının sakinləri iki hissəyə bölünür. Yerli sakinlər (yəni azəri türkləri–Ş.C.) və yeni köçürülənlər (yəni ermənilər–Ş.C.). Axırıncılar Rusiya–Türkiyə müharibəsindən sonra 1829–cu ildə rus hökumətinin təbəəliyinə keçənlərdir.” 1829–cu il kameral təsvirinə görə, distansiyanın əhalisi–yerli sakinlər 1536 ailə (5425 nəfər) və yeni köçürülənlər (10575 nəfər kişi cinsi) ibarətdir [115, 2–ci h., 303].

Mənbələrin müqayisəli təhlili onu deməyə əsas verir ki, ən çox etnik dəyişikliyə İrəvan və Naxçıvanın kənd əhalisi məruz qaldı. Hər iki əyalətdə ermənilərin sayı 2 dəfədən çox artdı. İrəvanda ermənilər sayca yerli əhali ilə bərabərləşdi. Naxçıvanda isə əhalinin 1/3–nə çatdı. Şəhər əhalisi içərisində Azərbaycanlılar–İrəvan şəhərində 64%, Naxçıvanda 66%, Ordubadda isə 98% təşkil edirdi [141, 638]. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan bölgəsində yerli əhalinin kütləvi narazılıqları nəticəsində ermənilər bu yerləri tərk etməyə məcbur olmuşdular.

Tədqiqatçı N.Voronov yazırdı ki, ümumiyyətlə, köçürülənlər məskunlaşdırılarkən rus hökuməti erməniləri bu ərazilərə yerləşdirməklə müsəlman elementinin əhəmiyyətini azaltmağa çalışırdı. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Sənədlərindən məlum olur ki, hətta ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi layihəsini hazırlayan Qriboyedov özü belə köçürmə prosesini mənfi qiyətləndirmiş və ermənilərin dövlət torpaqlarında deyil, əsasən müsəlmanlara–mülkədarlara və kəndlilərə məxsus torpaqlarda yerləşdirildiklərini və onların burada müsəlmanları sıxışdırqlarını qeyd edir [72, sənəd 618, 642].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şimali və Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürülən ermənilərin böyük hissəsi dövlət kəndliləri olan azərbaycanlıların torpaqlarında yerləşdirilirdi. Bu torpaqların sahibləri yay aylarında yaylaqda olduqlarından ilk vaxtlar gəlmələrin yerləşdirilməsi sakit şəraitdə baş verir, ciddi bir münaqişə yaranmırdı. Lakin sonralar yerli əhali yaylaqdan qayıtdıqdan sonra bu prosesin daimiləşdiyini görənlər müsəlman sakinlərin ciddi narazılıq dövrü başladı. Rus diplomatı Qriboye-

dov bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazırdı: “Ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlmanlar içərisində yaranan vahiməni aradan qaldırmaq və sonuncuların düşdükləri ağır vəziyyətin uzun sürəcəyini bildirməklə onları sakitləşdirmək məsələsini biz dəfələrlə götür–qoy etmişik” [93, 341]. Maraqlıdır ki, Rusiya səfirinin təklifinə əsasən, müsəlmanlara ermənilərin onların torpaqlarında məskunlaşdırılması haqqında yalan məlumatlar verilirdi. Diplomat yazırdı ki, indi biz müsəlmanları düşdükləri bu çətin vəziyyətlə barışdırmalı və onları inandırmalıyıq ki, ermənilər bu torpaqlarda müvəqqəti qalacaqlar. Çünki, azərbaycanlılarda belə bir fikir yaranıb ki, ermənilər ilk dəfə ayaq basdıqları torpaqlara həmişəlik yiyələnirlər. Biz müsəlmanları bu fikirdən daşındırmalıyıq [93, 341].

Digər tədqiqatçı S.N.Qlinka bununla bağlı yazır: “Yeni əldə olunmuş vilayətlərdə camaatın gözləniləməz artımı taxıl qıtlığı yaratdı. Bu vaxt Lazarev köçkünlərin yolunu Naxçıvan və İrəvan xanlıqları tərəfə salmaq əvəzinə, bol və ümidli ehtiyatlar olduğu güman edilən Qarabağ xanlığına yönəltməyə çalışmaq əmrini aldı. Qalan köçkünləri isə məhsul yığımına qədər olduqları yerlərdə saxlamaq, dolanacaqdan məhrum olanları isə qətiyyənlə köçürməmək müəyyən olundu... Artıq Arazın İran tərəfində mühacir dəstələri az qalmışdı, lakin Lazarev qəflətən belə bir kədərli xəbər aldı ki, Naxçıvan xanlığında köçkünlər hələ də balıq toru altında dayanmışlar və ərzaq ehtiyatının çatışmaması ucbatından əziyyət çəkirlər” [45, 38-39]. Məlumatlardan da göründüyü kimi, köçürülmə prosesi həm də yerli əhalinin ciddi şəkildə sınaq qarşısında qoymuş, aclıq problemi meydana gəlmişdir. İlk mənbələrin məlumatından görünür ki, İrandan köçürülən ermənilərin əksəriyyəti, bu barədə verilmiş təlimatların əksinə olaraq, müsəlman kəndlərində yerləşdirilmişdi. Bundan əvvəl köçürülmüş ermənilərin müsəlmanlarla qarışıq yaşadığı kəndlərdə isə, demək olar ki, yeni köçkünlər yerləşdirilmədi. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından bəlli olur ki, Qriboyedov vəziyyətdən çıxış yolu kimi Naxçıvan əyalətində müsəlmanlar yaşayan kəndlərdə məskun-

laşdırılmış 500 erməni ailəsini Dərələyəzə köçürməyi təklif edir. Onun bu təklifi həyata keçirildi [72, sənəd 622, 647–648]. Təxmini hesablamalara görə, ermənilərin köçürülməsi İrana, əsasən Cənubi Azərbaycana 32 milyon manat ziyan vurmuş, bunun bütün ağırlığı yerli əhalinin üzərinə düşmüş, vəziyyəti kəskin şəkildə pisləşmişdi. Köçürülmə Şimali Azərbaycanda da azərbaycanlıların ən məhsuldar torpaqlarının əllərindən çıxması ilə nəticələnmişdi. Köçürmənin xərcləri də, demək olar ki, Cənubi Azərbaycan hesabına həyata keçirilmişdi [54, 94]. Beləliklə, çarizmin erməniləri İrandan Şimali Azərbaycanın qərb bölgələrinə və Qarabağa köçürməsi siyasəti azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq məqsədi güdüdü və “erməni dövləti”nin yaradılmasına hazırlıq idi. Tarixi hadisələrin sonrakı gedişatı bir daha sübut etdi ki, İran erməniləri Şimali Azərbaycana xüsusi məqsədlə onlara burada “yeni vətən” yaratmaq məqsədilə köçürülmüşdü.

1826–1828-ci illər Rusiya–İran müharibəsində qələbədən ruhlanan rus ordusu 1828-ci il iyunun 14-də Paskeviçin komandanlığı altında Gümrü yaxınlığından 12 minlik qoşunla Arpaçayı keçərək Şərqi Anadoluda işğallara başladı və iyunun 23-də Qars qalasını ələ keçirdi. 1829-cu ilin yazında müharibənin yenidən qızışması nəticəsində rus ordusu Ərzurumu, daha sonra Muşu, Oltunu və Bayburtu işğal etdi [34, 390–391].

1829-cu ilin avqustunda rus ordusu Balkan cəbhəsindən İstanbula yaxınlaşdıqda II Sultan Mahmud Rusiyaya barışıq təklif etdi və sentyabrın 2-də Ədirnə müqaviləsi imzalandı. Yeni təyin olunan Rus–Türk sərhədinə görə, Axalkələk qalası və Axıska şəhəri Rusiyaya ilhaq olundu, müharibə zamanı ruslar tərəfindən zəbt edilmiş Qars, Trabzon, Bayazid və Ərzurum paşalıqları isə Türkiyəyə qaytarıldı [134, 180].

Yuxarıda vurğuladığımız kimi, Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsinə əsasən Türkiyənin işğal olunmuş ərazilərdəki ermənilərə 18 ay müddətində daşınan əmlakları ilə birlikdə Rusiya təbəəliyinə keçmək hüququ verilmişdi. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarından aydın olur ki, bu məqsədlə

1829–cu il oktyabrın 10–da general Paskeviç imperator I Nikolaya raport yazıb Ərzurumda və Qarsda yaşayan ermənilərdən 10 min nəfərin Gürcüstanda və “erməni vilayəti”ndə yerləşdirilməsinə icazə istəmişdi [72, sənəd 818, 830]. Qars və onun ətraflarından köçürülən ermənilər yaşadıkları yerlərin iqlim şəraitinə uyğun olan Ələyaz dağı ətrafındakı boşaldılmış Azərbaycan kəndlərində məskunlaşdırıldı. General Pankratyev Paskeviçə xəbər göndərdi ki, Loru dərəsində yerləşmək üçün 95 erməni ailəsinə sənəd verilmişdir. General–mayor Bereman da Qarsdan Gümrüyə yola düşən 400 erməni ailəsinə sənəd verdiyini bildirdi [72, sənəd 820, 831]. Dövrün mənbələrindən əldə olunan məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, İrəvan xanlığına, Gəncəbasara, Qarabağa və digər Azərbaycan torpaqlarına, həmçinin Gürcüstana köçürülən ermənilər yerli müsəlman əhalinin torpaqlarında–təbii gözəlliyi, yaxşı iqlimi, saf suyu ilə fərqlənən dağətəyi bölgələrdə və şəhərlərdə yığcam şəkildə yerləşdirildi. Hətta, Sərdarabad qalasında olan 270 ev belə həmin vaxt ermənilər tərəfindən tutulmuşdu [115, 4–cu h., 291]. Köçürülmədən bir qədər sonra Qafqaza səyahət etmiş M.Vladikin yazırdı: “İrəvan quberniyasında yaşayan ermənilərin əksəriyyəti buranın yerli sakinləri olmayıb, 1828–1829–cu illər müharibəsindən sonra Türkiyədən bu ərazilərə köçürülmüşlər” [89, 12]. 1830–cu il yanvarın 22–də Paskeviçin Çernişevə göndərdiyi məlumata görə, Qars və ətrafından köçən 2500 erməni ailəsi onun sərəncamına əsasən yaşadıkları yerin iqliminə uyğun olan Ələyaz (Alagöz) dağı yaxınlığında–Pəmbək distansiyasındakı boşaldılmış Azərbaycan kəndlərində yerləşdirildi [72, sənəd 821, 833].

Dövrün mənbələrindən əldə olunan məlumatlara görə, İran hakim dairələri kimi Türkiyə hökuməti də onun ərazisində səpələnmiş halda yaşayan ermənilərin ruslar tərəfindən köçürülüb sərhəd boyunca ərazilərdə yığcam şəkildə yerləşdirilməsindən narahat idi. Ona görə də Osmanlı hökuməti bu köçürmənin qarşısını almaq məqsədilə Rusiya işğalları zamanı ermənilərin Türkiyədə etdiyi xəyanəti, törətdikləri vəhşilikləri bağışlamaq barədə qərar verdi və fevralın 17–də yerlərdəki

ermənilərə “əfvnamə”lər göndərdi. Türkiyə tərəfi, eyni zamanda, ermənilərin köçürülməsinin qarşısını almaq məqsədilə işğala məruz qalan, lakin Ədimnə müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Rusiya tərəfindən boşaldılmalı olan Ərzurum, Qars, Bəyazid, Ələsgird və s. bölgələrə öz nümayəndələrini göndərdi [147, 386–387]. “Akt”lardan əldə olunan məlumatlara görə, Türkiyədən köçürülən ermənilər Axıska, Pəmbək-Şorəyəl və “Erməni vilayəti”ndə yerləşdirildi [72, sənəd 830, 847]. Daha sonra məlum olur ki, Türkiyə paşalıqlarından Rusiya hüduclarına 14044 erməni ailəsi köçürülmüşdür. Ərzurumdan köçürülən 7288 erməni ailəsindən 5000-i, eləcə də Ərdəhandan 67 erməni ailəsi Axıska paşalığı ərazisində, 1050 ailə Borçalı distansiyasında və Çalqa ətrafında, qalan 1305 ailə isə Pəmbək və Şorəyəl distansiyalarında məskunlaşdırılmışdı. Qarsdan köçürülən 2464 ailədən 2264-ü Pəmbək və Şorəyəl distansiyalarında, 200-ü isə Talın mahalında, Bayaziddən köçürülən 4215 ailə Göyçə gölü ətrafında və Baş Abaranda məskunlaşdırılmışdı [72, sənəd 830, 847]. Həmin sənədə aid əlavə qeyddə göstərilir ki, tam və dəqiq hesabat təqdim edilmədiyini üçün Türkiyədən neçə nəfərin köçürüldüyü dəqiq göstərilməmişdir. Lakin hesablama komissiyasının təxmini sayına görə, Osmanlı dövləti ərazisindən 84 min nəfərdən artıq erməni və yunan köçürüldüyü məlum olur [72, sənəd 830, 847]. Maraqlıdır ki, digər sənəddə Türkiyə vilayətlərindən erməni və yunanlardan ibarət 14 mindən çox ailə (90 min nəfərə qədər) üçün 380 min rubl gümüş pul ayrıldığı bildirilmişdi [72, sənəd 830, 847].

İ.Şopenin apardığı siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, ümumiyyətlə, 1828–1829-cu illər Rusiya–Türkiyə müharibəsindən sonra “erməni vilayəti”nə Türkiyədən 21666 nəfər erməni, 324 nəfər yezidi kürd köçürülmüşdür. Köçürülən ermənilər əsasən keçmiş İrəvan xanlığının Qırxbulaq, Sürməli, Talın, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahallarının 129 kəndində yerləşdirildi [141, 636–642]. Azərbaycanlı əhaliyə qarşı rus müstəmləkəçilərinin yaratdıqları qanunsuzluq, özbaşınalıq və soyğunçuluq rejiminin nədən qaynaqlandığını aydın şəkildə dərk etmək üçün o dövrdəki rus dövlətinin hərbi--

bürokratik mahiyyətini və xarakterini açıb göstərmək lazım gəlir. Rus tarixçisi N.Yeroşkinin çarın gizli müşaviri Qreçin rus dövlət maşınına bürümüş özbaşınalıq haqqında əlahəzrət imperatora 1859–cu ildə təqdim etdiyi məruzədən gətirdiyi iqtibas bu baxımdan çox əhəmiyyət daşıyır. Müəllif yazır: “Yəni 60 milyonluq Rusiya əhalisindən 8 ağıllı nazir və 50 ədalətli qubernator tapmaq doğurdanmı mümkün deyil?” [100, 56]. Müəllifin əsaslandığı o dövrün mənbələrində Rusiyanın dövlət sistemi “zahirən parıltılı, daxilən çürük” hesab edilmişdi [100, 57]. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan işğaldan sonra məhz belə bir çürük, qanunlarla deyil, fövqəladə hallarla, top və süngülərlə, özbaşınalıq və rüşvət sistemi ilə idarə olunan bir orqanizmə daxil edilmişdi.

1829–1830–cu illərdə mərkəzdən Cənubi Qafqaza yoxlama aparmaq üçün göndərilmiş senatorlar qr. P.İ.Kutaysov və Y.İ.Meçnikov yazırdılar: “...müsəlman əyalətlərində rəislərin özbaşınalığından və əhalinin çəkdiyi əziyyətdən adam dəhşətə gəlir. Burada insan ləyaqəti tapdalanmış, hər cür ədalət unudulmuş, qanun yalnız əsarət aləti olmuşdur” [72, sənəd 35, 20; sənəd 368, 423–424].

Beləliklə, fəslin yekunu olaraq məlumatlardan da göründüyü kimi, çar hökumətinin həyata keçirdiyi bu qanlı siyasət nəticəsində İrəvan xanlığında etnodemoqrafik vəziyyət ermənilərin xeyrinə dəyişdirildi, Rusiyanın əli və gücü çatan yerlərdə vəziyyətin erməni əhalisinin xeyrinə dəyişdirilməsinə cəhd göstərildi, azərbaycanlı əhalinin doğma yurd–yuvalarından didərgin salınmasının başlanğıcı qoyuldu. İşğaldan qabaq İrəvan xanlığının əhalisinin $\frac{3}{4}$ -nü təşkil edən azərbaycanlıların xüsusi çəkisi artıq 1834–1835–ci illərdə 46%-ə enmişdi. 1918–1920–ci illərdə İrəvanda daşnaklar tərəfindən 100 minlərlə azərbaycanlı məhv edildi və ya öz doğma yurd–yuvalarından qovuldu. Belə məqsədyönlü deportasiya və genosid siyasətinin nəticəsidir ki, hal–hazırda Qərbi Azərbaycanda bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır.

NƏTİCƏ

SSRİ–nin dağılması ilə dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan ilk illərdə obyektiv və subyektiv amillərdən qaynaqlanan ehtiyatlılıq hiss olunurdusa, bu təhsil və elm sahəsinə aid deyildi. Dünyada gedən qloballaşma, xarici dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqələr Azərbaycanda təhsilin yeni mərhələyə qədəm qoymasına səbəb oldu. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarının Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına dair mənbə kimi öyrənilməsindən sonra, fikrimizcə bir sıra son dərəcə böyük əhəmiyyətə malik, elmi–praktiki nəticələrə gəlmək mümkündür.

Bu toplunun böyük elmi əhəmiyyəti ilə yanaşı, onun tendensiyalı səciyyəsinə də qeyd etmək lazımdır. Həmin Aktlar böyük elmi əhəmiyyətə malik olması ilə fərqlənsə də, yanlış fikirlərdən, qeyri–dəqiq məlumatlardan da xali deyildir. Bu da başadüşüləndir.

Dövrün tələbinə uyğun olaraq tərtib olunan sənədlərdə XVIII əsrin sonu–XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda mövcud sosial–iqtisadi və siyasi vəziyyətə dair çoxlu məlumatlar yer alsada, bu məlumatları toplayan dövlət məmurları çarizmin müstəmləkəçilik xəttinə haqq qazandırmaq, yerli xalqın tarixi inkişafında bütün mütərəqqi cəhətləri inkar etmək niyyəti hiss olunur.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına dair Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarını nəzərdən keçirdikdə bu toplularda rəsmi səciyyə daşıyan sənədlərlə (Qafqazın Baş komandan və hakimlərinin hesabatları, raportları, məktub və reskriptlər və s.) yanaşı, statistik materialların (vergi siyahıları və cədvəlləri, gəlir–çıxar sənədləri və s.) da mövcudluğu, Qafqazda yaşayan digər xalqlarla yanaşı, Azərbaycan tarixinə dair mühüm mənbə sayılan bu toplularda Azərbaycan xanlıqlarının ictimai–iqtisadi, siyasi həyatı və s. öz əksini tapdığı məlum olur.

Çox həcmliyi və elmi əhəmiyyəti ilə fərqlənən Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı 12 cildlik sənədlər toplusunun xanlıqlar dövründəki mövcud vəziyyəti əks etdirən ayrı–ayrı cildlərinin təhlili belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, torpaqların böyük bir hissəsi hakim xanların və onların sülaləsinin əlində cəmlənmişdi. Quba, Lənkəran, Şəki xanlıqlarında xan xəzinəsinə məxsus torpaqların xüsusi çəkisi, Qarabağ və Şirvan xanlıqlarında isə feodal torpaq sahibliyinin xüsusi çəkisi üstün olmuşdur. Tiyul torpaq sahibliyinin üstün olduğu Qubanı çıxmaqla, bütün xanlıqlarda feodal torpaq sahibliyinin mülk forması geniş yayılmışdı. Digər mənbələrin qarşılıqlı təhlili zamanı belə məlum olmuşdur ki, xəzinə, mülk və tiyul torpaqları arasında qarşılıqlı nisbət dəyişməz qalmamış, xanlıqlarda daxili siyasətin nəticəsi olaraq feodallara şərti torpaqlar bağışlanması xüsusi torpaq sahibliyinin artım mənbəyini təşkil etmişdir.

Göründüyü kimi, XVIII əsrin II yarısı Azərbaycan xanlıqlarının yaranması, xanlıqların sosial–iqtisadi həyatı, qonşu dövlətlərlə münasibətlərinin tədqiqi bu gün də öz aktuallığı ilə qarşımızda dayanan ciddi problemlərdəndir. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında Şimali Azərbaycan xanlıqlarının ictimai–iqtisadi və siyasi həyatı, Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsi, onların müstəqilliyinə son qoyulması, azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirilən milli, dini, siyasi bərabərsizliyin indiyə kimi kompleks şəkildə araşdırılmaması bu işin nəticə etibarını ilə daha da zəruri edir.

Tədqiqat işi yazılarkən digər bir mənbə 1828–1836–ci illərdə Cənubi Qafqazın iqtisadi həyatının öyrənilməsinin nəticəsi kimi Sankt–Peterburqda Lekqobitovun redaktəsi ilə çap edilən dörd cildlik “Rusiyanın Qafqazdakı ərazilərinin statistik, etnoqrafik, topoqrafik və maliyyə münasibətlərinin icmalı” [115] toplusundan da istifadə edilmişdir. İlk növbədə Azərbaycanın bir müstəmləkə kimi metropoliya üçün əhəmiyyəti məsələsinin, iqtisadi sərvətlərin mənimsənilməsi yollarının öyrənilməsi baxımından əsərin ikinci və üçüncü

cildlərlərindən bəzi məlumatları əldə etmək mümkündür.

Dissertasiya işi yazılarkən çap olunmuş mənbələr sırasında, həmçinin Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə əlaqələrini işıqlandıran, Ankarada nəşr olunmuş iki cildlik sənədlər toplusunu aid etməmək mümkün deyil. Burada toplanan sənədlər, əsasən müasir dövrdə Türkiyə dövlət arxivində saxlanılan “Mühimmə dəftərləri”, “Xətti–humayun dəftərləri”, “Topqapı Saray Arxivi”ndəki qiymətli mənbələrə əsasən hazırlanmışdır. Beləliklə, istifadə edilmiş bütün mənbələr mövzunun müxtəlif aspektlərini özündə əks etdirərək bir–birini tamamlayır. Göstərilən mənbələrin kompleks şəkildə və tənqidi yanaşma əsasında tədqiqatə cəlb edilməsi “Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını öyrənmək üçün mənbə kimi” probleminin obyektiv tədqiq edilməsinə kömək etmişdir.

Xanlıqların hamısında kənd təsərrüfatı məşğuliyyətində oxşarlıq, ümumiliklə yanaşı, onların hər birinə xas olan xüsusiyyətlər var idi. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanın ümumilikdə kənd təsərrüfatına aid olan xüsusiyyətlərdən biri kənd təsərrüfatının ümumi inkişaf səviyyəsidir. Feodal istehsal münasibətlərinin hakim mövqə tutduğu bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da kənd təsərrüfatı ekstensiv xarakterli idi.

Azərbaycan kəndlilərinin sosial–iqtisadi və hüquqi vəziyyətinin təhlili göstərir ki, xəzinə–sakin, sahibkar–rəiyyət münasibətləri, qeyri–iqtisadi və iqtisadi məcburiyyət, şəxsi asılılıq formalarında təzahür etmişdi. Kəndlilərin köçmə hüququ rəsmən qadağan edilməmiş, torpaqlardan istifadə fərdi və icma formaları almış, torpağın becərilməsinin paydarlıq qaydası daha geniş yayılmışdır. Çoxnövlülüyü və mürəkkəbliyi ilə fərqlənən vergi sisteminin vahid dövlət tərəfindən nizamlanması mövcud olmamışdır.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı problemindən bəhs edərkən Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarının bir mənbə kimi araşdırılması problemin özünə dair bir sıra nəticələr əldə etməyə, ilk növbədə Azərbaycanın Şimal

hissəsinin Rusiya tərəfindən işğal olunması sxeminin aydınlaşdırılmasına da imkan verir. Məlum olur ki, XVIII əsrin ortalarında meydana gəlmiş Azərbaycan dövlətçiliyi tarix səhnəsinə vahid şəkildə deyil, ayrı–ayrı feodal qurumları–xanlıqlar şəklində daxil olması Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının ən başlıca səbəbi olmuşdur. Aydın olur ki, Rusiya özünün Cənubi Qafqazda işğalçılıq siyasətini həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycan xanlarını müxtəlif yollarla öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. İmperiya siyasətçiləri bir tərəfdən Azərbaycan xanlarına “xəbərdarlıq” edir, hədə-qorxu gəlir, İrəvan, Xoy və Təbriz xanlarının saraylarına elçilər və hədiyyələr göndərir, digər tərəfdən isə Georgiyevsk sazişindən istifadə edərək hərbi Gürcüstan yolu vasitəsilə Cənubi Qafqazda hərbi hazırlıq işlərini daha da gücləndirirdilər.

Göründüyü kimi, XVIII əsrin II yarısı Azərbaycan xanlıqlarının yaranması, xanlıqların sosial–iqtisadi həyatı, qonşu dövlətlərlə münasibətlərinin tədqiqi bu gün də öz aktualığı ilə qarşımızda dayanan ciddi problemlərdəndir. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında Şimali Azərbaycan xanlıqlarının ictimai–iqtisadi və siyasi həyatı, Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsi, onların müstəqilliyinə son qoyulması, azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirilən milli, dini, siyasi bərabərsizliyin kompleks şəkildə araşdırılması bu işin mahiyyətini daha da zəruri edir.

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarını təhlil edərək Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı prosesinin ən mühüm mərhələlərini də aydınlaşdırmaq mümkündür. Belə ki, prosesin ən birinci mərhələsi Qazax və Şəmşədil sultanlıqlarının Şərqi Gürcüstanın tərkibində Rusiyaya qatılması olmuşdur. Car–Balakənin tutulması, Gəncə xanlığının işğalı, Kürəkçay müqavilələri, Sisianovun Bakıda öldürülməsi hadisələri də işğal prosesinin mühüm dövrünü–Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının birinci mərhələsinin ilk dövrünü təşkil edir. Bu mərhələ Gülistan sülh müqaviləsi ilə başa çatır, Şimali Azərbaycanın əksər hissəsi Rusiya tərəfindən işğal olunur.

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında işğal prosesinin ikinci mərhələsini də izləmək mümkündür. 1813–1826-cı illəri əhatə edən bu mərhələ A.P.Yermolovun Qafqaza ali baş komandan təyin olunması, ayrı-ayrı Şimali Azərbaycan xanlıqlarının ləğv edilməsi və digər hadisələr işğal prosesinin ikinci mərhələsinin mühüm hadisələri kimi diqqəti cəlb edir.

İşğal prosesinin üçüncü mərhələsi 1826–1828-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələdə əsasən Rusiya–İran müharibəsinin ikinci mərhələsi, Azərbaycanın iki yerə parçalanması, İran və Türkiyə ərazilərindən erməni əhalisinin İrəvan xanlığı da daxil olmaqla Şimali Azərbaycana köçürülməsi, çarizmin ağır müstəmləkə zülmü, yerli əhaliyə qarşı həyata keçirilən milli, dini, siyasi bərabərsizlik və nəhayət, Azərbaycanın hər iki hissəsinin öz siyasi müstəqilliyini itirməsi və s. vurğulamaq olar.

Nəhayət tədqiqatın nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını öyrənmək üçün mənbə kimi tarixi baxımdan olduqca faydalı və vacibdir. Aparılan araşdırmadan alınan nəticələr aşağıdakı elmi–praktiki tövsiyələri irəli sürməyə imkan verir:

– Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına dair Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarını nəzərdən keçirdikdə bu toplularda rəsmi səciyyə daşıyan sənədlərlə yanaşı, statistik materiallarında mövcudluğu Azərbaycan tarixinə dair sanballı mənbə kimi öz əksini tapdığı məlum olması;

– Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında Azərbaycanın Rusiya və İran dövlətləri tərəfindən işğalı prosesinin I və II mərhələsinin ətraflı verilməsi diqqəti cəlb etməsi;

– Həmçinin xanlıqlar dövründə kənd təsərrüfatının vəziyyəti, torpaq sahibliyi, siniflər, vergi və mükəlləfiyyətlərin Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında verilməsi;

– XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda meydana gəlmiş

feodal qurumların xanlıqların Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının ən başlıca səbəbi olmasının qeyd edilməsi;

– Mövzunun araşdırılmasına istiqamətləndirilmiş mənbələrdəki müxtəlif faktlar və arxiv sənədlərinin böyük əksəriyyətinin elmi dövriyyəyə ilk dəfə olaraq daxil edilməsi;

– Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında və ayrı–ayrı müəlliflərin fikirlərində xanlıqlar dövründəki mövcud vəziyyətin təhlili.

Ümumi və yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına dair küllü miqdarda əsərlər yazılsa da, Azərbaycan tarixinin bu mühüm dövrünü Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları əsasında öyrənilməsinə ilk cəhddir. Fikrimizcə, göstərilənlər Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələlərinin öyrənilməsinə diqqəti artırır, onun tədqiqat səviyyəsini daha da yüksəldə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (bundan sonra AR DTA) , F. 24, siy.1, iş 67, vər.19–33
2. AR DTA, F.24, siy.1, iş 72, v.1–67
3. AR DTA, F.24, siy.1, iş 84, v.1–129
4. AR DTA, F.24, siy.1, iş 141, v.1–226
5. AR DTA, F. 24, siy.1, iş 335, vər.13–14
6. AR DTA, F. 24, siy.1, iş 336, vər.13
7. AR DTA, F. 24, siy.1, iş 392, vər.30–34
8. AR DTA, F. 24, siy.1, iş 2736, vər.1–29
9. AR DTA, F.73, siy.1, iş 1, v.6, 10–16, 33.
10. AR DTA, F. 84, siy.1, iş 3, vər.1–7
11. AR DTA, F.91, siy.2, iş 1, v.271
12. AR DTA, F.91, siy.2, iş 1, v.268–271
13. AR DTA, F.91, siy.2, iş 1, v.272
14. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, III cild, Bakı: Elm, 1999, 584 s.
15. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə: IV cild, Bakı: Elm, 2007, 504 s.
16. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə: II cild, Bakı, 1964, 543 s.
17. Azərbaycan tarixi. S.Əliyarlının redaktorluğu ilə. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 872 s.
18. Abdullayev M. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər. Bakı: Adiloğlu, 2005, 232 s.
19. Bakıxanov A.A. Gülüstani–İrəm.Bakı: Mınarə, 2000, 224 s.
20. Bayramova N. Şamaxı xanlığı.Bakı: Təhsil, 2009, 396 s.

21. Cəfərov Ə.R. Azərbaycanın Şirvan xanlığının Rusiya ilə birləşməsi və Şamaxı şəhərinin bərpası. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1954, 145 s.
22. Əliyev F.M. Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı. Az.SSR E.A, 1960, 136 s.
23. Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı. Şərq–Qərb, 2007, 144 s.
24. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı. Az.Nəşr., 1996, 106 s.
25. Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1747–1805–ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Qarabağnamələr // Birinci kitab. Bakı. Şərq–Qərb, 2006, 216 s
26. Əliyev M. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığı. Bakı: Adiloğlu, 2001, 316 s.
27. Əsədov F.S. Talış xanlığı. Bakı. Çənlibel nəşriyyatı, 1998, 152 s.
28. Əsədov F.S., Kərimova S.M. Çarizmi Azərbaycana gətirənlər. Bakı: Gənclik, 1993, 144 s.
29. Gülməliyev M.M. XVIII əsrin son rübü–XIX əsrin I yarısında Azərbaycan kəndinin sosial–iqtisadi strukturu. Bakı. Elm, 1989, 280 s.
30. Həsənov S. Erməni mənbələri qədim İrəvanın tarixi haqqında // Türk dünyası mədəniyyət dərgisi. Bakı, 2007, sayı 5, 145 s.
31. Hüseynov Y. Qarabağnamələr Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı: Elm, 2007, 216 s.
32. Hüseynli R. Azərbaycan ruhaniliyi. Bakı. Kür, 2002, 266 s
33. İbişov S. Quba xanlığının əhalisi. Bakı, 2004, 239 s.
34. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı. Azərbaycan, 2010, 620 s.
35. İsmayıl M., Bağırova M. Şəki xanlığı. Bakı. Az. Döv. Nəşr., 1997, 76 s.
36. İsmayılov Rəşid bəy. Azərbaycan tarixi. Bakı:

- Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 163 s.
37. Qlinka S.N. Azərbaycan ermənilərin Rusiya hüdudlarına köçürülməsinin təsviri. Bakı. Azərbaycan nəşriyyatı, 1995, 128 s.
 38. Məmmədova İ. Lənkəran xanlığı I Rusiya–İran müharibəsi dövründə. Bakı. Elm nəşriyyatı, 2007, 496 s.
 39. Məmmədova İ. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycanda etnodemoqrafik vəziyyəti dəyişmək siyasətinin Azərbaycanın sonrakı taleyinə təsiri // Tarix və gerçəklik // Azərbaycan tarix qurumu. Bakı, 2008, 416 s.
 40. Mehdiyev Q.Q. Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinin tarixi əhəmiyyəti. Bakı, Azərnəşr, 1952, 436 s.
 41. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı 2002, 352 s
 42. Mustafazadə T.T. Quba xanlığı. Bakı. Elm, 2005, 455 s.
 43. Mustafayev T.T. XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda Rusiyaya meylin güclənməsi. Bakı, 1986, 439 s.
 44. Mustafayev N.C. Cənubi Azərbaycan xanlıqları. Bakı, 1995, 257 s.
 45. Musəvi Q.M. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri. Bakı, 1967, 352 s.
 46. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə // Qarabağnamələr, I kitab. Bakı. Şərq–Qərb, 2006, 316 s.
 47. Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi // Qarabağnamələr. Birinci kitab. Bakı. Şərq–Qərb, 2006, 302 s.
 48. Mir Mehdi Xəzani. Kitabı–Tarixi–Qarabağ // Qarabağnamələr. İkinci kitab. Bakı. Şərq–Qərb, 2006, 288 s
 49. Nəcmi Nasir. Abbas Mirzə. Farscadan tərcümənin, ön sözün, izah və qeydlərin müəllifi, N.Axundov. Bakı, 1993, 352 s.
 50. Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı), Bakı, 2002, 198 s.

51. Pakrəvan Ə. Abbas Mirzə və Azərbaycan. Bakı. Qanun, 2010, 336 s.
52. Süleymanov M. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı, 1997, 202 s.
53. Süleymanov M. Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən. Bakı. Hərbi nəşriyyatı, 2008, 398 s.
54. Şükürov K. Türkmənçay 1828. Tarixi xronika. Bakı. Çəşioğlu, 2006, 188 s.
55. Şükürov K.K. Azərbaycan əhalisi: Öyrənilməsi, tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrdək). Bakı. Elm, 2004, 974 s.
56. Umudlu V. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801–1828). Bakı. Elm, 2004, 183 s.
57. Vəlili M. H. Azərbaycan. Bakı, 1993, 186 s.

Rus dilində

58. Центральной Государственный Исторический Архив Грузии, Ф. 2. Док. 168, л. 60–72.
59. ЦГИАГ, Ф. 2. Док. 39, л. 11.
60. ЦГИАГ, Ф. 2, оп. 2, Док. 1340, л.54–57
61. ЦГИАГ, Ф. 2, оп. 2, Док. 1340, л. 65–66
62. ЦГИАГ, Ф. 2, оп. 2, Док. 1340, л. 66
63. РГВИА, Ф. 41, д. 978, л. 19
64. Российский Государственный Архив Древних Актов, д. 4265, л. 17–18
65. Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссией (bundan sonra AKAK). Т. 1, под ред. А.Берже. Тифлис, 1866
66. АКАК, Т.2., Тифлис, 1868
67. АКАК, Т.3., Тифлис, 1869
68. АКАК, Т.4., Тифлис, 1870
69. АКАК, Т.5., Тифлис, 1873
70. АКАК, Т.6., Ч. 1., Тифлис, 1874

71. АКАК, Т.6., Ч. 2., Тифлис, 1875
72. АКАК, Т.7., Тифлис, 1878
73. АКАК, Т.8., Тифлис, 1881
74. АКАК, Т.9., Тифлис, 1883
75. АКАК, Т.10., Тифлис, 1885
76. АКАК, Т.11., Тифлис, 1888
77. АКАК, Т.12., Тифлис, 1904
78. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в 18–века. и взаимоотношения его Россией. Баку, из–во Академии наук Аз. ССР, 1965, 621 с.
79. Абдуллаев Г.Б. Из истории северо–восточного Азербайджана в 60–80–х гг. в 18–века. Баку, из–во Академии наук Аз. ССР, 1958, 211 с.
80. Ахундов Г. Русско–Иранская война 1826–1828 гг. // АМЕА Tarix İnstitutunun Elmi Arxivı, sənəd 1771
81. Абасов Ф. Гарабагское ханство. Баку: Тахсил, 2007, 278 с.
82. Авалиани С.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье, Одесса 1914, 1538 с
83. Бахтадзе И.Л. Податное обложение государственных крестьян Закавказского края., ч.3.Тифлис, 1887, 505 с.
84. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 до 1802 г. СПб., 1869, 598 с.
85. Бутков П.Г. Материал для новой истории Кавказа с 1722 по 1802 г. СПб., т. 3., 1869, 620 с.
86. Броневский С.Б. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Москва. В Типографии Селивановского, 1823, ч.1, 492 с.
87. Бакиханов А.А. Гюлистан–Ирам.(Редакция, комментарии, примечания и указатели акад. З.М.Буниятова). Баку,1991, 351 с.
88. Бакиханов А.А. Сочинения, записки, письма. Баку, 1983, 301 с.
89. Владыкин М. Путешествие по Кавказу.ч.1.М., 1885, 429 с.

90. Губайдуллин А.Г. Феодалные классы и крестьянство в Азербайджане в 19–века. Баку–1928, 354 с.
91. Гусейнова И.М. Историческая энциклопедия Кавказа. Баку 2010, Çaşıoğlu, 950 с.
92. Гусейнова И.М. История народов Кавказа. Баку, Təhsil, 2006, 603 с.
93. Грибоедов А.С. Записка о переселении армян из Персии в наши области. Соч.в 2–х томах. Т.2.М., 1971, 412 с.
94. Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803–1806 года. СПб., 1866, 807 с.
95. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т. I (кн. 2–3). СПб., 1871, 998 с.
96. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т. IV. СПб., 1886, 677 с.
97. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т. V. СПб., 1887, 893 с.
98. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т. VI. СПб., 1888, 981 с.
99. Ениколопов И. Грибоедов и Восток. Ереван, 1954, 302 с.
100. Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты. М.,1981, 328 с.
101. Записки Алексея Ермолова (1816–1827), ч. 2, Москва 1868, 132 с.
102. Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети 19–века. М., 1969, 378 с.
103. История 19–века. Под. Ред. Лависса и Рамбо, М., 1937, 1393 с.
104. Искендерова М.С. Бакинское Ханство. Баку, 2010, 358 с.
105. Иваненко В.Н. Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества великого князя Михаила Николаевича. Тифлис, 1901, 402 с.
106. Кавказский календарь, Тифлис, 1847, 436 с.

107. Кавказский календар на 1852 г., Тифлис 1851, 452 с.
108. Каралулов Н.А. Основы мусульманских права // СМОМПК, 40–ci buraxılış, 1–ci şöbə, Tiflis, 1909, 452 с.
109. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20–60–х гг. 19–века. М–Л., 1936, ч. 1, 542 с.
110. Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией. Казань, 1834, 342 с.
111. Кучаев М.Н. Феодализм и закрепощение в Закавказье // Русский вестник //, 1893, 584 с.
112. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в 18–го века. Баку, 1948, 416 с.
113. Мамедов Н.Р. История города Кубы в XIX–XX века. АҚД.Баку, 1989, 239 с.
114. Нахичеванские рукописные документы 17–19–го вв. Под. ред. Ю.Н.Марра, Тб., 1936, 708 с.
115. ОРВЗ (Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях) (Составил Лекгобытов), ч. 1–4, СПб., 1836, 980 с.
116. Описание Шекинской провинции. Тифлис, 1866, 669 с.
117. Описание Шамахинской провинции. Тифлис, 1866, 787 с.
118. Описание Ширванской провинции. Тифлис, 1867, 890 с.
119. Описание Карабахской провинции. Тифлис, 1866, 599 с.
120. Парсамян В.А. История армянского народа 1801–1900 гг. Ереван, 1972, 603 с.
121. Полное собрание законов Российской империи. Собр. Второе 1828, СПб., 1830, 1465 с.
122. Петрушевский И.П. К вопросу об иммунитете в Азербайджане в 17–18–го вв. Исторический сборник, № 4, М–Л., 1945, 478 с.
123. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных

- отношений в Азербайджане и Армении в 16–века начале 19–вв. Л., 1949, 398 с.
124. Потто В.А. Утверждение русского владычества на Кавказе, Тифлис, 1901, 1405 с.
125. Потто В.А. Утверждение русского владычества на Кавказе, т.2. Тифлис, 1902, 413 с.
126. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, вып. 1–4. СПб., 1886, 1432 с.
127. Присоединение Восточной Армении к России. Т. 1, (1801–1813), (Сборник документов. Под. Ред. Ц.П.Агаян). Ереван, Айастан, 1972, 403 с.
128. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, СПб, 1905, 1480 с.
129. Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Ереван. 1978, 278 с.
130. Сафаров Р. Динамика этнического состава населения Иреванской губернии а 19–века начале 20–века (этнополитический аспект) // АМЕА–nın Хəbərлəri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası). Bakı, 2004, № 4, 178 с.
131. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Тифлис, 1833, 189 с.
132. Сумбат–заде А.С. Кубинские восстание 1837 г. Баку, 1961. 230 с.
133. Сумбат–заде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в 19–века. Баку, 1960, 199 с.
134. Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в 16–19–вв. Москва, 1958, 209 с.
135. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Выпуск 1, Тифлис, 1881, 409 с.
136. СМОМПК, выпуск 2, Тифлис, 1882, 548 с.
137. СМОМПК, выпуск 4, Тифлис, 1884, 563 с.
138. СМОМПК, выпуск 6, Тифлис, 1888, 587 с
139. Тавакалян Н.А. Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной

- Армении к России // Историко–филологический журнал АНАРМ. ССР. Ереван, 1978, № 3 (82), 140 с.
140. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911, 960 с.
141. Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. В Типографии Императорской Академии Наук. СПб., 1852, 990 с.
142. Шербатов М. Генерал–фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. СПб., 1890, 1431 с.
143. Шербатов М. Генерал–фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. СПб., 1891, 1409 с.
144. Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом, Тифлис, 1907, 1355 с.

Türk dilində

147. Beydilli K. 1828–1829 Osmanlı–Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya köçürülen ermeniler. Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi, cilt XIII, sayı 17, Ankara 1988, 397s.
148. Osmanlı devleti ile Azerbaycan türk hanlıkları arasındaki münasibetlere dair arşiv belgeleri, I c., Ankara, 1992, 402 s; II c., Ankara, 1993, 418 s.